

ENRIQUE NAVAS ESCURIET (1875-1952)

VIDA I OBRA D'UN PINTOR VALENCIÀ

Treball Fi de Màster (41016)

Màster interuniversitari en Història de l'Art i
Cultura Visual

Curs acadèmic 2020 – 2021

Alumne: Marc Peña Cervera

Director: Catedràtic En Rafael Gil Salinas

UNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

UNIVERSITAT
JAUME I

“Hoy sé más que ayer pero menos que mañana”

Amparo Rubio García

(Versió personal i popular d'uns versos de Rosemonde Gérard)

Als meus rebesavis que van ajudar a promoure la carrera d'Enrique Navas Escuriet i que, d'alguna manera, van fer que quatre generacions més tard m'interessés també per ell:

José Laborda Masaló (1848-1918)

Carmen Gimeno Gómez (? - 1912)

in memoriam

Agraïments: als meus pares, al Catedràtic Rafael Gil Salinas i a la Doctora María José López Terrada, els meus tutors. A la meua família Peña-Laborda, Laborda-Cenjor i, especialment, a la tieta Carme Laborda Ferrero. A Fermín Pardo Pardo i José Ángel Jesús-María Romero. A M.ª Carme Pardo Conejero. A Susi Martínez Valle. A Pablo González Tornel, Director, a Francisca Castilla Crespí, David Gimilio Sanz, Estrella Rodríguez Roncero i a tot el personal del Museu de Belles Arts de València. A Verónica Balsera Nieto, María José Badenas Población i tot el personal del Museu Nacional de Ceràmica i Arts González Martí. A Aida Roda Ciudad, Francesc Ferrando Vila, Josefa Peris i l'equip de Cultura de la Diputació Provincial de València. A María Collantes Alfonso i el personal de l'Arxiu i Biblioteca de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València. A Javier García Peiró, director de la Casa-Museu Benlliure. A Rosario López, tècnic del Museu Sorolla de Madrid. Al personal de l'Archivo General de la Administración, l'Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació Provincial de València, l'Arxiu Municipal de València, l'Hemeroteca Municipal de València, al Registre Civil de València, al Cementeri Municipal de València, a Carmen Jesús- María Romero, l'equip de l'Arxiu Diocesà de València i a l'Arxiu Diocesà de Sogorb-Castelló de la Plana. A Nuno Miguel Carvalho Vieira, rector de Torreblanca. A Javier Herrero Gómez, Carmen López-Salazar Pérez, Pedro Ferrer Verbo de l'EASD de Ciudad Real. A Antonio Sánchez García, subdirector de l'EASD de València i a tots els seus treballadors, així com a Susana Herrerias i Amparo González, per acompanyar-me a l'arxiu i ajudar-me en tot el que ha estat a les seues mans. A Felip Vidal Auladell, secretari de l'EASD de Barcelona i a tot el seu equip. A Javier Mozas Hernando i Jaume Coll, de l'equip d'arxivística i documentació de Junta Central Fallera. A Susana Sanchis Osuna i a tot el personal de l'Ateneu Mercantil de València. A la secretaria de Lo Rat Penat. A Àlex Torres Tomàs, Joanvi Sempere Broch i Pilar Muñoz Portolés, amics del Grup de Danses El Raval de Vila Real per acompanyar-me a visitar Castelló de la Plana i a Sebastià Garrido, director de l'Escola de danses de Xàtiva i a Pep Gimeno “el botifarra” per acompanyar-me a l'Arxiu Parroquial de La Llosa de Ranes. També als professors del Departament d'Història de l'Art que m'han ajudat d'alguna manera, així com a totes aquelles persones que han atès les meues trucades telefòniques o correus electrònics.

Índex

1. Introducció.....	7
1.1. Una motivació personal.....	8
1.2. L'estat de la qüestió.....	11
1.3. Metodologia	23
2. Orígens familiars	27
2.1. Primers anys	31
3. L'educació artística d'Enrique Navas Escuriet	33
3.1. L'Escola Oficial de Belles Arts de València.....	34
3.2. L'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles	41
4. Enrique Navas i l'art efímer per a esdeveniments festius de València de principis de segle.	45
5. La pintura d'Enrique Navas i les exposicions de Belles Arts.....	51
6. La Pensió de pintura d'Enrique Navas.	60
7. La docència artística.	72
7.1. L'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real.....	75
7.2. L'Escola d'Arts i Oficis de Barcelona.	76
7.3. L'Escola d'Arts i Oficis de València	79
8. L'últim impuls.....	84
9. L'obra i la personalitat artística d'Enrique Navas Escuriet.....	91
10. Conclusió	93
11. Bibliografia	97
12. Annexos	103

1. Introducció

Diversos han estat els historiadors de l'art que han tractat l'art valencià del darrer terç del segle XIX i les primeres dècades del segle XX. Es tracta d'un període, convencionalment conegut com "d'Entre segles" durant el qual València era un dels nuclis més dinàmics de producció artística dintre de l'Estat espanyol. En aquesta època hi ha infinitat d'artistes de diferents disciplines que van desenvolupar un estil modern i personal que van donar a l'ambient cultural valencià un fervor inusitat i que no s'ha repetit fins al moment.

D'entre tots ells, hi ha certes figures, sense cap dubte genials com Ignacio Pinazo, els Benlliure i, sobretot, Joaquim Sorolla que convencionalment han atret una major atenció, tant de la crítica com de la historiografia artística. No volem posar en dubte ací que les obres d'aquests no mereixen l'atenció i les lloances que han rebut fins al moment, tot i que, al voltant seu hi ha una o diverses generacions coetànies d'artistes que mai no han rebut el degut reconeixement des del món acadèmic o s'han tractat de manera supèrflua. Tots els artistes van fer un gran esforç col·lectiu per fer de València un dinàmic centre cultural i és injust que la historiografia artística només reconega unes quantes figures. De fet, no som els primers en afirmar que aquests pintors "són mereixedors de treballs monogràfics que no dubtem sorgiran en un futur pròxim"¹.

Aquesta frase pareix que fou d'alguna manera o d'altra tinguda en compte, ja que des de finals de la dècada de 1990 fins al moment present diversos han estat els historiadors que han posat en valor mitjançant publicacions monogràfiques o altres medis de divulgació les figures d'artistes d'aqueixes generacions a les quals ens hem referit. Entre

---

¹ MUÑOZ IBÁÑEZ, Manuel, 1998, vol. I, p. 137.

tots ells, el mateix Muñoz Ibáñez inclou el pintor Enrique Navas Escuriet, a qui dediquem ací la primera investigació monogràfica.

Tal com es llegirà més endavant, aquest artista presenta fins al moment la mancança precisament de les dues ferramentes més essencials per al seu estudi: un monogràfic i un catàleg raonat de la seua producció artística. És precisament l'objectiu d'aquest projecte de fi de màster, on hem elaborat una biografia de l'artista mitjançant fonts historiogràfiques consistents i inèdites, així com també hem fet un primer catàleg raonat de la seua producció que s'adjuntarà a aquest escrit com un annex. Per dur a terme aquestes dues tasques, com es veurà als dos epígrafs següents, hem revisat i contrastat la informació sobre Navas a les publicacions que parlen sobre ell i que hem pogut identificar la major quantitat d'obra possible. Açò ho hem aconseguit el nostre treball de camp, consistent en una investigació historiogràfica amb metodologies provades científicament.

1.1. Una motivació personal

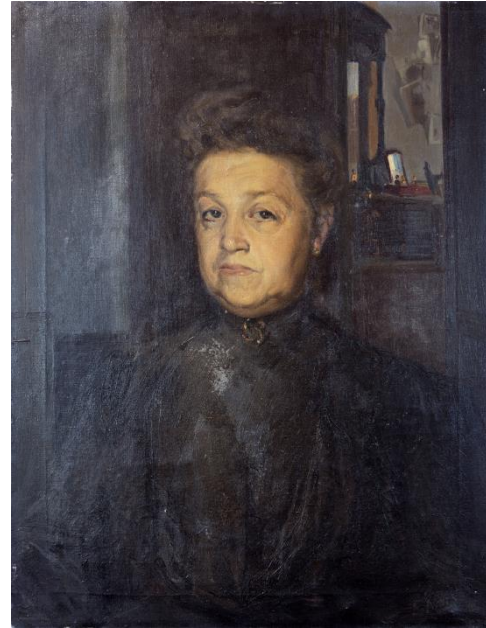
Tal com hem pogut comprovar durant els darrers anys, no és estrany el desconeixement general sobre la figura del pintor que hem decidit abordar en aquesta ocasió i no volem ací envanir-nos d'un mèrit que no ens pertany. Probablement, nosaltres mateixos també desconixeríem l'obra i la figura d'Enrique Navas si aquest tema no transcendira la nostra formació com a investigador. Gràcies al fet que entre el dit pintor i nosaltres hi ha un vincle personal hem decidit embarcar-nos en aquest projecte i és que la nostra família paterna és una modesta col·leccionista d'obres del pintor.

Açò és degut al fet que els nostres avantpassats, dedicats a la confecció de productes de marroquineria al carrer de la Corretgeria de València, almenys des del segle XVIII i que comptaven amb un cert posicionament socioeconòmic, es van fer retratar per aquest pintor al llarg de la primera dècada del segle XX. Parlem de José Laborda Masaló [fig. 1 / núm. cat. 43] i Carmen Gimeno Gómez [fig. 2 / núm. cat. 42], els rebesavis per via de

Figura 1: Enrique Navas Escuriel. *José Laborda Masaló (Pepín)*. 1909. Oli sobre llenç, 99×88 cm. Col·lecció familiar Laborda Ferrero i descendents.

Figura 2: Enrique Navas Escuriel. *Carmen Gimeno Gómez*. Ca. 1909. Oli sobre llenç, 79 × 60,5 cm. Col·lecció familiar Laborda Ferrero i descendents.

la nostra àvia paterna, i Salvador Laborda Masaló², el seu germà i cunyat, respectivament. Aquest fet casual i la fortuna que hàgem conservat generació rere generació la majoria dels dits retrats de forma conjunta a la segona residència familiar, ha comportat que quatre generacions més tard estiguem nosaltres redactant aquest treball.

Juntament amb aquesta realitat, cal afegir que altre punt d'inflexió que va contribuir a augmentar el nostre interès per la figura d'Enrique Navas fou que durant el curs 2018-2019 vam fer les nostres pràctiques externes del Grau en Història de l'Art al Departament de Didàctica del Museu de Belles Arts de València. En aquesta enriquidora experiència, a més de fer visites guiades i tallers didàctics, vam poder conèixer tot l'equip del museu i com funcionaven cada un dels seus departaments. Així doncs, vam comentar-li la història familiar a Francisca Castilla Crespí qui, després d'escriure "Laborda" al buscador de la seua base de dades, em va comunicar que als magatzems es trobava el *Retrat de Salvador Laborda Masaló* [fig. 3 / núm. cat. 39], germà del nostre rebesavi. Uns dies més

---

² Entre la família i el veïnat i les amistats més afins, els barons Laborda Masaló, eren coneguts popularment com a Pepín i Salvorico, respectivament.

Figura 3: Enrique Navas Ecuriet. *Retrat de Salvador Laborda Masaló (Salvorico)*. 1903. Oli sobre llenç, 90 x 110 cm. Museu de Belles Arts de València Sant Pius V.

tard, ens va acompanyar a
vore'l David Gimilio,
responsable i conservador
de les col·leccions. En eixe
moment, vam ser els
primers descendents de la
família que tornàvem a vore
personalment el quadre
després que el nostre besavi
l'haguera donat feia més de
vuit dècades. Ambdós
treballadors del museu em
van animar a que
investigués sobre el pintor i
intentés publicar alguna

cosa sobre ell ja que, van afegir, era un desconegut pel món acadèmic i resultaria interessant posar en valor la seua figura.

Tot i que aquesta experiència ens va resultar estimulante, no havíem tingut l'ocasió ni el temps material per poder dedicar-nos a aquesta empresa. De fet, inicialment, aquest no era el tema del nostre projecte de fi d'estudis original ni tan sols el nostre tutor fou amb qui vam començar-lo³, però el cas és que ha estat per nosaltres una experiència d'allò més satisfactòria i que hem afrontat amb perseverança. Ens ha permès descobrir la figura d'un pintor que sempre ens havia captivat i del que desitjàvem saber més coses, tot i que no posseïem els recursos ni la destresa personal com a investigador suficients per fer-ho com ho hem fet en aquesta ocasió. D'aquesta manera ens hem pogut familiaritzar en la variada producció d'un artista modern i singular per al seu moment i que considerem necessita un major reconeixement. Per aquest motiu, a les conclusions d'aquest document hem considerat oportú, a més, suggerir uns mecanismes per tal de divulgar les nostres

---

³ Volem aprofitar l'ocasió per fer constar el nostre agraïment a la Doctora María José López Terrada, que desafortunadament no va poder acabar de guiar-me en aquesta investigació.

aportacions i posar en valor la figura d'Enrique Navas i que d'aquesta manera la societat valenciana el pugua conèixer com mereix.

Amb açò no volem dir que la única raó per la que fem aquest treball és pel vincle que el pintor pogués tenir amb els nostres avantpassats, però hem de reconèixer que no sabríem de l'existència d'Enrique Navas si a la família no es conservaren obres pintades per ell. Siga com siga, el resultat de la investigació ha estat molt satisfactori i ens ha permès actualitzar l'estat de la qüestió i guanyar destresa personal com investigador mentre hem construït el primer monogràfic sobre el pintor. Esperem, doncs, haver estat a l'altura per tal de donar a conèixer aquest pintor entre el món acadèmic mitjançant l'elaboració d'un monogràfic de caràcter positivista i formalista on, a més, s'ha pretès posar en valor la seua figura i producció. És per això que presentem un treball escrit on hem elaborat el nostre discurs que anirà acompanyat amb dos annexes; un documental, on es transcriuran els documents que hem consultat i citat al text i altre, a mode de catàleg raonat, on aportarem tota l'obra que coneixem del pintor i totes les dades que hem aconseguit reunir d'aquesta⁴.

1.2. L'estat de la qüestió

Tal com s'ha apuntat ja a l'epígraf de la "Introducció", fins ara no s'ha escrit cap treball monogràfic sobre el pintor que ens ocupa. Fins al moment només hi ha una publicació amb el títol "El pintor Enrique Navas Escuriet" que correspon al número 17 de la revista *Ribalta*, publicat el març de 1945 amb el motiu de l'admissió de l'artista com a Acadèmic de número a l'Acadèmia de Sant Carles. Amb tot, aquesta és una publicació basada fonamentalment en les dades biogràfiques que José M.ª Bayarri Hurtado, l'escriptor i director de la publicació, coneixia sobre Enrique Navas, amb qui mantenia una relació d'amistat, i amb allò que ell mateix li pogués dir a entrevistes personals. Es tracta d'una publicació a la qual no es justifica degudament l'obtenció de les dades que

---

⁴ Les referències al cos del text a un document transcrit, a més dels peus de pàgina, s'indicarà el seu corresponent a l'annex amb l'abreviatura "[doc.]". En el cas de les fotografies de l'obra del pintor, al text es citaran emprant la forma "[fig.]" que anirà acompanyada, al seu torn, amb la referència al número del catàleg raonat, que difícilment coincidirà amb l'ordre en el que apareguin les imatges al text. Finalment, dintre del catàleg raonat, a més de l'obra de Navas, s'han afegit altres imatges auxiliars als nostres comentaris, aquestes quedaran referenciades de la següent manera, tant al cos del treball escrit com al propi catàleg: "[img.]".

s'hi aporten; és a dir, no es tracta d'un treball acadèmic ni d'investigació. Per tant, no el considerem un monogràfic en si mateix.

Partint d'aquest buit bibliogràfic que resulta fonamental per poder dur a terme un treball de les característiques com les d'aquest amb una relativa comoditat, hem d'afegir una segona problemàtica: també ens manca un catàleg raonat de la seua producció. Aquest fet ha complicat enormement la nostra labor d'investigació, en tant en quant a priori desconexíem a quines col·leccions i institucions podrien o no tenir obra de la seua mà. Així doncs, és precisament la construcció de la biografia d'Enrique Navas Escuriet i l'elaboració d'un inicial catàleg raonat del seu corpus artístic el que ha estat l'objectiu d'aquesta investigació. Si bé som conscients que, a pesar dels nostres exhaustius esforços, encara hi ha obres d'Enrique Navas que hem pogut documentar per escrit o gràficament, però que es troben a parador desconegut. A més, la major part de la seua producció es troba en mans privades, col·leccions a les quals és molt complex tenir accés o identificar. Per aquest motiu, encara que hem hagut de defensar davant el Tribunal el nostre treball per tal d'acreditar que som mereixedors de l'obtenció del títol de Màster, no donem per concloua la nostra labor.

Partint d'aquestes dues premisses, però, no podem en cap cas dir que la comunitat científica desconexia per complet la figura d'Enrique Navas. Allò que s'ha publicat des de l'àmbit acadèmic sobre l'artista es pot dividir a grans trets en dos tipus de publicacions: obres de referència i obres d'àrees de coneixement específic dins de la historiografia artística valenciana.

Quan ens referim, en primer lloc, a les **obres de referència**, entenem aquestes com a publicacions que pretenen ser consultades de forma puntual i elaborar un coneixement general i, pot ser, superflu d'algun tema. En primera instància semblaria que aquestes obres aportarien ben poc a un investigador, però en molts casos, com en el nostre propi, poden ser molt útils com a punt de partida. Dintre d'aquest grup nosaltres incloquem bàsicament les enciclopèdies d'art valencià i els diccionaris d'artistes, als quals quan es tracta de la producció artística a les primeres dècades del segle XX acostumen a trobar-s'hi algunes referències breus sobre Enrique Navas. A grans trets, però, moltes de les referències en aquest tipus de publicacions a l'artífex són insubstancials, ambigües o, fins i tot, errònies.

Parlant en primer lloc per les **enciclopèdies** i els **manuals d'història de l'art valencià**, hem d'entendre que es tracta de publicacions la funció primigènia de les quals és la divulgació. Per tant, més enllà del llistat bibliogràfic final, manquen d'elements on es justifique clarament d'on han obtingut la informació els autors. No es tracten, per tant, de publicacions dirigides expressament a un investigador, tot i que, com hem dit, poden ser bons punts de partida per començar un treball de recerca profund, pel fet que amb allò que aporten poden suggerir on trobar més documentació.

En el cas de la figura d'Enrique Navas Escuriel, el primer manual d'història de l'art valencià on l'hem localitzat es tracta d'una publicació que va vore la llum tan sols cinc anys després de la seua mort i que fou escrit i autopublicat per Josep M.ª Bayarri. Ens referim a *Història de l'Art Valencià. Des dels orígens als nostres dies, compendiosament*, de 1957, una publicació on s'inclou al pintor al capítol "Els contemporanis"⁵, situant-lo junt amb la generació de coetanis de Joaquim Sorolla, iniciant-se així el tòpic d'incloure'l a un grup de "sorollistes". A més, s'hi menciona l'any de naixement i defunció, la seua formació a Sant Carles, que va gaudir de la Pensió de la Diputació, que va exercir com a docent a Escoles d'Arts i Oficis i que fou acadèmic, així com s'esmenten un parell de quadres de la seua producció⁶.

Tot seguit n'és Felipe M.ª Garín Ortiz de Taranco, a la seua *Historia del arte de Valencia*, qui torna a incloure a Navas Escuriel dintre d'un manual d'art valencià. Aquesta publicació té una certa millor qualitat i s'allunya d'alguns subjectivismes que poden apreciar-se a la de Bayarri, qui a diferència de Garín, no havia rebut una formació específica com a historiador. Garín inclou Navas a l'apartat "La pintura del segle XIX i fins a 1936" dintre del gran bloc dedicat a l'art contemporani. Novament, situa a l'artista dintre d'una generació sorollista, tot i que en aquest conjunt sí que apunta encertadament que, encara que compartix trets comuns amb aquests, és un artista de "pinzellades

---

⁵ Cal apreciar també que el criteri que en aquesta ocasió va escollir Bayarri a l'hora de dividir les generacions d'artistes d'entre el darrer terç del segle XIX i la primera meitat del XX és més aviat confús i, fins i tot, subjectiu, en tant en quant aquells inclosos a l'apartat "Contemporanis" són aquells que han faltat fins al moment de la publicació mentre que els de "L'Actualitat" encara hi eren vius; a pesar que haguessin nascut abans que els primers i que el seu estil fora més decimonònic front a les vertaderament noves generacions més rupturistes.

⁶ BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1957, p. 188.

autònomes, un poc divisionistes, extrem que accentua fins a quasi un puntillisme valencià”⁷.

El mateix any que va vore la llum la dita obra de Garín, es va publicar *100 años de pintura, escultura y grabado valencianos, 1878-1978* de Miguel Ángel Catalá. En aquesta s'introdueix un tòpic historiogràfic que han perpetuat diversos investigadors, evidenciant que cap d'ells ha contrastat la informació mitjançant una investigació: que Enrique Navas va treballar a l'Escola d'Arts i Oficis de Madrid. A més, indica que el pintor va faltar l'any 1924, vint-i-vuit anys abans de la seua mort⁸.

En darrer lloc, hem de lloar l'obra magna que suposen els sis volums que formen *Història de l'art valencià*, una publicació que Vicente Aguilera Cerni va coordinar i dirigir i a la qual van col·laborar un gran nombre d'historiadors de l'art especialitzats en diverses àrees de coneixement dintre de cada un dels períodes cronològics que es tracten a cada volum. El resultat fou una publicació que, tot i que també divulgativa, presenta una qualitat més que evident. Parlant del pintor que ens ocupa, Navas apareix a dos volums: a la introducció titulada “Un pont entre els segles XIX i XX” del cinquè, *Entre dos segles* i a l'apartat “Els acadèmics de la docència” del capítol dedicat a la pintura al sisè volum, titulat *El segle XX fins a la Guerra del 36*.

En el cas del primer, simplement menciona la seva participació com a expositor al Palau de Belles Arts de l'Exposició Regional de València de 1909, aspecte que nosaltres desenvoluparem més endavant⁹. L'aportació més valuosa és la del volum sisè, on Xesqui Castañer reconstrueix en un paràgraf i d'una manera molt completa i sintètica la seua biografia. Es deté en afirmar que fou un gran retratista i en matisar encertadament sobre el seu estil que aplica sobre el suport “masses de color amb autonomia pròpia perfectament delimitades per un tret fi i segur”¹⁰. Tanmateix, cal apuntar que a la dita publicació hi ha llacunes a l'hora de reconstruir la seva formació artística i inclou la fal·làcia que fou professor a l'Escola d'Arts i Oficis de Madrid.

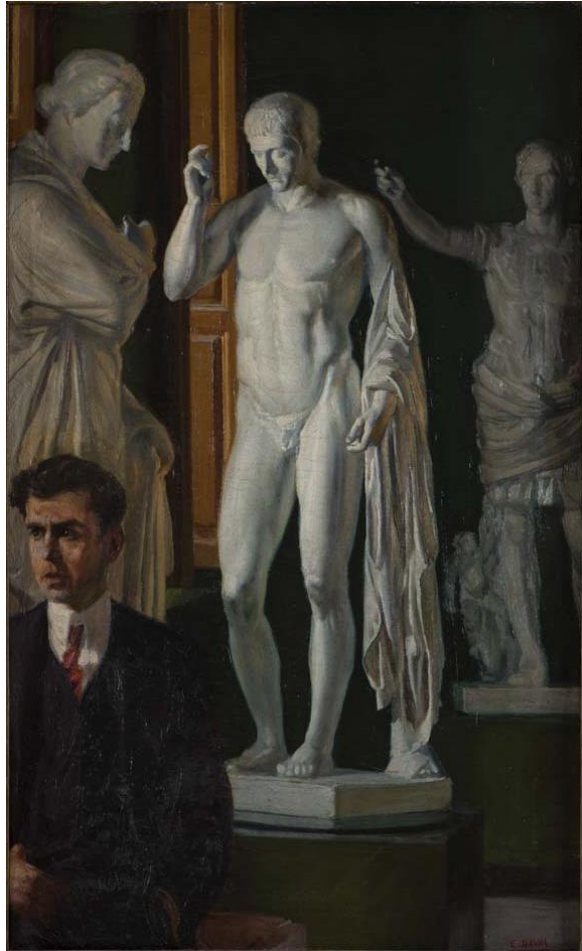
⁷ GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe M.^a, 1978, p. 351

⁸ CATALÁ GORGUES, Miguel Ángel, 1978, p. 110 i 127.

⁹ AGUILERA CERNI, Vicent. A: AGUILERA CERNI, V. (dir.), 1989, vol. V, p. 18.

¹⁰ CASTAÑER LÓPEZ, Xesqui. A: AGUILERA CERNI, V. (dir.), 1989, vol. VI, p. 154 – 156.

També dintre de les enciclopèdies, tot i que no específicament d'art, sinó més bé enteses com a diccionaris enciclopèdics podríem destacar dues publicacions. En primer lloc, la *Gran enciclopedia de la región valenciana*, on es fan breus apunts biogràfics, eludint-se importants moments dintre de la seua carrera professional i, novament, cometent l'error de dir que fou professor a l'Escola d'Arts i Oficis de Madrid. Si hem de reconèixer que és d'apreciar la inclusió d'una reproducció fotogràfica del llenç de Navas titulat *A l'estudi* [fig. 4. / núm. cat. 73]¹¹. Molt important ha estat la consulta de l'Enciclopèdia *Espasa*¹² per poder identificar una peça titulada *Desnonat!* [núm. cat. 67], que va participar l'any 1908 a l'Exposició Nacional de Belles Arts. Aquesta peça, que fins al moment es trobava en parador desconegut i de la qual es desconeixia el seu aspecte, l'hem pogut identificar a les pintes dels magatzems del Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries "González Martí".

Figura 4: Enrique Navas Escuriel. *A l'estudi*. Ca. 1905-1910. Oli sobre llenç, 99x60 cm. Museu de Belles Arts de València Sant Pius V.

Quant als **diccionaris d'artistes**, es traca de publicacions a les quals s'intenta elaborar un repertori ampli d'artistes l'activitat dels quals s'ha documentat en un territori i una cronologia determinada o que han nascut en aquest espai geogràfic. Normalment, recopilen per ordre alfabètic i per cognoms sintètics apunts biogràfics d'artífexs, podent-s'hi incloure mencions a la seua producció. Tampoc no n'és habitual que s'hi justifique la procedència de la informació aportada com s'espera d'un treball acadèmic.

¹¹ MAS IVARS, Miguel Á. (dir.), 1973, vol. VII, p. 304.

¹² Anònim, 1908-1930, vol. XXXVII, p. 1303.

Les aparicions d'Enrique Navas en aquestes publicacions són relativament extenses, tot i que la major part d'aquestes també acostumen a estar incompletes o inclouen alguna errata. El primer d'aquests diccionaris que aborda la vida de l'artífex¹³ del que estem tractant és *Guía abreviada de artistas valencianos* de Salvador Aldana. En aquesta s'hi esmenta la data de naixement, la seua formació a l'Acadèmia, la seua pensió a l'estranger, uns quants llenços de la seua mà, mencionats anteriorment per Garín al seu *Catálogo-Guía del Museo Provincial de Bellas Artes de San Carlos*¹⁴ i el referent bibliogràfic de Zabala, del que parlarem més endavant¹⁵. La informació que s'hi aporta en aquesta ocasió és correcta, tot i que ambigua i insuficient.

La següent publicació d'aquesta classe a la qual apareix Navas és al *Diccionario de Ràfols*, on el defineixen com a “dibuixant del segle XIX-XX, a Barcelona”¹⁶, afegint que des del 1920 es va dedicar a l'ensenyament artístic a la capital del Principat. És evident que en aquesta ocasió l'autor no ha fet cap recerca rigorosa, en tant en quant, pareix donar per fet que Navas era barceloní, a més d'haver començat la seua carrera professional a Barcelona, i no aporta una data de naixement concreta ni cap altra informació biogràfica.

Sens dubte la aportació més gran a una publicació d'aquesta mena la fa Francisco Agramunt Lacruz al seu *Diccionario de Artistas Valencianos del siglo XX*. En el cas d'Enrique Navas, Agramunt és qui més informació i dades aporta i aquell que ens ha resultat de major utilitat per continuar investigant amb el motiu del present treball. En aquesta ocasió, més enllà d'allò que ja havien esmentat altres, s'aporta la data exacta del naixement, la seua participació en algunes exposicions nacionals de la dècada del 1900 i la seua pertinença al Tribunal per jutjar les oposicions a les Pensions de la Diputació Provincial. Però, novament s'hi poden apreciar llacunes a la seua formació artística, manquen molts dels premis per la participació en diverses exposicions que nosaltres

---

¹³ Cal apuntar que anteriorment a la seua guia del Museu de Belles Arts Garín inclou a les darreres pàgines una breu biografia d'aquest, no l'hem inclòs com a diccionari d'artistes per no tractar-se de l'objectiu principal d'aquesta publicació arregar dades biogràfiques d'artistes valencians, sinó centrar-se en les obres exposades a la dita institució museística en el moment de la publicació. Veure's: GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe M.^a, 1955, p. 333.

¹⁴ GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe M.^a, 1955, p. 237, 254 i 296.

¹⁵ ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1970, p. 252

¹⁶ MARTÍN DE RETANA, José M.^a (dir.), 1979, vol. III, p. 819.

aportarem més endavant i l'errònia insistència en què va exercir com a professor a Madrid, eludint que treballà a València. Per altra part, també resulta important que a l'entrada de Navas s'hi incloga una reproducció fotogràfica d'una de les seues pintures més cèlebres, *L'últim número*¹⁷ [núm. cat. 68].

Un cas curiós que podríem incloure en aquest apartat, tot i que no es tracta en si mateix d'un diccionari d'artistes, és *Vivències* de Juan Reus. Aquest cartellista l'any 1986 va autopublicar un volum on incloïa un llistat biogràfic de diversos artistes valencians, acompanyat de reflexions personals de caràcter literari sobre la praxi artística. Entre les dites biografies s'hi inclouen dues línies que parlen de Navas, on apunta erròniament que l'artista va morir l'any 1925, afirmant al seu torn que la seua especialitat fou el retrat¹⁸. És evident que l'autor no va emprar cap font historiogràfica de manera raonable, per això l'hem exclòs d'aquest grup.

En segon lloc, quan parlem de publicacions sobre **àrees de coneixement específiques** dintre de la historiografia artística valenciana, entenem aquestes com treballs d'investigació sobre un tema concret de la nostra disciplina. En alguns d'aquests s'ha tractat puntualment part de la producció de Navas Escuriat per resultar adient en l'elaboració dels discursos historiogràfics. En aquest sentit, volem dir que els investigadors han mencionat la producció i aspectes de la vida de l'artífex valencià per haver pertanyut o col·laborat amb alguna institució pública o comptar amb obra de temàtica adient per tal d'il·lustrar el discurs sobre els seus respectius objectes d'estudi.

Aquestes línies d'investigació són fonamentalment dues: les pensions de formació que la Diputació Provincial de València ofería als joves artistes per formar-se a l'estranger als segles XIX i XX i la pintura de marines valenciana. Ambdues són les més abundants, especialment la primera, perquè diversos han sigut els investigadors que s'han interessat per aquests temes, tot i que no són els únics; en els darrers anys també han aparegut línies i grups d'investigació que han decidit revisar allò que coneixem sobre la pintura valenciana d'aquest període. A més, també s'han introduït altres discursos i lectures diferents i allunyats d'allò que és hegemònic dintre de la comunitat científica a l'hora

---

¹⁷ AGRAMUNT LACRUZ, Francisco, 1999, vol. III, p. 1262-1263.

¹⁸ REUS PARRA, Juan, 1986, p. 184.

d'abordar l'estudi de la pintura, com els estudis de gènere, i la producció artística d'Enrique Navas Escuriet no s'ha quedat exclosa.

Començant per la branca d'estudi més fructífera, la **Pensió de Pintura** que Enrique Navas va gaudir entre 1905 i 1910 gràcies a la Diputació Provincial de València, hem de contemplar en primer lloc que la seua obra mai no ha estat tractada monogràficament, sinó com a part d'estudis genèrics del tema. La primera publicació sobre aquest assumpte va vore la llum l'any 1946 amb l'ocasió d'una exposició commemorativa organitzada per la Diputació, que figura com a entitat autora corporativa, en una data i espai no determinats d'aquell any. S'hi arrepleguen en aquest catàleg les biografies i les principals obres dels vuit primers pensionats en pintura i escultura, entre els quals es troba el pintor que estem estudiant. En el seu cas, s'hi inclouen sis paràgrafs molt sintètics, tot i que amb una informació notable i tota ella veraç, pot ser per haver-s'hi publicat en vida de l'artista¹⁹.

Uns quants anys més tard, fou Arturo Zabala qui va tractar l'obra de Navas com a pensionat a una exposició temporal dedicada a la seua pensió i la dels tres agraciats anteriors. Dedicava un estudi acurat i diacrònic sobre les pensions de pintura entre els anys 1889 i 1910, no únicament centrant-se en la producció i els apunts biogràfics de cada un dels artistes del dit període, sinó que, a més, posa en antecedents al lector pel que fa a la conjuntura de cada una de les convocatòries. Els textos van acompanyats de reproduccions fotogràfiques en blanc i negre de molt bona qualitat, junt a fitxes catalogràfiques al final. A més, al llarg dels textos s'indiquen algunes referències documentals mitjançant notes finals que justifiquen l'obtenció de la informació²⁰.

Una altra investigadora que ha dedicat diversos estudis a les pensions és Carmen Gracia, qui, en primer lloc, va dedicar un extens treball a les de pintura. Es tracta d'una publicació en la qual primerament introduïx a la promoció d'artistes valencians que feia per mitjà d'aquestes beques la Diputació. Tot seguit, comença un "Catàleg" on reuneix per ordre alfabètic tots els artistes que van gaudir de la dita subvenció fins al moment de la publicació del seu treball. Tot justificant l'obtenció de la informació de manera clara i

---

¹⁹ DIPUTACIÓ PROVINCIAL DE VALÈNCIA, 1945, p. 27-28.

²⁰ ZABALA, Arturo (com.), 1967.

afegint a les fitxes de cada autor un catàleg raonat amb les seues obres conservades per l'entitat. Afig, a més, totes les dades formals i documentals de cada peça, indicant quines es trobaven en parador desconegut en el moment de la publicació²¹.

Pareix que aquesta línia d'investigació li va resultar especialment atractiu perquè, només quatre anys després, fou comissaria d'una exposició temporal dedicada a les *Pensions de Pintura d'entre 1860 i 1936*, entre les quals va tractar la de Navas. En aquesta ocasió, una volta familiaritzada amb els fons de la Diputació, va classificar-los en diversos eixos temàtics, parlant, en primer lloc, de la tradició europea d'aquestes imatges i després centrant-se en les peces de la col·lecció valenciana. Tot seguit, s'inclou un catàleg consistent en fitxes de cada una de les peces seleccionades per a elaborar el seu discurs expositiu, incloent-hi de totes elles una reproducció fotogràfica en blanc i negre²².

Entenem que aquesta obra va ser tan cèlebre i fou vista pels diputats del moment com un bon present institucional per a les visites diplomàtiques i oficials. Per aquest motiu, un any més tard, els textos d'aquest catàleg es van adaptar a una edició bilingüe anglès-castellà, incloent-s'hi també per a l'ocasió unes breus biografies dels artistes esmentats al llarg dels textos a la part de darrere del llibre²³.

Una important aportació a aquesta àrea de coneixement ha estat el catàleg de l'exposició temporal i itinerant *Memòria de la modernitat*, una mostra col·laborativa on diversos professors d'aquest Màster han revisat les aportacions anteriors mitjançant tendències historiogràfiques més recents. A més, aquest projecte va pretendre donar resposta a les demandes que actualment la societat reclama al nostre patrimoni: la familiaritat entre els valencians i la col·lecció artística de la Diputació Provincial²⁴. Aquesta mostra nosaltres poguérem apreciar-la personalment abans de ser alumnes d'aquest màster, entre l'agost i el desembre de 2017 al Museo de Arte Contemporáneo

---

²¹ GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987.

²² GRACIA BENEYTO, Carmen (com.), 1991.

²³ GRACIA BENEYTO, Carmen, 1992.

²⁴ Aquest desconeixement dels valencians amb els fons artístics és degut a la mancança d'un museu d'arts plàstiques i visuals de la Diputació Provincial de València, un organisme que, en canvi, sí compta amb una important xarxa de museus etnològics i arqueològics.

Figura 5: Enrique Navas Escuriel. *Infant Francesc de Paula Antoni*, del quadre *La família de Carles IV de Goya*. 1906. Oli sobre llenç, 97x63,3 cm. Diputació Provincial de València.

Florencio de la Fuente de Requena²⁵ i el Museu Municipal d'Alzira (MUMA), respectivament. Es tracta d'un projecte que des d'un primer moment ens va captivar, entre altres coses, perquè l'obra de Navas Escuriel *Còpia de l'infant Francesc de Paula*, del quadre *La família de Carles IV de Goya* [fig. 5 / núm. cat. 23] fou exposada a totes les seus on va itinerar²⁶.

El darrer projecte en què s'han treballat les pensions ha estat l'exposició *De les pensions de Diputació a les Beques Alfons Roig 1863-2016*, comissariada novament per Carmen Gracia a la Sala Parpalló del *MuVIM*. La iniciativa va estar oberta al públic des de l'1 de juliol fins al 26 de setembre del present any. En el cas d'aquesta exposició no s'ha fet cap aportació pel que fa a l'estudi de la pensió d'Enrique Navas, de qui no es va exposar cap peça. La comissaria es va centrar en una visió de gènere i en el paper que desenvolupava la dona, primer com a model i després com artista, a les Pensions de la Diputació i les Beques Roig²⁷.

A part d'aquesta línia d'investigació, cal destacar com altra ben definida el tractament de l'obra marinista de Navas. El gènere de **les marines**, com a una especialitat dintre del paisatge ha estat molt recurrent entre els pintors valencians d'entre mitjans del

---

²⁵ Altra evidència de com sobrepasa a l'administració pública la gestió patrimonial a la Diputació Provincial de València és que, fins diversos anys després de la realització de la mostra no es va distribuir comercialment el catàleg, a pesar d'estar publicat des de feia temps. De fet, nosaltres hem pogut aconseguir el nostre exemplar, més de dos anys més tard, quan encara no es comercialitzava, gràcies a l'amistat personal que ens uneix amb José Á. Jesús-María Romero, Gestor cultural i director de la Xarxa de Museus Municipals de Requena.

²⁶ GIL SALINAS, Rafael *et al.* (com.), 2017.

²⁷ GRACIA BENEYTO, Carmen (com.), 2021.

segle XIX i el segle XX. En el cas del pintor que tractem, tampoc la seua obra es va quedar al marge, sent especialment famoses les marines que es mostren al Museu de Belles Arts de València des de la donació Goerlich-Miquel. Diversos han estat els historiadors de l'art que han inclòs aquestes dues peces, tot i que no en són les úniques marines de la seua mà, per poder il·lustrar el seu discurs expositiu. En aquestes ocasions, però, no s'ha aprofundit en l'estudi de la producció d'aquesta temàtica del pintor que, com hem dit, n'és molt més extensa, però es troba a parador desconegut o a mans particulars. Per citar-ne algunes, caldria destacar *Del Regionalisme al modernisme en els fons del Museu de Belles Arts de València*²⁸, *Mare Nostrum. Visions de la Mediterrània en pintors valencians de finals del segle XIX i principis del XX*²⁹ o, la darrera de totes elles, *L'inici de la pintura moderna a Espanya: Sorolla i el seu temps*³⁰, encara exposada al Museu de Belles Arts de València.

Interessants han estat les aportacions de F. Javier Pérez Rojas, qui, com a director d'equips de treball, ha estudiat en col·laboració d'altres investigadors l'art valencià de la cronologia que estem tractant per tal de revistar i ampliar el coneixement d'aquest. Primer ho va fer de forma autònoma com a director i coordinador de la seua línia d'investigació i més tard com a membre de la Càtedra Ignacio Pinazo, un projecte sorgit a l'abril de 2011 i en conveni entre el Departament d'Història de l'Art de la Universitat de València i l'IVAM per tal de "dur a terme activitats formatives, exposicions i publicacions que contribueixin al desenvolupament i difusió de l'obra de l'artista Ignacio Pinazo i dels orígens de l'art modern a València i a Espanya"³¹. El cas de Navas, s'esmenta a un parell de publicacions dirigides per Javier Pérez Rojas, com són *Tipos y paisajes*³² i *Del ocaso de los grandes maestros a La Juventud Artística Valenciana (1912-1927)*³³.

Curioses són les aparicions d'obra d'Enrique Navas a exposicions temporals de temes molt concrets, on de nou es va emprar aquesta per a il·lustrar el discurs dels

---

²⁸ BLASCO CARRASCOSA, Juan Ángel (com.), 1996.

²⁹ RUIZ COMPANYY, Tomás; MARTÍNEZ MIÑANA, Ramón (coms.), 1999.

³⁰ Aquesta mostra, comissariada pel Catedràtic En Rafael Gil Salinas, encara no compta amb una publicació complementària on es divulgueu el seu treball de recerca.

³¹ Departament d'Història de l'Art (Universitat de València). "Càtedra Ignacio Pinazo". A: <<https://www.uv.es/uvweb/departament-historia-art/ca/departament/recursos/catedra-ignacio-pinazo-1285861501019.html>> (16-VI-2021).

³² PÉREZ ROJAS, F. Javier (com.), 1998.

³³ PÉREZ ROJAS, F. Javier (com.), 2016.

comissaris. Parlem de l'exhibició de *Jove dama amb collar* [núm. cat. 31] per tal de tractar de la lluminositat i la història de la llum elèctrica a la pintura a l'exposició *On Off*³⁴. De la inclusió del *Retrat de Carmen Vives* [núm. cat. 41] per tal de parlar de la indumentària de la primera dècada del segle XX i comparar el vestit de la model amb un figurí de la col·lecció de M.ª Victoria Liceras³⁵. O d'*Home nu* [núm. cat. 5] per tal de mostrar un llenç de gran format amb una acadèmia masculina a *Naturalia*, una exposició en la qual Joaquín Lara i Román de la Calle fan reflexions sobre el dibuix i la pintura del natural³⁶. Aquest fet demostra la varietat i les possibilitats narratives i expositives que té el versàtil corpus artístic de Navas.

Finalment, cal recalcar la inclusió de l'obra d'Enrique Navas als **estudis de gènere**, ja que recentment ha il·lustrat el discurs de diverses exposicions temporals. Concretament, estem parlant de dues ocasions on curiosament s'ha tractat la mateixa peça: *L'últim número* [núm. cat. 68]. La primera que va incloure-la fou Isabel Justo a *Herederas de las Majas de Goya*³⁷, una mostra on la comissaria fa un recorregut sobre la dona tombada a l'art contemporani espanyol des d'una perspectiva de gènere. I la més recent ha estat la mostra temporal i itinerant *Dones en marcha*, comissariada per Mireia Ferrer i Esther Alba.

Un cas curiós és el de la figura d'Enrique Navas com a **retratista**. Com s'ha dit amb anterioritat, convencionalment a moltes de les obres de referència se l'ha adjectivat com a retratista. Aquesta afirmació resulta un poc fragmentària, tot i que no del tot sorprenent pel fet que, com es veurà, es tracta d'un pintor que té un inusual domini del dibuix i una sensibilitat especial per a aquest gènere. Però, allò que sí resulta sorprenent és que se l'encaselle com a retratista quan ningú no ha estudiat tampoc la seva producció de retrats d'una forma acurada i sistemàtica. A parer nostre, aquest sí que és un important buit i una línia d'investigació que pensem que podria resultar summament fructífera a aquells estudiosos especialitzats en aquesta àrea de coneixement.

---

³⁴ ACERETE JUAN, Francisca *et al.* (com.), 2001, p. 32.

³⁵ GIMILIO SANZ, David; LICERAS FERRERES, M.ª Victoria. A: LICERAS FERRERES, M. V.; LARA RODRÍGUEZ, J. (coms.), 2013, p. 88-89.

³⁶ LARA RODRÍGUEZ, Joaquín (com.), 2014.

³⁷ JUSTO FERNÁNDEZ, Isabel (com.), 2014.

Hem de fer, amb tot, un petit matís en aquesta afirmació. Sí que hem trobat una publicació monogràfica on es tracta aïlladament el gènere del retrat a la qual s'esmenta un llenç realitzat pel pintor que tractem, del qual s'indiquen les dades formals i es reproduïx una imatge. Parlem del catàleg de l'exposició temporal *El Retrat*³⁸, que es va celebrar a la Sala Parpalló entre el febrer i el març del 1981 baix el patrocini de la Diputació Provincial de València, col·lecció a la qual pertany la dita obra: *Retrat de parella*³⁹ [núm. cat. 30]. Si bé, no podem considerar-la una referència bibliogràfica gaire rellevant, puix que els textos són més aviat d'un caràcter literari, escrits per persones que, tot i ser molt reconegudes en l'àmbit de l'assaig literari o cultural, ho són molt més per la vessant narrativa o poètica i, en qualsevol cas, no feren en aquesta ocasió cap anàlisi historiogràfic. D'altra banda, recentment s'han inclòs un parell de peces de Navas d'una col·lecció particular a una modesta exposició a una sala d'exposicions locals⁴⁰. Aquestes no havien vist la llum des de la publicació del número dèsset de la revista *Ribalta* fa més de setanta-cinc anys.

Per tant, allò que hem pretès en aquesta investigació és revisar i, en la mesura del possible, ampliar el coneixement sobre la vida i l'obra d'Enrique Navas Escuriet. Aquest objectiu s'ha tractat d'obtenir mitjançant una recerca de peces de la seua producció i a través de la consulta de documentació escrita directa que ens pogués aportar informació al respecte. Així doncs, a pesar de les diverses limitacions, com la nostra escassa experiència investigant, les dificultats derivades de la pandèmia de la *COVID-19* o el desconeixement de col·leccionistes particulars d'obres del pintor, entre altres, aquesta recerca ens ha permès ampliar el coneixement sobre la seua vida, localitzar obra inèdita o revisar dades aportades amb anterioritat.

1.3. Metodologia

Tal com s'ha expressat a l'apartat anterior, allò que a parer nostre necessitava una figura com la d'Enrique Navas Escuriet era un treball d'investigació monogràfic que

---

³⁸ FUSTER ORTELLS, Joan; PEDRAZA MARTÍNEZ, Pilar, 1981.

³⁹ Últimament coneguda com *Còpia de Leo Putz*.

⁴⁰ PEÑA CERVERA, Marc (com.), 2021.

suposés una obra de referència per al seu estudi. És a dir, un assaig al qual s'exposés la major quantitat de dades sobre la seua vida personal, totes elles ben documentades i provades seguint una metodologia historiogràfica consistent, així com l'aportació de la quantitat més gran d'obres de la seua producció. Dit d'una altra manera: un treball de caràcter positivista i, en segon terme, formalista.

Pel que fa al primer objectiu, hem pogut obtenir un resultat relativament satisfactori mitjançant la consulta de documentació escrita que ens ha aportat informació directa sobre la vida i la producció d'Enrique Navas. Gran part d'aquesta documentació l'hem trobada fonamentalment a arxius de diverses natures, els quals hem decidit consultar bé per recomanació d'algun docent del nostre Departament o bé per pròpia intuïció de l'investigador.

Així doncs, fonamentalment, s'han consultat arxius que ens han permès reconstruir la seua carrera professional com a docent artístic a diferents Escoles d'Arts i Oficis Artístics de l'Estat Espanyol. Entre aquests destaca l'**Archivo General de la Administración (AGA)** d'Alcalà d'Henares, on ens vam personar per recomanació del Doctor En José Martín Martínez, així com a altres centres on es va dedicar a la docència artística. Les antigues Escoles d'Arts i Oficis Artístics, actualment conegudes com **Escoles d'Art Superior i Disseny (EASD)** de les quals hem consultat els arxius són la de **Ciudad Real, Barcelona i València**.

Hem de dir que els arxius d'aquests centres, com no són institucions dedicades fonamentalment a la investigació, no estan classificats i no disposen de personal amb una formació específica per fer una gestió òptima del seu patrimoni documental. Aquest fet implica que l'investigador haja de fer un buidatge molt acurat, durant el qual li poden passar desapercebudes importants dades històriques o, inclús, que no es troben documents que podrien aportar informació rellevant. Si és el nostre cas, per descomptat, no ha sigut a propòsit.

Amb tot, hem de reconèixer que amb els recursos humans que hi disposen aquests centres sempre hem apreciat l'esforç dels seus treballadors per fer-nos sentir còmodes i per ajudar-nos en tot el que estigués a les seues mans. Per altra part, en tots ells ens han permès digitalitzar gratuïtament tota la documentació que ens resultava necessària per treballar-la i transcriure-la més còmodament des del nostre domicili particular. De fet, degut a les restriccions de mobilitat que implicava el tancament perimetral de la nostra

comunitat autònoma decretat el 30 d'octubre de 2020 i que ha durat fins a la fi de l'Estat d'Alarma el 9 de maig del present any a causa de la pandèmia de la *SARS-CoV-2*, ens ha estat impossible personar-nos a les EASD d'altres comunitats autònomes en aquesta ocasió; tasca que tenim pendent més endavant, quan continuem la nostra investigació.

Aquest fet ha implicat la necessitat que ens facilitessin tot el material documental que han trobat digitalitzat i telemàticament, tasca que han fet gratuïtament i de forma altruïsta durant el seu temps lliure. És per això que no tenim suficients paraules per expressar la nostra immensa gratitud, puix sense la seua ajuda no ens hagués estat possible dur a terme satisfactòriament aquest treball. A més, en aquests centres cada volta es va prenent una major consciència històrica i col·lectiva sobre les seues pròpies institucions, el que implica que docents dels seus respectius Departaments d'Història de l'Art comencen a fer investigacions historiogràfiques sobre aquestes.

En segon lloc, també ha estat habitual la consulta dels arxius de les institucions públiques on es va formar com a pintor o aquelles que van ajudar-lo d'alguna manera a projectar la seua carrera. Parlem fonamentalment i de nou de l'Arxiu de l'EASD de València, on abans d'entrar com a docent va esser alumne entre els anys 1887 i 1894, i el de la **Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles**, on va estudiar pintura entre el 1889 i el 1897. En aquesta segona institució, a més, també hem pogut consultar documentació del període durant el qual va formar part com a Acadèmic de Número. Igualment hem consultat informació sobre la seua Beca-Pensió en Pintura a l'estranger a l'**Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació Provincial de València**, on el seu expedient està format per un feix amb més de 350 documents, molts dels quals no es poden llegir íntegrament pel fet que la costura que els uneix oculta gran part d'oracions⁴¹.

---

⁴¹ Vam sol·licitar un pressupost per tal que descosiren la dita costura i ens facilitaren la documentació que no podíem consultar íntegrament de forma presencial i ens van dir que, degut a l'especificitat de l'operació, calia fer una "Digitalització d'imatge en baixa resolució (150 píxels per polsada i fins a 10 Mb per imatge)". Aquesta operació, segons contempla l'actual legislació, té un preu a raó d'1,90€ per imatge; el que, per la gran quantitat de documents del feix de l'expedient, suposen en total una suma desorbitada i inassequible per nosaltres. Hem intentat sol·licitar una subvenció a la Diputació Provincial de València, però no ha estat atesa i, per tant, actualment no hem pogut fer una investigació completa d'aquest important període de la seua vida i producció. Veure's a: Comunitat Valenciana: Edicte de l'Excel·lentíssima Diputació Provincial de València sobre aprovació definitiva d'imposició de taxes de reprografia de l'Arxiu General i Fotogràfic, i text íntegre de l'ordenança fiscal reguladora. *BOPV*, 15-IX-2006, n° 220, p. 30.

A més, també hem decidit consultar **Arxius Parroquials i Diocesans** per tal d'esbrinar aspectes de la seua vida personal i els seus orígens familiars; en aquest cas, per motivació personal, tot i que sempre ajudats per amistats. Així mateix hem tractat de trobar informació sobre l'artífex al **Registre Civil de València** o de buidar alguns articles de premsa històrica mitjançant la consulta d'**Hemeroteques**.

Pel que fa a la seua producció, documentalment sols ens ha resultat útil la consulta de l'**Arxiu Històric Municipal de València**, al qual vàrem decidir anar per recomanació de Javier Mozas i Jaume Coll, membres de l'equip d'arxivística i documentació de Junta Central Fallera per tal de trobar informació sobre la seua producció d'art efímer en aquesta festa popular de la capital del Túria. A la resta de museus i institucions a les quals hem acudit per treballar pròpiament la producció de l'artista, hem de lamentar la pràctica inexistència de documentació respecte a les obres que allí s'hi conserven o la superfluitat de les dades que aquesta aporta, a més de ser de tipus indirecte. Curiosament, hi ha certs arxius documentals de museus que no disposen d'obra de la mà d'Enrique Navas Escuriel on sí que hem trobat documentació primària sobre l'artífex, fonamentalment correspondència personal com la que es troba al **Museo Sorolla de Madrid** o a la **Casa-Museu Benlliure de València**.

Tant pel que fa a les obres com a la dita documentació que hem trobat del pintor en institucions públiques, les hem localitzat mitjançant els catàlegs i, fonamentalment, enviant *e-mails* a aquestes per comprovar si en tenien o no. Açò no es deu únicament al nostre propi desconeixement de la seua producció, sinó a què molts dels catàlegs *on-line* de museus o del mateix Ministeri de Cultura (*CER.ES*) estan incomplets o simplement no són accessibles. Per tant, ha estat necessari contactar mitjançant el correu electrònic o trucades telefòniques a més d'un centenar de museus i entitats culturals de l'Estat Espanyol i, fins i tot, algunes estrangeres. Després d'aquesta recerca, sols hem trobat obra de Navas a la col·lecció pictòrica de la Diputació Provincial de València, al Museu de Belles Arts de València, al Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries González Martí i a les diferents Escoles d'Arts i Oficis a les que va treballar. La resta de la seua producció, una petita part de la qual hem pogut localitzar, es troba a mans particulars.

2. Orígens familiars

En aquest estudi inèdit de la vida i l'obra d'Enrique Navas Escuriet, hem considerat oportú, abans de procedir a la reconstrucció de la seua biografia, fer una petita indagació sobre la identitat dels seus avantpassats i del seu estatus social. Hem considerat important fer aquesta recerca perquè resulta habitual que un artífex pertanyi a una saga familiar dedicada a aquesta professió i volíem comprovar si n'era el cas. Com es veurà a les notes a peu de pàgina i al llistat bibliogràfic final, per dur a terme aquesta tasca hem consultat diverses actes sacramentals que hem pogut localitzar a diferents arxius parroquials i diocesans del nostre territori, així com al Registre Civil de la ciutat de València.

Gràcies a l'Acta d'inscripció al Registre Civil de València després del naixement d'Enrique Navas Escuriet [doc. 1], hem pogut tenir un punt de partida per poder consultar altres documents que ens permeteren reconstruir els orígens familiars d'aquest pintor. Tal com apunta aqueixa acta, Enrique era fill de Félix Navas Saborit, nascut a la localitat de Torreblanca (Plana Alta, Castelló) i d'Ana María Escuriet Soler, nascuda a La Llosa de Ranes (La Costera, València)⁴².

Començant per la família Navas, ja de la mateixa acta de naixement d'Enrique es desprèn que, tot i que els seus avis materns eren "naturals de Castelló de la Plana", el seu pare ja no havia nascut allí. El seu avi patern, Félix Navás⁴³ Torres, fill de Vicent i de Francisca, va nàixer i fou batejat a la Parròquia de Santa Maria de Castelló de la Plana el 10 de març de 1816 [doc. 2]⁴⁴. Així mateix, la seva àvia materna, Theresa Saborit Peris, filla de Josef i Mercedes, va ser batejada al mateix temple, l'única parròquia amb què

---

⁴² Registre Civil de València, Secció 1ª, volum 22-2, p. 84.

⁴³ El cognom Navás, molt habitual i de tradició longeva a la vila de Castelló de la Plana, va perdre la titlla una generació més tard, quedant Navas.

⁴⁴ Llibre de baptismes de 1816, f. 182 v. Santa Maria de Castelló.

comptava Castelló en el dit moment, el 23 de juliol de 1820, tot i que no s'especifica clarament la data de naixement d'aquesta [doc. 3]⁴⁵.

D'aquestes dues actes sacramentals no es desprèn cap altra informació i no en sabem res més d'aquests individus fins al 2 d'octubre de 1843, quan ambdós contrauen matrimoni a la mateixa Parròquia de Santa Maria [doc. 4]. En aquesta ocasió, s'especifica que, fins al moment, ambdós eren solters, que Félix Navás Torres era jornalero i que ambdós vivien al Carrer Cavallers número 2⁴⁶.

Eixe mateix any, tan sols cinquanta-tres dies més tard, el 24 de novembre de 1843, fou batejada a l'Església major de Castelló la primera filla del matrimoni i tia paterna d'Enrique Navas, Teresa Navás Saborit [doc. 5]. En aquest cas, el pare d'aquesta figura com a llaurador en comptes de com a jornalero, tot i que sembla que en aquella època ambdós termes s'empraven de manera indistinta. A més, també consta que l'infantament s'havia produït a un domicili diferent del que solia habitar el seu progenitor, al número 23 del carrer del Governador. Tot i que no sabem si, després d'haver-s'hi desposat, el matrimoni s'havia mudat allí o si es tractava de la residència d'algun dels seus avis⁴⁷.

Pel que fa pròpiament al pare d'Enrique Navas, Félix Navas⁴⁸ Saborit, fou batejat a l'Església Parroquial de Sant Bartomeu de Torreblanca, localitat situada a uns quaranta quilòmetres al nord del municipi d'on eren originàriament els seus avantpassats. El seu naixement s'havia produït la matinada el dia 21 de febrer de 1848, dia que va rebre el sagrament [doc. 6]⁴⁹. Desconeixem si, més enllà de Teresa, Félix Navas tenia més germans o germanes, així com tampoc sabem els motius pels quals es va produir el seu naixement a Torreblanca ni la seua adreça en aquesta localitat. Però, si sabem que els seus padrins foren dos veïns d'aquest poble i que, per tant, serien persones properes a la família Navás-Saborit, la qual és possible que s'haguera traslladat algun temps abans a la població.

---

⁴⁵ Llibre de baptisme de 1820, f. 52 v. Santa Maria de Castelló.

⁴⁶ Llibre X.º de Matrimonis, f. 231.

⁴⁷ Llibre de baptismes de 1843, full 356.

⁴⁸ Primera volta que hem trobat el cognom en la forma amb el que el coneixem avui en dia.

⁴⁹ Llibre IV.º de baptismes, full 122 vers. Arxiu Parroquial Torreblanca.

Quant a la seua família materna, hem de matisar que no hem pogut obtenir tanta informació com desitjaríem, puix que la seva àvia materna era natural del municipi de Senyera, a l'arxiu parroquial que no conserva actualment documentació de la cronologia que ens interessa per la seua desaparició a la Guerra Civil. De manera que, tan sols, hem pogut consultar documentació a l'Arxiu Parroquial de La Llosa de Ranes. Tampoc no hem pogut extraure cap informació del Registre Civil d'aquests pobles per haver estat creats molt posteriorment.

Així doncs, la mare d'Enrique Navas, Ana María Escuriet Soler va nèixer a La Llosa de Ranes l'1 de maig de 1839, mateixa data en què fou batejada [doc. 7]. El sacerdot indica que fou filla legítima del matrimoni entre Ramón Escuriet Navalón i Ana María Soler Martorell, desposats anteriorment i en una data desconeguda a l'Església Parroquial de Senyera, localitat d'on ell era natural⁵⁰. Tot i que no es conserva, a l'índex general d'actes sacramentals de la parròquia, s'indica que al desaparegut llibre cinquè de baptismes, al vers del full vint-i-sis, figurava el naixement del seu pare, Ramón, en 1804, fill de Vicente Escuriet i de Vicenta Navalón. També al baptisme d'Ana María Escuriet Soler, s'apunta que els seus avis materns eren Ignacio Soler i Francisca María Martorell. Malauradament, cap document trobat a aquest Arxiu Parroquial ens indica el domicili ni l'ofici dels avis materns d'Enrique Navas, tot i que també deduïm que d'alguna manera es dedicarien a l'agricultura o, en tot cas, treballarien com a jornalers a les mines o els forns d'algeps tant característics de la localitat.

No tenim constància de la data ni de la parròquia on Félix Navas Saborit i Ana M.ª Escuriet Soler es van desposar, tot i que gràcies al Padró d'Habitants de València de 1877 podem deduir que es van conèixer a València entre 1870 i 1874; pel fet que s'indica que Félix residia a la dita ciutat des de feia catorze anys i Ana María des de feia set i 1874 és la primera data de la qual tenim constància del naixement d'una filla del matrimoni, anomenada Maria Amparo [doc. 8]⁵¹. Tal com s'indica en aquest document i en la mateixa partida de naixement d'Enrique Navas, la família residia al baix del número 1 de la plaça de Nules, a l'edifici de la Reial Mestrança de Cavalleria. No podem provar-ho de cap

---

⁵⁰ Llibre V.^é de baptismes, full 124 vers. Arxiu Parroquial de La Llosa de Ranes.

⁵¹ El dia 10 d'Octubre de 1901, contant M.ª Amparo Navas Escuriet amb "vint-i-set anys" contrau núpcies amb Tomás Cancio Zarzo a l'Església Parroquial de Sant Esteve Protomàrtir. Veure's a: Llibre de Matrimonis (1892-1901), f. 281 r. Parròquia de Sant Esteve Protomàrtir.

manera puix que la Reial Mestrança, segons ens han comunicat, no conserva al seu arxiu cap documentació al respecte, però entenem que hi habitaven allí com a arrendats o per algun tipus de vincle amb l'ocupació de la seua mare, que es dedicaria a algun tipus d'ofici domèstic. El mateix Navas, a l'entrevista publicada a la revista *Ribalta* apuntava haver nascut a “la porteria”⁵² de l'edifici, així que és probable que la seua mare fos la portera o la majordoma.

El seu pare, Félix Navas apareix com a ebenista en aquest moment. Cal recalcar, però que desconeixem si en aquest moment comptava amb un taller propi o si, en canvi, simplement estava com a assalariat d'un altre fuster. Sí sabem, però, gràcies a una carta conservada a l'Arxiu Documental del Museo Sorolla de Madrid que el mateix Félix Navas dirigeix a Joaquín Sorolla l'1 d'agost de 1911, que comptava amb un obrador propi al carrer de l'Espasa número 22 baix, domicili al qual ja s'havia mudat la família feia diversos anys [doc. 9]⁵³. A més, pel tipus de comanda, un regal de noces que Sorolla encarrega per al seu deixeble Teodor Andreu Sentamans per un preu de 375 pessetes, podem deduir que es tractava d'un professional amb un prestigi considerable.

Així doncs, tot i que Enrique Navas no va pertànyer, com hem vist a cap saga de pintors, si hem de recalcar un aspecte interessant i és com en tan sols tres generacions, famílies que es dedicaven presumptament a l'agricultura van garantir a un descendent seu l'accés a estudis superiors de pintura. Això li va permetre no únicament accedir a certàmens de Belles Arts i ser guardonat amb les seues participacions en aquests, sinó visitar l'estranger per continuar formant-se i entrar a formar part del cos de l'administració pública com a docent artístic. Suposem que tot açò va comportar que els seus antecessors haguessin de fer grans esforços per tal de millorar la seua condició social. A més, sí hem de matissar que el més probable és que durant la seua infància treballés al taller del seu pare, qui li ensenyaria la manera tradicional d'administrar i dirigir un taller, tot i que fora d'ebenisteria.

---

⁵² BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 9.

⁵³ Museo Sorolla (N.º INV: CS3820).

2.1. Primers anys

Més enllà d'allò que aporta l'acta d'inscripció al Registre Civil de la ciutat de València poc sabem sobre la infància d'Enrique Navas. El pintor va nàixer a les onze i mitja del 12 de novembre de 1875 al domicili familiar que, com hem dit, es trobava al baix del número 1 de la plaça de Nules, sent inscrit en el dit Registre l'endemà. Fou presentat pel seu pare, Félix Navas Saborit, davant d'Antonio Quilis Guerrero, jutge municipal del districte de Serrans i Roberto Banquelles Monge, secretari. Van comparèixer com a testimonis presencials Baltasar García Aparicio, natural de Sarrió i Vicente Chelós Pastor, de València, ambdós jornalers. A l'acta el pare d'Enrique Navas afirma que és fill legítim seu i de la seua esposa Ana María Escuriet, qui són els seus avis paterns i materns i que desitgen posar-li de nom Enrique⁵⁴.

Sabem, gràcies a l'acta de casament de la germana d'Enrique Navas, M.ª Amparo, que la parròquia que per proximitat pertocava a la família Navas-Escuriet era la de Sant Llorenç. La façana principal d'aquest dona al carrer dels franciscans⁵⁵, el qual convergeix amb la mateixa plaça on es trobava el domicili familiar. Malauradament, no hem pogut tenir accés a cap acta sacramental del pintor pel fet que, en primer lloc, molta de la documentació de l'arxiu del temple va desaparèixer durant la Guerra Civil Espanyola i, a més, aquest va perdre la seua categoria de parròquia en 1902, quan va ser unida a la de Nostra Senyora del Pilar i va passar a mans dels franciscans⁵⁶.

Desconeixem cap altra informació més sobre la infància del pintor que ens ocupa. Per ara, no ho podem provar de cap manera, peròensem que durant els primers anys, rebria una educació primària bàsica durant la qual aprendria a llegir, escriure i una mica d'aritmètica i que, mentrestant, també ajudaria el seu pare al taller de fusteria. Durant

---

⁵⁴ Registre Civil de València, *Op. Cit.* (nota 37).

⁵⁵ En eixe moment i, al menys des de principis del segle XVIII, anomenat Carrer de Sant Llorenç. Veure's a: ORELLANA MOCHOLÍ, Marcos Antonio de, 1924, vol. II, p. 210.

⁵⁶ Ajuntament de València. "Església de Sant Llorenç". A: <<https://cultural.valencia.es/monument/esglesia-de-sant-llorenç/>> (21-VI-2021) i Ajuntament de València. "Temple Parroquial de la Nostra Senyora del Pilar i Sant Llorenç". A: <<https://cultural.valencia.es/monument/temple-parroquial-de-la-nostra-senyora-del-pilar-i-sant-llorenç/>> (21-VI-2021).

aquest període la família Navas-Escuriet viuria al mateix domicili, perquè no és fins al padró d'habitants de 1885 a 1890 quan es traslladen al Carrer Boix⁵⁷.

---

⁵⁷ AHMV, Padró d'habitants de 1885-1890, n. °4245.

3. L'educació artística d'Enrique Navas Escuriet

En aquest capítol abordarem l'estudi de la formació com a artista que va rebre el pintor del nostre treball a la València del les dècades de 1880 i 1890. Com vore'm, es tracta d'un moment en el qual, segons els plans d'estudis del moment, l'ensenyament en Belles Arts es dividia en els Estudis Elementals de Dibuix i en els Estudis Lliures Superiors, impartits per l'Escola Oficial de Belles Arts i l'Acadèmia de Belles Arts de San Carles de València, respectivament. Es tractava de dues institucions que, tot i que eren independents, compartien en el moment en el que va estudiar Navas tant establiment com claustre de professors.

Convencionalment s'ha dit que en aquesta època l'ensenyança artística valenciana continuava estancada amb una metodologia i unes concepcions estètiques massa retardatàries i completament alienes a les avantguardes europees de l'època. Aquest fet, però, no va suposar cap obstacle per la generació de nous artistes valencians que, tant a l'Escola Oficial com a l'Acadèmia de Belles Arts, *van saber aprofitar al màxim les rígides i severes ensenyances acadèmiques, que els van servir per adquirir les més altes capacitats tècniques. Però al mateix temps, (...) també es van distingir per cultivar -a través de múltiples i molt distintes matisacions- la bretxa colorista oberta definitivament per Ignacio Pinazo Camarlench i Joaquín Sorolla a finals del Vuit-cents*⁵⁸.

Nosaltres no podríem estar més d'acord, puix que la generació de pintors de l'últim terç del XIX i del primer del XX van personificar l'esforç humà per fer de València un cosmopolita i dinàmic centre artístic. A més, en el cas concret de Navas Escuriet, com es veurà a la seua producció, és un pintor amb un domini tècnic excel·lent que mai no renúncia a la seua pròpia identitat colorista, sinó que posa al servei d'aquesta la seua perícia tècnica. Evidentment, aquests coneixements academicistes els va adquirir en

---

⁵⁸ PILATO IRANZO, Armando, 2005, p. 126.

ambdues institucions i és per aquest motiu que hem volgut revisar i aprofundir en el seu aprenentatge en aquest capítol, dividit en dos apartats dedicats a la seua activitat a cada una d'aquestes. A més, hem volgut contextualitzar la seua educació amb els plans d'estudis d'aleshores i detenir-nos en quins foren els docents amb quals va adquirir eixe virtuosisme tècnic i eixe domini del dibuix que sempre el van acompanyar.

3.1. L'Escola Oficial de Belles Arts de València

Reprenem la pista d'Enrique Navas a partir de l'any 1886 quan comptava amb onze anys. Tal com hem dit, allò més probable és que, com era habitual al segle XIX, durant la seua infantesa ajudés en tot allò possible el seu pare a la fusteria. Afortunadament, Fèlix Navas, veient d'alguna manera el potencial del seu fill i fent un esforç per vore com aquest progressava decidí matricular-lo a l'Escola Oficial de Belles Arts, predecessora de la d'Arts i Oficis de València, on aleshores s'impartien els Estudis Elementals de Dibuix. En aquell temps, segons els plans d'estudis de dita institució, eren admesos xiquets “des de l'edat de 10 anys sabent llegir i escriure”⁵⁹; per tant, a més d'haver pogut ajudar el seu pare a l'obra, podem afirmar que en algun moment de la infància d'Enrique Navas Escuriet presumptament va rebre, al menys, una educació bàsica que li va proporcionar l'alfabetització.

La història de l'Escola Oficial de Belles Arts de València, des de la seua aparició a mitjans de la centúria fins a la darrera dècada del segle XIX, és un tant convulsa pel fet d'estar lligada amb altra institució valenciana d'ensenyança artística amb la que contínuament va entrar en conflicte per diversos interessos: L'Acadèmia de Sant Carles. Ja amb la creació de l'Escola de Flors i Ornaments en temps de Carles III es va evidenciar la necessitat d'oferir a institucions públiques d'ensenyança estudis de dibuix aplicats a la praxi industrial. Aquest fet que es va aguditzar per diferents motius amb la fi de l'Antic Règim, moment en que la classe política pren una major consciència d'aquesta realitat. Per aquest motiu l'any 1849, després de l'aprovació del Reial Decret de 31 d'octubre, es produeix la reforma del pla d'estudis a l'Acadèmia de Belles Arts de València, tot separant-se els Estudis Elementals dels Estudis Superiors. A partir d'aquest moment i fins

---

⁵⁹ SOLDEVILLA LIAÑO, Maota, 2000, p. 61.

el 1895 aquestes seran dues ensenyances diferents, però que comptaven amb el mateix director i un claustre de professors comú.

Aquest fet podria haver resultat molt profitós si s'hagueren dedicat majors esforços humans en dur-los a bon terme; pel fet que tenir aquests dos nivells d'estudis haguera permès formar un artesanat amb bon gust per al disseny industrial i, a l'hora, oferir una ensenyança bàsica en dibuix per a tot aquell que volgués continuar posteriorment amb uns estudis superiors per esdevenir un artista liberal sense que açò afectés qualitativament cap dels objectius. Sense entrar en massa detalls, degut a diversos conflictes legislatius i institucionals, units a una ideologia academicista massa retrògrada vers a les arts industrials, durant tota la segona meitat del vuit-cents es produí una situació molt tensa i conflictiva, que no es va solucionar completament fins la separació definitiva dels Estudis Elementals de Dibuix de l'Acadèmia l'any 1895⁶⁰.

En el moment en que Enrique Navas va començar els seus estudis artístics a l'Escola Oficial, com apunta Soldevilla, encara estava vigent el pla d'estudis de 1864. En aquest s'hi van establir les següents assignatures: dos cursos de *Dibuix Lineal*, *Arts Plàstiques* i *Aritmètica i Geometria de Dibuixant*, que es s'impartien al torn nocturn; *Dibuix de Figura*, amb un torn al matí i altre al capvespre i *Arts Policromes*, que només s'impartia al torn matinal. Dites matèries no estaven organitzades de manera concreta, sinó que els alumnes podien escollir matricular-se de tantes assignatures com volgueren i en l'ordre que desitjaven depenent dels seus interessos particulars. Aquesta organització, però, era un tant arbitrària, en tant en quant els alumnes de l'artesanat només podien assistir al torn nocturn. De manera que les assignatures d'*Arts Policromes* i la 2ª secció de *Dibuix de Figura*, les úniques que en dita època mantenien l'horari de matí, estaven orientades als alumnes que desitjaven continuar amb els Estudis Lliures Superiors; impartits pròpiament per l'Acadèmia de Sant Carles i on, després d'un aprenentatge en el dibuix i en gust decoratiu, perfeccionaven el dibuix de la figura humana i la composició d'història. En últim lloc, a més, cal afegir que quan l'alumnat acabava aquestes

---

⁶⁰ HERRERAS SALA, Susana, 2019, p. 128-129 i SOLDEVILLA LIAÑO, Maota, *Op. Cit.*, p. 58-78.

ensenyances no rebia cap titulació pròpiament dita, simplement un certificat d'haver cursat les assignatures aprovades⁶¹.

És a dir, hi havia dos plans d'Estudis Elementals diferenciats entre aquells que volien dedicar-se a les arts aplicades i aquells que volien esdevenir artistes liberals. A efectes pràctics, es traduïa entre aquells que tenien els recursos suficients per permetre's dedicar-se únicament a la seua formació i aquells que havien de treballar per subsistir i autofinançar-se els estudis al mateix temps. Açò evidencia en certa manera l'elitisme que encara existia en dit moment entre els acadèmics, que d'aquesta manera impediien l'ascens social dels artesans. A més, aquests alumnes acabaven rebent una educació menys específica i adient pels seus interessos professionals, front als seus companys del torn matutí, pel fet que "el plantejament docent d'eixos anys no prioritzava la labor de taller"⁶² i els acadèmics tampoc no estaven especialitzats en les ensenyances que necessitaven rebre els artesans.

Parlant ja pròpiament de l'educació de l'artista, la qual convencionalment i de forma errònia s'havia dit que havia començat a l'Acadèmia i no a l'Escola Oficial de Belles Arts, és al *Llibre de matrícules del 1886 al 1893* on hem trobat la primera referència documental al pintor del nostre treball, el qual apareix matriculat per primera volta a la Secció de dia de l'assignatura *Dibuix de figura*⁶³ per al curs 1886-1887. És precisament pel fet que estiga inscrit a la Secció de dia que pensem que la iniciativa va suposar un esforç per a la família, puix que, existint una Secció nocturna, haguera resultat molt més productiu per a aquesta que el jove haguera ajudat el seu pare al taller durant el dia i que haguera estudiat per la nit. Açò hauria estat per a l'època allò més comú, ja que és ben sabut que en la societat tradicional els fills acostumaven a ajudar els seus progenitors en les seues tasques i haguera sigut el més beneficiós per l'obra del seu pare; el qual haguera estat heretat per un professional amb bon gust per l'ornamentació i coneixements de l'ofici. Per fortuna, van vore en la possibilitat de que Enrique Navas

---

⁶¹ SOLDEVILLA LIAÑO, Maota, *Op. Cit.*, p. 78-80.

⁶² EASD de València. "Historia". A: <<http://www.easdvalencia.com/escuela/historia/>> (23-VI-2021).

⁶³ 1886. València.

Registre de Matricula d'Estudis Elementals de l'Escola de Belles-Arts de l'Acadèmia de Sant Carles. (A)rxiu de l'(E)scola d'(A)rt (S)uperior i (D)isseny (EASD) de (V)alència. *Llibre de Matricula 1886-1893*. Sense classificar. A partir d'ara A.E.A.S.D.V.

esdevingués pintor com una inversió de futur que els revertiria en l'assoliment d'un major estatus social i econòmic.

Res més en sabem de la sort d'Enrique Navas en aquest curs, pel fet que no apareix com a avaluat al *Llibre d'Exàmens* corresponen a aquest any. Així mateix, tampoc no consta que s'examinés al certificat que l'any 1911 va expedir el aleshores secretari de l'Escola d'Arts i Oficis de València on s'arplega tot el seu historial acadèmic i que es conserva a l'Archivo General de la Administración⁶⁴. Aquest fet no ens ha d'estranyar gaire, puix que, tot i que s'organitzava la distribució de les classes en cursos anuals, "les ensenyances, al no rebre una titulació global, es realitzaven en els temps que el professor calculaven necessari per a que cada alumne assimilés la seua assignatura"⁶⁵. Això ens fa pensar que el seu professor en aquesta assignatura, en el grup de *rostres*, Vicente Borrás i Mompó, va considerar oportú que Enrique Navas repetís la seua assignatura durant el curs 1887-1888.

Sobre el següent curs, hem de dir que novament trobem documentat Navas al *Llibre de Matrícules* com a alumne matriculat en aquesta assignatura únicament. Tot i que sí trobem en aquest volum una curiositat que aporta més informació tant de la seua persona com de la seua família, doncs figura residint al baix del número 4 del Carrer de Boix⁶⁶. Per altra part, aquesta volta sí que el trobem a l'avaluació de l'assignatura, quan el 22 de maig de 1888 obté un "Aprovat" a l'examen ordinari⁶⁷. Segons apunta Soldevilla, els exàmens d'aquesta matèria consistien en realitzar un rostre al carbonet, una prova adequada per a avaluar els avanços d'estudiants d'una ensenyança artística la qual consistia bàsicament en "la còpia i correcció posterior del professor"⁶⁸.

---

⁶⁴ 1911, abril 28. València.

Certificat amb l'historial acadèmic d'Enrique Navas Escuriet a l'Escola d'Arts i Oficis de València.

(A)rchivo (G)eneral de la (A)dministración. Secció *Educació (Títulos de Escuelas Especiales expediente de Enrique Navas Escuriet)*, Carpeta 31, Lligall 5002, signatura 27. 31-5002/27. A partir d'ara A.G.A.

⁶⁵ SOLDEVILLA LIAÑO, Maota, *Op. Cit.*, p. 62.

⁶⁶ 1887. València.

Registre de Matricula d'Estudis Elementals de l'Escola de Belles-Arts de l'Acadèmia de Sant Carles.

A.E.A.S.D.V. *Llibre de Matrícula 1886-1893*. Sense classificar.

⁶⁷ 1888, Maig 22. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l'assignatura de *Dibuix de figura (Secció de dia)* el Catedràtic de la qual és En *Vicente Borrás i Mompó*.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'Exàmens d'Estudis elementals 1885-1890*. Sense classificar.

⁶⁸ SOLDEVILLA LIAÑO, Maota, *Op. Cit.*, p. 79.

Al següent curs novament apareix matriculat⁶⁹ a la secció de dia de *Dibuix de figura* baix la tutela de Vicente Borrás Mompó, tot i que, en aquest cas, després d’haver superat la matèria de rostres en la Secció de Figures, s’inscriu a dues més. La primera, *Arts plàstiques*, permetia als alumnes conèixer els elements d’ornamentació de major celebritat a les arts visuals europees, i a la segona, *Arts policromes*, s’estudiava el color i es familiaritzava els aprenents amb les diferents tècniques, suports i materials artístics⁷⁰. A partir d’aquest moment comença a despuntar com a un alumne francament notable, doncs després de les deliberacions dels Tribunals, als exàmens de l’assignatura *Dibuix de figura* i d’*Arts plàstiques*, impartida per Pedro Barrientos Robles d’aquest curs, obté una nota d’“Excel·lent”⁷¹.

Com havia obtingut una qualificació d’Excel·lent a *Dibuix de figura*, Enrique Navas es va presentar a l’oposició a premi de l’assignatura, guanyant el Primer Accèssit, i quedant en segon lloc, després del seu company Antonio Ballester Aparicio [doc. 11]⁷². La dita acta, però, no apunta en que va consistir la prova d’oposició, ni es conserva cap obra d’aquest període del pintor que ens permeta identificar en què va tractar aquesta.

Aquell any pareix que no es va presentar a la prova d’*Arts policromes* o que el seu professor, Salustiano Asenjo, va cometre una errata a l’hora d’anotar al *Llibre d’exàmens* el seu segon cognom, encara que tampoc no coincideixen el números d’inscripció de matrícula d’Enrique Navas i el seu presumpte homònim amb qui no compartia segon cognom⁷³.

---

⁶⁹ 1888. València.

Registre de Matrícula d’Estudis Elementals de l’Escola de Belles-Arts de l’Acadèmia de Sant Carles. A.E.A.S.D.V. *Llibre de Matrícula 1886-1893*. Sense classificar.

⁷⁰ PINEDO HERRERO, Carmen; MAS ZURITA, Elvira; MOCHOLÍ ROSELLÓ, Asunción, 2003, p. 81.

⁷¹ 1889, Maig 7. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l’assignatura d’*Arts plàstiques* el Catedràtic de la qual és En *Pedro Barrientos Robles*.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d’Exàmens d’Estudis elementals 1885-1890*. Sense classificar.

I 1889, Maig 23. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l’assignatura de *Dibuix de figura (Secció de dia)* el Catedràtic de la qual és En *Vicente Borrás i Mompó*.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d’Exàmens d’Estudis elementals 1885-1890*. Sense classificar.

⁷² 1889, Maig 14. València.

Llista dels alumnes que havent obtingut la nota d’Excel·lent als exàmens del present curs a l’assignatura de *Dibuix de la Figura (Secció de dia)* han sol·licitat optar al premi ordinari de la mateixa.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d’Exàmens d’Estudis elementals 1885-1890*. Sense classificar.

⁷³ Entre els alumnes figura un “Enrique Navas Gradole” que obté un “Notable”.

Passant al curs 1889-1890, novament es va matricular a les tres assignatures que havia cursat l'any anterior, les quals mantenen els seus docents. En aquest cas, només es presentà als exàmens d'*Arts plàstiques* i d'*Arts policromes*, obtenint a la primera una qualificació d'Excel·lent, mentre que a la segona només un Apte. A pesar d'aquest expedient, però, no es va presentar a l'oposició a premi ordinari d'*Arts plàstiques*, tot i que en desconeixem per complet el motiu⁷⁴.

Tot seguit, al curs 90-91 apareix matriculat només a la secció diürna de *Dibuix de figura* i a *Arts policromes*. En aquesta ocasió només s'examina de l'assignatura impartida per Asenjo, el qual l'avalua amb un "Notable"⁷⁵. Pel que fa al següent curs, el 1891-1892, s'inscriu a les mateixes matèries que a l'anterior, tot i que en aquest cas sí que es presenta a ambdós exàmens. En el cas de *Dibuix de figura*, de la qual no s'indica qui n'era el responsable en dit curs, obté un Excel·lent "sense opció a premi". A *Arts policromes* també és qualificat amb la mateixa nota, tot i que sense cap censura, per la qual cosa es va presentar a una controvertida oposició a premi⁷⁶.

Així doncs, havent obtingut una qualificació que li permetia optar a premi a l'oposició d'*Arts policromes*, novament impartida per Asenjo, Enrique Navas Escuriet,

---

Veure's a:

1889, Maig 7. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l'assignatura d'*Arts policromes* el Catedràtic de la qual és En *Salustiano Asenjo Arozarena*.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'Exàmens d'Estudis elementals 1885-1890*. Sense classificar.

⁷⁴ 1890, Maig 13. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l'assignatura d'*Arts plàstiques* el Catedràtic de la qual és En *Pedro Barrientos Robles*.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'Exàmens d'Estudis elementals 1885-1890*. Sense classificar.

I 1890, Juny 2. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l'assignatura d'*Arts policromes* el Catedràtic de la qual és En *Salustiano Asenjo Arozarena*.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'Exàmens d'Estudis elementals 1885-1890*. Sense classificar.

⁷⁵ 1891, Juny 1. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l'assignatura d'*Arts policromes* el Catedràtic de la qual és En *Salustiano Asenjo Arozarena*.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'Exàmens d'Estudis elementals 1890-1894*. Sense classificar.

⁷⁶ 1892, Maig 25. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l'assignatura *Dibuix de Figura, secció de dia* el Catedràtic de la qual és [espai en blanc].

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'Exàmens d'Estudis elementals 1890-1894*. Sense classificar.

I 1892, Maig 25. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l'assignatura d'*Arts policromes* el Catedràtic de la qual és En *Salustiano Asenjo Arozarena*.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'Exàmens d'Estudis elementals 1890-1894*. Sense classificar.

junt amb altres companys de la Secció d'Aquarel·la d'aquesta assignatura, es va presentar a la prova. Aquesta, celebrada el 31 de Maig de 1892, prèvia deliberació del Tribunal, va consistir en “la còpia d’una aquarel·la (...) concedint-se el termini de dos dies, a quatre hores diàries de vuit a dotze del matí i a comptar des del mateix dia”⁷⁷ [doc. 12]. No dubtem que Navas Escuriet va presentar un bon treball [núm. cat. 32], l’aspecte del qual també desconeixem avui dia, tot i que per desgràcia, com apunta la mateixa acta, *tenint en compte el mal comportament que van tenir els alumnes opositors En Rafael Segura Monforte, En Enrique Navas Escuriet i En Juan Pérez Gil durant el temps que duraren els exercicis d’oposició (...), el Tribunal acordà fer cas omís dels seus treballs i posar en coneixement de les seues respectives famílies per mitjà d’ofici la conducta observada*⁷⁸.

Per poder documentar els seus dos darrers cursos a l’Escola Oficial de Belles Arts de València només disposem del *Llibre d’exàmens de 1890 a 1894*, doncs el llibre de matricules d’aquests cursos no es conserva. Així doncs, al curs 1892-1893 es va examinar a la Secció de flors del natural a l’oli d’*Arts policromes*, de la que s’encarregava Salustia Asenjo des dels inicis de la dècada dels vuitanta⁷⁹ i qui el va qualificar amb un Notable⁸⁰. El curs següent va tornar a cursar aquesta mateixa assignatura i, tot i que no hem trobat el llistat amb les qualificacions dels exàmens de *Policromes* de 1893-1894, deduïm que va obtenir un Excel·lent de la mateixa secció, ja que es va presentar a l’oposició al premi ordinari d’aquesta.

En el cas d’aquestes oposicions van tenir lloc el dia vint-i-nou de maig de 1894. En aquesta ocasió, el Tribunal va considerar oportú que *els exercicis d’oposició de la secció de flors del natural a l’oli consistiren en copiar del natural les flors que prèviament estaven disposades, concedint-se per a aquest exercici un termini de sis hores, donant començament a les vuit menys quart i acabant a les dos menys quart de la vesprada*⁸¹

---

⁷⁷ 1892, Juny 6. València.

Llista dels alumnes que havent obtingut la nota d’Excel·lent als exàmens del present curs a l’assignatura d’*Arts policromes* han sol·licitat optar al premi ordinari de la mateixa.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d’Exàmens d’Estudis elementals 1890-1894*. Sense classificar.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ LOPEZ TERRADA, M. ^a José (com.), 2019, p. 15.

⁸⁰ 1893, Maig 22. València.

Llista dels alumnes matriculats i examinats en el present curs, a l’assignatura d’*Arts policromes* el Catedràtic de la qual és En *Salustiano Asenjo Arozarena*.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d’Exàmens d’Estudis elementals 1890-1894*. Sense classificar.

⁸¹ 1894, Maig 29. València.

[doc. 13]. Novament se li va concedir el Primer Accèssit, guanyant el premi de l'assignatura el seu company Prudencio Herreros Amat. Tal i com ocorre amb l'anterior prova tampoc no es conserva l'exercici de la seua mà que va fer per a l'ocasió [núm. cat. 21].

3.2. L'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles

Ja hem dit amb anterioritat que, degut a les assignatures d'Estudis Elementals i als grups d'aquestes que va cursar Enrique Navas Escuriet a l'Escola Oficial de Belles Arts de València, sabem que des d'un primer moment la seua intenció era la de formar-se en els aleshores anomenats Estudis Lliures Superiors de Belles Arts, que s'impartien pròpiament a l'Acadèmia de Sant Carles. Ja hem comentat que entre aquestes dues institucions des de mitjans del segle XIX fins la seua definitiva disgregació l'any 1895, va haver diversos conflictes i irregularitats legals i burocràtiques. En aquest sentit, l'Acadèmia i els Estudis Superiors que impartien els seus docents foren especialment vulnerables a dits entrebancs, doncs en 1868 aquestes ensenyances impartides a les acadèmies de província deixen de ser reconegudes pel Govern Central i en el cas de la de València sobreviu només amb el recolzament i la manutenció econòmica d'institucions locals, sobre tot la Diputació Provincial, que no sempre van atendre llurs necessitats. Per aquest motiu al llarg del darrer terç del vuit-cents la situació de l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles és francament precària⁸².

Pel que fa al cas concret del pas per l'Acadèmia d'Enrique Navas Escuriet, l'estudi de fonts directes a l'Arxiu d'aquesta institució no ha estat fàcil, en tant en quant, com ens va informar el personal i com es pot constatar a l'*Inventari* que Ángela Aldea Hernández i Javier Delicado Martínez van fer dels fons arxivístics, de la cronologia que ens interessa sols es conserven les paperetes de matrícula d'alguns dels cursos als quals hi va assistir⁸³. Aquests documents els hem pogut consultar presencialment digitalitzats i degut a la precarietat de les tècniques emprades en el moment en que es va dur a terme dita operació,

---

Llista dels alumnes que havent obtingut la nota d'Excel·lent als exàmens del present curs a l'assignatura d'*Arts policromes* han sol·licitat optar al premi ordinari de la mateixa.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'Exàmens d'Estudis elementals 1890-1894*. Sense classificar.

⁸² SOLDEVILLA LIAÑO, Maota, *Op. Cit.*, p. 69-70 i 80-86.

⁸³ Veure's a la pàgina 40. Disponible *on-line* a: Real Academia de Bellas Artes De San Carlos de Valencia. "Archivo Histórico". A: <<http://realacademiasancarlos.com/archivo-historico/>> (1-VII-2021).

els dispositius no tenien una capacitat suficient com per a aportar una qualitat d'imatge òptima per la seua lectura i, a més, apareixen descontextualitzats en un medi massa distant.

Per sort, a l'AGA es conserva en el seu expedient professional un certificat elaborat per Ricardo Soria Ferrando, professor que en 1902 actua de Secretari accidental de la Reial Acadèmia, en el que s'indiquen totes les assignatures que va cursar el pintor i les qualificacions que va obtenir [doc. 14]⁸⁴. Aquest document, per tant, és aquell que hem pres com a referent a l'hora d'elaborar aquest apartat. Per altra part, també es conserven a un lligall de l'Arxiu de l'Acadèmia⁸⁵ les *Memòries* d'alguns dels cursos acadèmics, on apareixen els diferents premis que n'obtenien els alumnes més brillants en cada un d'ells i entre els quals figuren els èxits de Navas.

Allò que es desprèn, en primer lloc, del certificat que hem mencionat és l'estret vincle que en aquell moment unia l'Escola Oficial i l'Acadèmia de Belles Arts de València. I açò no únicament pel fet que compartiren docents, sinó també a nivell administratiu, en tant en quant aquell qui el va expedir no es va limitar tan sols a anotar els cursos i les qualificacions d'Enrique Navas en els Estudis Lliures Superiors, sinó també dels Elementals, els quals ja hem tractat a l'apartat anterior. Pareix ser, de totes maneres, que compaginar, sinó completament, de forma parcial els Estudis Elementals amb els Superiors, com feu el mateix Navas, era cosa habitual a les darreres dècades del Vuit-cents entre els artistes de l'època⁸⁶.

El primer curs en el que Navas es va matricular en una assignatura dels Estudis Lliures Superiors fou el 1889-1890, a *Anatomia pictòrica*⁸⁷, obtenint una nota de

---

⁸⁴ 1902, Novembre 15. València.

Certificat amb l'historial acadèmic d'Enrique Navas Escuriet a l'Acadèmia de Belles Arts de València. A. G. A. Secció *Educació (Títulos de Escuelas Especiales expediente de Enrique Navas Escuriet)*, Carpeta 31, Lligall 5002, signatura 27. 31-5002/27.

⁸⁵ (A)rxiu de la (R)eial (A)cadèmia de (S)ant (C)arles, Lligall 28. En el cas de les *Memòries*, al tractar-se de publicacions impreses es citaran més endavant com a llibres convencionals. A partir d'ara A.R.A.S.C.

⁸⁶ Veure's el cas de Joaquín Sorolla a: ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador. A: DE LA CALLE, R. (coord.), 2008, p. 74-75.

⁸⁷ Aquesta assignatura des del 1855 havia de cursar-se obligatòriament si l'alumne desitjava poder accedir a *Dibuix del natural*. Veure's a: PINEDO HERRERO, Carmen; MAS ZURITA, Elvira; MOCHOLÍ ROSELLÓ, Asunción, *Op. Cit.*, p. 85.

“Notable”. Al del 90 al 91 es va inscriure a *Paisatge superior i Perspectiva Lineal*⁸⁸, sent qualificat en ambdues amb un “Apte”. Seguidament, al 91-92, a *Teoria i Història de les Belles Arts*⁸⁹, *Paisatge superior i Dibuix de l’antic*, a totes obtenint un “Apte”. De 1892 a 1893 va aconseguir un “Notable” a *Dibuix de l’antic*, un “Apte” a la *Secció de modelat de l’antic d’Escultura*⁹⁰ i un “Excel·lent” a *Paisatge superior*, participant a l’oposició al premi ordinari de l’assignatura i aconseguint que se li adjudiqués “Carta d’estima”⁹¹. De 1893 a 1894 va estudiar *Paisatge superior*, obtenint un “Excel·lent” i altra “Carta d’estima” a l’oposició a premi, “Notable” a *Dibuix del natural*, un “Bé” a *Colorit*⁹² i un “Excel·lent” a *Composició de colorit*.

A partir del curs 1894-1895, una volta ja havia conclòs amb els Estudis Elementals, encara va continuar els Lliures Superiors. En aquest cas, va assistir a les classes de *Dibuix de l’antic*, en la que va obtenir un “Excel·lent”, *Colorit* en la que fou qualificat amb un “Notable”, *Composició de colorit* amb un “Bé” i *Dibuix de l’antic*, amb un “Excel·lent” així com “Premi ordinari” a l’oposició de l’assignatura⁹³. Al curs següent es va repetir aquest magnífic resultat quant novament, després d’haver obtingut un “Excel·lent”, guanyà el “Premi ordinari” en l’oposició de l’assignatura *Dibuix de l’antic* al curs 1895-1896, a més d’obtenir dos “Notables” en *Dibuix del natural* i en *Colorit*. Finalment, al darrer curs en el que fou alumne de l’Acadèmia, de 1896 a 1897, un “Excel·lent” en *Colorit*, tornant a guanyar el “Premi ordinari” per mitjà d’oposició a la *Secció de Colorit* i una “Carta d’estima” a la *Secció de Composició* de l’assignatura⁹⁴.

---

⁸⁸ Aquestes dues assignatures, impartides inicialment de forma conjunta, tot i que en diferents seccions, estaven convencionalment vinculades no únicament al gènere pur sinó també a l’escenografia per les Arts Escèniques i van començar a ser impartides pel professor Luis Téllez l’any 1842. Al llarg del temps començà a ser habitual que, més enllà de l’aprenentatge d’aquesta assignatura a l’interior de les aules, els alumnes i els docents feren pràctiques *au plein air*. Veure’s a: PINEDO HERRERO, Carmen; MAS ZURITA, Elvira; MOCHOLÍ ROSELLÓ, Asunción, *Op. Cit.*, p. 86-91.

⁸⁹ Es tracta d’una de les assignatures la introducció de la qual, també l’any cinquanta-cinc, fou més controvertida entre l’alumnat, qui rebutjava l’obligatorietat d’haver de cursar una assignatura de contingut íntegrament teòric per poder cursar amb posterioritat *Colorit* i *Composició*. *Ibidem*.

⁹⁰ Consistent en fer còpies d’argila de reproduccions d’escultures clàssiques en guix. PINEDO HERRERO, Carmen; MAS ZURITA, Elvira; MOCHOLÍ ROSELLÓ, Asunción, *Op. Cit.*, p. 92-94.

⁹¹ TRAMOYERES BLASCO, Luís, 1893, p. 48.

⁹² *Colorit* i *Composició* era una assignatura dividida en diferents seccions dedicades a “l’estudi del color i de les seues diverses tècniques d’aplicació”, en certa manera una continuació dels estudis d’*Arts Policromes* dels Estudis Elementals. PINEDO HERRERO, Carmen; MAS ZURITA, Elvira; MOCHOLÍ ROSELLÓ, Asunción, *Op. Cit.*, p. 85.

⁹³ TRAMOYERES BLASCO, Luís, 1897, p. 25.

⁹⁴ Anònim, 1897.

Com haurà comprovat el lector, no hem fet tant d'èmfasi en els plans d'estudis ni en els docents de les assignatures dels Estudis Lliures Superiors de l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles en la cronologia tractada. Aquest fet es deu a diversos factors, com és que compartia a nivell legislatiu molts aspectes amb els Estudis Elementals. Però, sobre tot, es deu a la manca d'estudis concisos i sistemàtics d'aquest tema en concret, doncs la majoria de la bibliografia sobre la Reial de Sant Carles es centra en un període comprés entre els seus inicis al segle XVIII fins la primera meitat del segle XIX⁹⁵.

---

⁹⁵ Sí hem de reconèixer amb tot les aportacions que van fer Carmen Pinedo, Elvira Mas i Asunción Mocholí en 2003 o la d'Armando Pilato en 2005 que hem citat a les notes bibliogràfiques i la consulta de les quals recomanem.

4. Enrique Navas i l'art efímer per a esdeveniments festius de València de principis de segle.

Ja hem comentat que un aspecte fins al moment desconegut des de la nostra disciplina fou l'etapa de principis del nou-cents d'Enrique Navas com dissenyador de monuments fallers. El cas és ben curiós, doncs des de la comunitat acadèmica de la Història de l'Art valencià mai ningú no ha treballat aquesta vessant tant interessant de l'artista; sinó que s'ha estudiat per persones alienes professionalment a l'àmbit acadèmic i que s'han dedicat a la investigació historiogràfica de forma altruista en el seu temps lliure. En aquest cas la majoria d'aquests investigadors formen part de l'equip de Junta Central Fallera o estan vinculats d'alguna manera al sector cultural d'aquesta festivitat valenciana.

El cas d'un artista plàstic que, com Navas, aprofitant les celebracions del mes de març a València, ofería els seus serveis als membres d'una comissió que volguessin erigir un monument efímer no és aïllat. De fet, molts artistes de la seua generació com Pedro Ferrer Calatayud o Enrique Pertegás Ferrer van desenvolupar aquesta tasca, el que comportava que a principis de segle passat la qualitat artística de les falles fos tota una revolució i, per altra part, suposava un bon mitjà per tal de promocionar les seues carreres professionals. A més, no eren únicament les pròpies comissions les que ajudaven els artistes, puix que institucions culturals com Lo Rat Penat o, més tard, el propi Ajuntament de València oferien premis als artistes més enginyosos que suposaven no només una suma en metàl·lic, sinó també una ocasió per difondre el seu treball i guanyar prestigi entre els cercles culturals del moment.

En el cas particular de l'artista d'aquesta investigació, pareix ser que els seus enginyosos esbossos foren d'allò més cèlebres i populars entre el públic i la crítica del moment. El primer monument del qual tenim constància que es va plantar seguint els traços de la seua mà fou aquell que va dur per lema *La pipa, Kruger i els anglesos* [fig. 6

Figura 6: Anònim. *Antiga fotografia de la falla La pipa, Kruger i els anglesos.* València, Plaça del Príncep Alfons, març de 1900.

/ núm. cat. 76], de la comissió Plaça de Príncep Alfons l'any 1900⁹⁶. La falla, com bé indica el seu nom, representava el líder de la resistència bòer i president de Transvaal, Paul Kruger, segut a una cadira i recolzat a una taula sobre la que hi ha una tassa de cafè. Mentre, als seus peus, cinc colons britànics, que personifiquen els enemics de la causa que ell liderava, es cremen a l'interior d'una gran pipa que descansa sobre un terreny rocallós amb un cartell al qual es llig "Vedado".

Es tractava d'un monument mitjançant el qual es pretenia fer d'una forma satírica una evident crítica de rebuig cap a la política britànica durant la Segona Guerra Bòer. La contesa va durar de l'11 d'octubre de 1899 i al 31 de maig de 1902 i van vèncer les tropes victorianes, provocant l'exili del propi Kruger. A més, molts civils foren capturats i portats a camps de concentració britànics, provocant el rebuig majoritari de l'opinió

---

⁹⁶ TRAMOYERES BLASCO, Luís, 1900, p. 55.

pública cap a la política imperialista britànica i l'alarma social front a hipotètiques guerres més virulentes a sòl europeu⁹⁷.

Pensem que això mateix pretenia reflexar Navas: el seu possible posicionament a favor de la causa bèr. Davant l'enginy de l'artista, el jurat de Lo Rat Penat va considerar que *La pipa* fou la millor falla plantada a València en 1900, atorgant-li un premi que va consistir en “una columna de llorer que aguantava una gran paleta, on estava pintat l'escut de la dita Societat, obra del mestre Pedro Ferrer Calatayud”⁹⁸.

A l'actualitat ens resta encara el dibuix original, que fou presentat a l'Ajuntament de València el febrer d'aquell any, íntegrament realitzat amb llapis de carbó negre sobre paper a l'Arxiu Històric Municipal, i diverses fotografies antigues publicades a la premsa del moment que ens permeten fer-nos una idea de com fou el monument. Aquestes imatges ens permeten reflexionar sobre dos fets. El primer, que front a les falles del moment, més convencionals, Navas situa l'escena en una rocalla i aconsegueix dissimular l'entarimat, sobre el qual acostumaven a situar-se els ninots, i el converteix en un recurs més de l'escena representant el territori miner de Transvaal. I el segon que, mitjançant aquest monument, va començar una etapa en la que el pintor practica un art compromès que, com vorem, va durar al menys fins la segona meitat de la dècada i va manifestar també sobre el llenç.

El segon monument faller del qual tenim constància que fou de la seua invenció és el que, novament, va plantar a la Plaça del Príncep Alfons l'any següent, probablement degut a la satisfacció de la comissió pel seu treball l'any anterior. En aquest cas és ell mateix qui redacta la sol·licitud, la qual és acompanyada del seu propi esbós, realitzat en llapis de carbó i aquarel·la sobre paper, i que fou aprovada sense cap problema [doc. 15]⁹⁹. Amb *Un baturro* [núm. cat. 77] per lema, també es tractava d'una falla amb un sentit de crítica política, ja que representava un aragonès vestit a la manera tradicional i situat al cim d'una piràmide esglaonada, mentre sostén a la mà dreta una navalla amb la que subjecta un cor sagnant, i porta la boca emmordassada. Al seus peus, estesos morts i

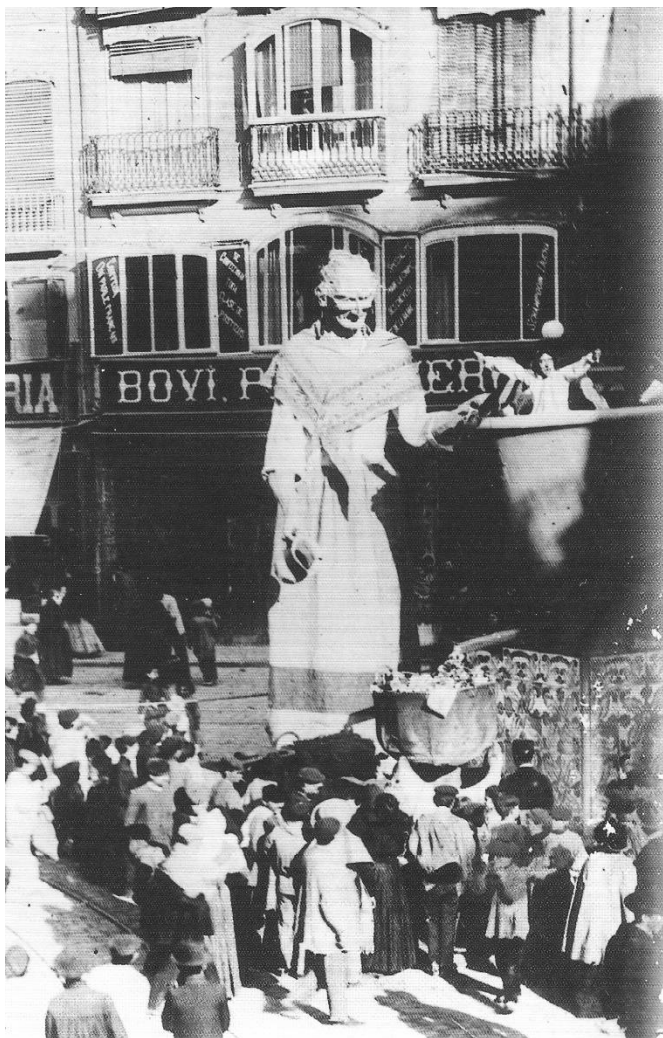
---

⁹⁷ VILLARES, Ramón; BAHAMONDE, Ángel, 2015, p. 181-182.

⁹⁸ Valencia Noticias. “Palmarés de Premios de las Fallas”. A: <<https://valencianoticias.com/palmares-de-premios-de-las-fallas/>> (06-VII-2021).

⁹⁹ AHM, secció Fires i Festes, Lligall 58.

dessagnant-se, repartits pels cinc graons de la piràmide hi ha cinc *putti* acompanyats de cartel·les on es llig “Rina-Ma”, “Ticia-Jus”, “Cienda-Ha”, “Ra-Guer”, “Cultura-A-gri”, “Bras-O”, “Trucción-Inst” i “Sidencia-Pres”¹⁰⁰. No tenim clar què volia representar Navas en aquest monument, però sí és evident que es tractava d’una crítica cap al Govern.

Figura 7: Anònim. *Antiga fotografia de la falla Una “agüela” colant.* València, Plaça de la Reina, març de 1902.

Sens dubte la falla més popular, tant del corpus d’Enrique Navas, que en aquesta ocasió va col·laborar amb Pedro Guillem Viquer, com de la història de les falles és *Una “agüela” colant* [fig. 7 / núm. cat. 78], plantada a la Plaça de la Reina l’any 1902¹⁰¹. Pareix ser que no es tractava de l’idea original, que havia de ser molt més mordaç i, a més, després de l’informe emès per l’Ajuntament, es van haver de censurar alguns elements. Però el resultat fou la figura d’una anciana de 5,5 m d’alçada vestida com les dones modestes de certa edat a finals del segle XIX, mentre va renovant amb l’ajuda d’un pitxer de terrissa l’aigua bullint mesclada amb cendra per fer la bugada a l’interior d’un cossi d’Utiel¹⁰². A l’interior, en comptes d’haver roba,

¹⁰⁰ Són les paraules “Marina”, “Justicia”, “Hacienda”, “Agricultura”, “Obras”, “Instrucción” i “Presidencia” partides per la meitat per tal de nomenar els diferents ministeris espanyols del moment de manera subtil per tal de que el disseny no fos censurat sense renunciar a la crítica.

¹⁰¹ Anònim, 1902, p. 2.

¹⁰² Un cossiol és un objecte de forma generalment campaniforme fet de terrissa al qual s’hi introduïa roba per tal de blanquejar-la amb aigua bullint amb cendra que era replegada, tornada a bullir i a vesar al interior diverses voltes. En aquest cas tipològicament es correspon a aquells que es feien als obradors d’Utiel. Veure’s a: PARDO PARDO, Fermín; PEÑA CERVERA, Marc, 2020, p. 74.

hi ha una sèrie de barons vestits a l'antiga que intenten sortir de l'interior esglaiats mentre que per la canella del cossiòl cau brutícia que és dipositada a una caldera al foc on, a més bullen una locomotora, un vaixell i similars. Tampoc no estem segurs d'allò que els dos artistes van voler representar, però també sembla que és una crítica al Govern del moment.

Veiem, per tant, com les falles suposaven un bon mitjà per tal de poder desenvolupar i difondre la seua carrera, però sobre tot es tracta de manifestacions que ens deixen apreciar la vessant compromesa de l'art de Navas. Les festes en honor de Sant Josep eren l'ocasió on més visibilitat tenia el treball de l'artista per ser les més representatives de València, tot i que també va participar en altres molt importants, com quan l'any 1904 va instal·lar amb la col·laboració d'Eugenio Carbonell Mir i altres artistes, dos colossos coneguts com *Nelet i Quiqueta* [fig. 8 / núm.

Figura 8: Anònim. Antiga postal commemorativa de la Fira de València. València, Plaça de la Reina, Juliol de 1904.

cat. 79] a la plaça de la Reina, passant entre les cames del galantejador el tramvia que circulava habitualment pel districte. La parella de figures, que superava els quinze metres d'altura, consistia en una dama vestida a l'antiga i el seu nuvi. Aquella portava un guardapeu, gipó de màniga llarga, mocador de pit i davantal brodat amb fil d'or i

lluents, tres monyos amb pinta alta i arracades de *barquillo*. Seia a una cadira de cordeta, mentre un jove galantejador, que recolzava la cama dreta a una de les travesses de la part de darrere de la cadira, resguejava les cordes de la guitarra per tal d'enamorar la seua estimada i acompanyar el seu cant. Vestia amb calçons i xupa negres, faixa i jupetí de seda i barret d'arboços. El grup escultòric, que era il·luminat per les nits, fou costejat pels comerciants del districte amb un cost total de 7.000 pessetes¹⁰³.

Figura 9: Enrique Navas Ecuriet. Portada de la revista *Pensat i Fet*. 1948.

Aquests foren els anys en que més actiu va poder estar per tal de col·laborar com artista a les diferents festivitats de la ciutat, puix que l'any següent ja va ser pensionat per la Diputació Provincial i va haver de marxar, sense poder retornar definitivament fins que va aconseguir plaça a l'Escola d'Arts i Oficis de València en 1940. Malgrat tot, aquesta és una vesant de la seua producció que esperem poder revisar més endavant, pel fet que sospitem fou molt més prolífica i, a més, pensem que, tot i haver estat absent tant de temps, va continuar participant en la mesura del possible en aquest tipus de festivitats. Bona mostra d'açò és que l'any 1948, ja havent tornat,

fou ell qui es va encarregar de fer la portada de la revista fallera *Pensat i Fet*¹⁰⁴ [fig. 9 / núm. cat. 80], a la que va representar dues joves passejant amb un llibret de les festes de març a la mà.

¹⁰³ GASCÓ FERRER, Paco; MARTÍNEZ OLMOS, Pilar, 2018.

¹⁰⁴ A la nota 3 del capítol dedicat a les falles del catàleg *Dubón. Un artista republicà (1909-1952)* s'apunta que Navas va fer una portada de la dita publicació, tot i que no s'indica l'any. Veure's a: ESBRI ANDRÉS, Iván. A: MORENTE MARTÍN, N. (com.), 2019, p. 65.

5. La pintura d'Enrique Navas i les exposicions de Belles Arts.

Les mostres o exposicions conjuntes de Belles Arts, algunes organitzades per institucions públiques i oficials i d'altres per societats privades, eren des de la dècada de 1830 i durant la primera meitat del XX el millor aparador mitjançant el qual els artistes podien difondre la seua obra. Aquestes ocasions no únicament els permetien mostrar els seus treballs per tal d'atraure compradors potencials i guanyar-se el favor de la crítica, sinó també reunir-se amb altres companys i conèixer les seues propostes. Aquestes exhibicions funcionaven a totes les escales, des d'exhibicions més modestes a les diverses ciutats de província fins a d'altres d'envergadura nacional o, fins i tot, internacional.

Enrique Navas no es va quedar al marge d'aquest fet cultural tan comú en aquell moment i va participar en diverses mostres d'aquest tipus, arribant en alguns casos a ser guardonat pel seu treball o fent que particulars s'interessessin pel ell. Vorem que entre la dècada de 1890 i la de 1910 no només va concórrer en aquest tipus de mostres a València, sinó a altres certàmens celebrats a Madrid, no tenint constància per ara que hi participés a alguna fora de les nostres fronteres, tot i que és possible pel fet que va gaudir de la pensió de la Diputació a l'estranger. A més, també va formar part d'organitzacions associacionistes on diversos artistes s'agermanaven com a iguals i que també organitzaven aquesta classe d'esdeveniments.

La primera exposició de la que tenim constància a la que va concórrer fou a la que es va celebrar al recentment inaugurat Cercle de Belles Arts de València al Juliol de 1894 i on va exposar quatre peces: *Visió*, *Paisatge*, un *Nu* i *Flors*¹⁰⁵ [núms. cat. 10, 22, 65 i 66], obres que desafortunadament no hem identificat per ara. Com apunta Sofía Barrón, “la institució degué suposar un nou espai de treball, exposició i venda -lliure d'intermediaris- de les obres dels artistes que hi estaven vinculats, a més d'un lloc de reunió i defensa

---

¹⁰⁵ Anònim, 1894a, p. 6-7.

d'interessos comuns i particulars”¹⁰⁶. Navas, com molts dels seus contemporanis, va vore en aquesta iniciativa una oportunitat per poder desenvolupar satisfactòriament la seua carrera, raó per la qual va decidir pertànyer-hi¹⁰⁷. Aquest mateix estiu i a la Universitat de la mateixa ciutat, va participar a la secció de *Figura* del grup de pintura, concedint-li el jurat, reunit el catorze d'agost, un diploma de segona classe¹⁰⁸.

Per ara, no tenim cap constància de que hi participés en més mostres col·lectives a la València del moment, tot i que tampoc no en tenim dubtes de que si indaguem més al respecte en trobarem altres casos. Pel fet que poc temps després de l'aparició del Cercle, un “grup que girava en l'òrbita de la estètica sorollista, que mantenia una ideologia pròxima al republicanisme liberal, (...) presidida pel pintor Antoni Fillol i (...) artistes com Enrique Cunyat, Ricardo Verde, Enrique Navas i Vicente Climent”¹⁰⁹ van crear altra germandat similar, l'Associació de les Arts i Lletres. En aquestes dues agrupacions es va sentir acollit i bona mostra d'aquest fet és que, tot i haver hagut de marxar a treballar fora, encara formava part del Cercle dècades més tard¹¹⁰.

Una volta familiaritzat amb aquest tipus de certàmens a una capital de províncies com és València, ja el 1901 va decidir presentar un llenç a la Exposició Nacional de Belles Arts. Com és sabut, aquests certàmens a mode de concurs eren organitzats pel Govern des del regnat d'Isabel II, sent la primera edició la de 1856. En ells exposaven les seues obres tots aquells artistes actius en el moment que hagueren superat l'examen del comitè encarregat de triar aquelles peces que, al seu parer, mereixien ser mostrades. Aquestes iniciatives eren les ocasions perfectes per a que pintors de diferents indrets del territori

---

¹⁰⁶ BARRÓN, Sofía (com.), 2007, p. 16.

¹⁰⁷ De fet, des d'un primer moment va formar una part molt activa. El mateix any que es va formar l'organització, el 21 de juliol de 1894 va participar a junt amb els seus companys del Cercle de Belles Arts a la Cavalcada de la Fira de València, vestit com un dels capatassos de l'*Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha*. Veure's a: BARRÓN, Sofía (com.), *Op. Cit.*, p. 18.

¹⁰⁸ Anònim, 1894b, p. 7.

¹⁰⁹ PILATO IRANZO, Armando. A: BONET SOLVES, V. E. (com.), 2004, p. 137-138.

¹¹⁰ L'equip de Pérez Rojas el localitza a una exposició del Cercle de 1914, on presenta un *Retrat de Gabriel Hernández*, a l'entrega a l'Ajuntament de la làpida pel carrer Pintor Salvador Abril en 1916 i De las Heras Esteban a la comissió de cessió del *Monument a Muñoz Degrain* l'any quinze. Veure's a: DE LAS HERAS ESTEBAN, Elena, 2003, p. 212 i PÉREZ ROJAS, Javier *et al.* A: PÉREZ ROJAS, J. (com.), 2016, p.331 i 389.

Figura 10: Enrique Navas Escuriet. *Desnonat!*. 1908. Oli sobre llenç, 134×169,5 cm. Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries “González Martí”.

espanyol poguessin mostrar el seu treball i donar-lo a conèixer en un espai organitzat per l'Estat a la capital i on acudien diferents particulars que, a més del propi Estat, eren potencials col·leccionistes. En el cas de la de l'any u, tal i com apareix al catàleg oficial, Navas va presentar la pintura amb el número 750, titulada *El sabater* [núm. cat. 60], amb un tamany 94×140 cm, una peça que novament desconeixem¹¹¹.

Havent-se celebrat abans les dels anys 1904 i 1906, no havent sigut exposada cap obra de Navas bé per no haver-s'hi presentat o bé per no haver estat escollit, és a l'any 1908 on tornem a detectar-lo a l'Exposició Nacional de Belles Arts. En aquesta ocasió va presentar un oli sobre llenç, el número 562, titulat *Desnonat!* [fig. 10 / núm. cat. 67], una peça que originalment mesurava 223×269 cm¹¹² i que hem aconseguit identificar amb

---

¹¹¹ REQUEJO AVEDILLO, Federico *et al*, 1901, p. 100.

¹¹² SILIÓ CORTÉS, César *et al*, 1908, p. 45.

una que es conserva entre les pintes del Museu Nacional de Ceràmica i Arts sumptuàries “González Martí” i de la qual fins ara no hi havia cap informació a la fitxa catalogràfica¹¹³. Actualment la peça té com a número d’inventari CE4/00454 i presenta un estat de conservació un tant deficient, començant pel fet que, després d’haver sigut retallada fins a mesurar 134×169,5 cm i, per tant, va perdre una part important de la seua composició original, a més de presentar una quantitat elevadíssima de pols a la capa pictòrica, entre d’altres. Prenent la imatge original, l’obra representa un drama social, en el que una xiqueta rosa observa des del centre de l’escena un cavaller, aparentment el seu pare i cap de família, assegut sobre una cadira amb una mirada alienada a causa d’una profunda aflicció. A la nena pareix que estiguen a punt d’emportar-se-la del domicili familiar els serveis socials, tot mentre una dama, pot ser la mare de la nena i l’esposa de l’home, plora sufocadament estesa sobre una taula.

No podem afirmar-ho rotundament pel fet que a l’acta no s’especifica el títol ni l’aspecte de l’obra, però sospitem que es tractaria de la peça que va donar al museu Na Pilar Tortosa Domingo, nora de Vicente Blasco Ibáñez i muller del seu fill Sigfrido, el 28 de Maig de 1964¹¹⁴, puix que l’altra peça que es conserva al museu és un retrat d’En Manuel Gonzalez Martí que és evident Navas va realitzar del natural¹¹⁵.

Tot i que no va guanyar cap guardó a Madrid i que Pantorba no fa cap menció a la dita obra, pareix que fou una peça un tant cèlebre pel fet que s’inclogués una reproducció fotogràfica a aquesta edició il·lustrada i que d’alguna manera passés a formar part de la col·lecció d’una important família de València. A més, representa altre exemple de l’art compromès socialment que va dur a terme Enrique Navas en aquest període de la seua producció. De fet, aquest mateix any, a la Hispano-francesa que es va celebrar a Saragossa va guanyar una medalla d’argent per *Casament in articulo mortis* [fig. 11 / núm. cat. 69], una peça de la qual no sabem el seu parador actual, però en coneixem el seu aspecte

---

¹¹³ La identificació ha estat possible gràcies a la existència d’una imatge a una edició il·lustrada de dit catàleg que hem pogut recuperar de la web “todocolección”.

¹¹⁴ (A)rxiu (M)useu (N)acional de (C)ceràmica i (A)rts (S)umptuàries (G)onzález (M)artí. *Llibre de donacions*, p. 111.

¹¹⁵ Després d’haver-nos posat en contacte amb el Director de la Casa-Museu Blasco Ibáñez, amb el President de la Fundació i diversos descendents del novel·lista, no hem aconseguit esbrinar si la peça provenia de la col·lecció de la família Tortosa-Domingo o de Blasco-Ibáñez. Tampoc no sembla que els seus descendents conserven a les seues col·leccions particulars cap obra de Navas.

Figura 11: Enrique Navas Escuriet. *Casament in articulo mortis*. 1908. Oli sobre llenç, mesures no identificades. Parador desconegut.

gràcies a la reproducció fotogràfica del número 17 de la *Ribalta* a la que ja hem fet referència¹¹⁶. Es tracta d'una composició on novament es representa una colpidora i emocionant escena dramàtica on els protagonistes tornen a ser persones humils.

En el cas de la exhibició caesaraugustana, es va dur a terme com a commemoració del primer centenari del Setge de la ciutat durant la Guerra del francès i es va voler fer una mostra on es reuniren tot tipus d'expositors per tal de mostrar els avanços tècnics, industrials, comercials i artístics de la ciutat de l'Ebre, així com d'Espanya i França, a principis del segle passat; sent una petita secció aquella dedicada a les Belles Arts. Un certamen molt similar es va dur a terme a València l'any següent, quant gràcies a la organització de Tomás Trénor Palavicino, I Marqués del Túria, es va organitzar l'Exposició Regional. Entre els diferents pavellons es trobava el *Palau de Belles Arts*, un edifici classicista, amb una planta irregular i amb una superfície superior a 5.000 m²

---

¹¹⁶ BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 3.

dissenyat per Vicente Rodríguez Martín¹¹⁷. A l'interior hi havia diverses sales on es distribuïen tot tipus d'obres d'art dividides en set seccions, a saber: *Ensenyament Artístic, Art Decoratiu, Fotografia, Arquitectura, Art retrospectiu, Escultura contemporània i Pintura contemporània*. En aquesta darrera, hi havia exposades obres d'artistes de diferents generacions, des de Vicente López Portanya fins el moment de l'Exposició, en tal quantitat que, en paraules del propi Tomás Trénor València, “difícilment tornarà a reunir obres de tants i tan il·lustres pintors fills seus”¹¹⁸.

Com molts altres companys, Enrique Navas no podia deixar córrer aquesta important ocasió per mostrar la seua obra i de conèixer quines peces s'hi exposarien al pavelló. Per aquesta raó, com vorem, va demanar un permís especial a la Diputació per poder interrompre la seua pensió a l'estranger. Tal i com s'indica al *Catàleg* de la Secció de Belles Arts, Navas va participar a l'apartat de “Pintura contemporània”, presentant tres retrats no especificats a la sala “D” amb els números d'inventari del 278 al 280 i a la sala “I” amb *Aldeanes muniquestes* [núm. cat. 58], peça cedida per la Diputació, sent aquesta l'única identificada de manera determinant a les fonts escrites de tipus primari¹¹⁹.

A més de la pintura de la Diputació provincial, hem pogut identificar amb exactitud altra de les peces que van formar part de la exposició, doncs gràcies a una reproducció fotogràfica de l'interior d'una de les sales, a la portada del número 25 de la revista *Valencia. Literatura. Arte. Actualidades* que es va publicar el 7 de Novembre de 1909. En aquesta imatge, veiem en primer terme el grup escultòric de Rafael Rubio Rosell titulat *Clavant la barrina* darrere del qual apareix el retrat d'una dama que pareix que ens mira: *Na Carmen Vives* [fig. 12 / núm. cat. 41]. Es tracta d'un oli sobre llenç de 131×88 cm que actualment es conserva als magatzems del Museu de Belles Arts de València i que representa la model sobre un fons neutre grisenc. La distingida dama posa amb el cos de perfil, vestida amb un vestit de ras de seda rosa i de mànigues blanques, mentre dirigeix

---

¹¹⁷ VEGAS LÓPEZ-MANZANARES, Fernando, 2003, p. 322-328

¹¹⁸ TRÉNOR PALAVICINO, Tomás, 1912, p. 99.

¹¹⁹ Anónim, 1909, p. 62.

el rostre i la mirada cap a l'espectador tocada amb una mantilla de blonda de seda crua i pinta acompanyada de clavells roigs i rosats.

Junt amb aquesta i les *Aldeanes*, volem aprofitar l'ocasió per llançar la hipòtesi que Enrique Navas exposés també el retrat de *José Laborda Masaló*, peça de la col·lecció familiar de l'autor degut a diversos factors. En primer lloc, per les similituds visuals amb l'altre retrat presentat, així com les taques de pintura divisionistes disposades sobre un dibuix acurat o el recurs de disposar el model davant un fons neutre grisenc. A més, a l'angle inferior esquerre, junt amb la seua firma habitual "E. NAVAS", apareix a la part de baix una grafia

que pareix senyalar l'any d'execució del retrat "09" i, com hem dit, es tractava d'un any en el que el pintor va haver de demanar un permís especial per poder presentar-se a l'exposició. Per tant, el temps que va poder romandre a la ciutat hauria de limitar el seu temps a invertir-lo en tasques per a aquest esdeveniment. Junt amb el retrat d'aquest cavaller, pensem que hi exposaria el retrat de l'esposa d'aquest, *Na Carmen Gimeno Gómez*, també de la nostra col·lecció familiar, encara que en aquest cas el fons siga l'interior de la vivenda de la model al Carrer de la Corretgeria de València o la del propi pintor. Amb tot, no podem provar-ho de cap manera i tan sols es tracta d'una suposició un tant aventurada.

És ben sabut que, degut a l'èxit obtingut, l'Exposició Regional del 1909 es va prorrogar un any amb el distintiu de Nacional de València de 1910. Volem desmentir ací l'afirmació de Vegas López-Manzanares que afirma que "les sales de pintura (...) repetien

Figura 12: Enrique Navas Escuriel. *Retrat de Na Carmen Vives*. 1909. Oli sobre llenç, 131x88 cm. Museu de Belles Arts de València Sant Pius V.

Figura 13: Enrique Navas Escuriet. *Finar*. Ca. 1910. Oli sobre llenç, mesures no identificades. Parador desconegut.

contingut”¹²⁰, doncs gràcies a la nostra investigació hem pogut esbrinar que Navas va concórrer amb quadres diferents, concretament dos. El primer d’aquests fou el retrat titulat *Fina* [fig. 13 / núm. cat. 44]. Aquesta obra, que, tal i com s’apunta al citat article que li va dedicar Bayarri, va guanyar la Medalla d’Or a l’esdeveniment representa una xiqueta de no més d’uns deu anys sobre un fons novament neutre¹²¹. Seu a una cadira espanyola de malucs característica del segle XVI, disposant el seus braços en els recolzadors d’aquesta i penjant-li les cames degut a la seua curta estatura. Vestida amb un vestit i unes mitges negres, es situa pràcticament de front mentre mira a l’espectador. Malauradament aquesta peça novament

només la coneixem gràcies a reproduccions fotogràfiques, desconeixent-ne el parador. L’altra, tal i com certifica el notari Manuel Brugada i Pavizo, era *Desnonat!*¹²² [doc. 16], obra que recordem ja havia sigut exposada a la Nacional de Madrid dos anys abans.

Ja després d’haver finalitzat la seua estança a l’estranger, la seua següent participació en aquest tipus d’esdeveniments artístics que hem documentat és a l’Exposició Nacional de Belles Arts de 1912. Al *Catàleg Oficial* d’aquesta apareix la seua obra, *Retrat d’M. F.* [núm. cat. 55] catalogada amb el número 638¹²³. També se’ns indica que les seues mides

---

¹²⁰ VEGAS LÓPEZ-MANZANARES, Fernando, *Op. Cit.*, p. 328.

¹²¹ BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 6.

¹²² 1912, Agost 23. València.

Certificat i còpia del Diploma obtingut per Enrique Navas Escuriet a l’Exposició Nacional de València de 1910.

A. G. A. Secció Educació (*Títulos de Escuelas Especiales expediente de Enrique Navas Escuriet*), Carpeta 31, Lligall 5002, signatura 27. 31-5002/27.

¹²³ Anònim, 1912, p. 48-49.

eren de 170×92 cm. Aquesta pintura que no l'hem aconseguit identificar, curiosament i com ens informa Pantorba, va guanyar una "Menció Honorífica"¹²⁴.

En darrer lloc, hem pogut localitzar Enrique Navas com a guanyador d'un Premi d'Estima per la seua participació a l'Exposició Nacional d'Arts Decoratives l'any següent. No sabem exactament quina peça va presentar-ne, tot i que al llistat de la ressenya de la revista *Por el arte*, pareix que va participar a la Segona Secció; és a dir, a la d'Indústries Artístiques¹²⁵. Qui sap si no va presentar algun moble o disseny per a la dita ocasió, una especialitat que recordem podria haver adquirit amb el seu pare Félix.

A partir d'aleshores i després d'haver revisat al menys els catàlegs de les Exposicions Nacionals fins l'any de la seua mort no n'hem trobat cap altra participació seua. Pensem que aquest fet es deu a que la seua dedicació a temps complet a la docència artística, no li permetia tenir el temps suficient com per poder realitzar peces i exposar-les a mostres d'aquesta envergadura. Amb tot, pensem que a les exposicions que s'organitzaven a les diferents Escoles d'Arts i Oficis Artístics on va exercir, així com als cercles artístics de les ciutats on es trobaven aquestes o a les pròpies associacions de València a les que va pertànyer mai no va renunciar a poder exhibir la seua obra i d'estar al corrent del treball dels seus altres companys.

---

¹²⁴ PANTORBA, Bernardino De, 1980, p. 219.

¹²⁵ MÉLIDA, José Ramón, 1913, p. 4.

6. La Pensió de pintura d'Enrique Navas.

Els anys que comprenen el període durant el qual Enrique Navas va gaudir de la seua Pensió en Pintura a l'estranger són, pot ser, aquells de major productivitat artística. Açò és degut no només a que, segons el reglament, havia d'enviar periòdicament una quantitat determinada d'obres, sinó perquè, a més, es va esforçar personalment per poder aprofitar al màxim els recursos que com artista podia oferir-li aquesta experiència i per coincidir, com hem dit a l'anterior capítol, amb importants certàmens als quals va participar. En el seu cas, com en el de molts altres pintors anteriorment, la Pensió li va oferir una oportunitat única per poder ampliar la seua formació artística amb uns mitjans als quals, de no haver estat per la subvenció, mai no haguera pogut aspirar pel seu elevat cost.

Ja hem esmentat a l'*Estat de la Qüestió* que aquest ha estat el període més estudiat de la seua vida i producció. De manera que, en aquest cas, ens hem fet servir fonamentalment d'algunes d'aquestes publicacions per elaborar el nostre discurs. Sempre, és clar, contrastant allò que aquestes aporten amb la documentació directa que hem consultat a arxius i suplint alguns buits que tenia la bibliografia. Com vorem, les obres que hem emprat han estat fonamentalment les publicacions de Zabala¹²⁶ i de Gracia¹²⁷. Ambdues són aquelles on la informació aportada està millor contrastada d'entre la resta de publicacions i, a més, el discurs sobre la Pensió de Navas és clar i sistemàtic.

D'entre elles cal destacar l'aportació de Gracia, en tant que ens ha estat especialment útil¹²⁸. Amb tot, hem d'apuntar que Gracia, qui pareix haver pogut consultar els dits fons amb facilitat i còmodament, únicament estava interessada en la producció de Navas dintre de la pensió i no en altres aspectes biogràfics que sí ens importen ací, de manera que

---

¹²⁶ ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 22-28 i 34-38

¹²⁷ GRACIA BENEYTO, 1987, p. 14-15 i 332-344.

¹²⁸ Especialment si tenim en compte la problemàtica que hem experimentat amb la consulta de l'Arxiu històric General de la Diputació Provincial de València i de la que ja hem parlat anteriorment al principi d'aquest treball. Veure's pàgina 24 i nota al peu 41.

mitjançant la seua consulta no podem suplir les dificultats que ens hem trobat i les carències que aquestes comporten a la nostra investigació. A més, pareix que l'autora tampoc no va consultar la documentació conservada a l'Arxiu de l'Acadèmia de Sant Carles, el que ens ha permès a nosaltres poder aportar algunes dades a les quals ningú no havia tingut accés i que ens aporten informació inèdita fins al moment.

Resulta un tant paradoxal que aquest període tant cèlebre i fructífer per al pintor i tant popular entre la comunitat historiogràfica començara d'una manera tant accidentada, perquè el procés per aconseguir la beca no fou en absolut fàcil. De fet, com explicarem tot seguit, va haver de presentar-se dues voltes, doncs la primera, al 1902, va resultar un intent fallit a causa d'un empat amb altres aspirants. Afortunadament, després va tornar-ho a intentar i, en aquesta ocasió, va aconseguir per unanimitat la plaça i va començar una experiència molt enriquidora.

Navas fou el primer pintor valencià que va gaudir d'una pensió en altres llocs diferents de Roma des de que aquesta subvenció va començar a reglar-se sistemàticament. Aquest fet fou degut a que l'any 1902 es va aprovar una modificació al *Reglament* en vigor fins al moment. En la dita reforma es va acordar que les pensions duraren “quatre anys, sense més pròrrogues¹²⁹ (...) i que a cada una de dites anualitats l'artista treballara a Madrid, a Itàlia, a Alemanya i a altres països de la seua elecció”¹³⁰. Una volta aprovats els canvis al reglament, es van convocar les noves oposicions a Pintura eixe mateix any.

A les oposicions s'hi van inscriure un total de 17 pintors, a més de Navas. Fou una convocatòria que, com apunta Zabala, fou accidentada des del primer moment per diversos factors que no exposarem ací. El cas és que, després de les proves d'eliminació prèvies, a la darrera i definitiva van empatar Enrique Navas, Ricardo Verde, Fernando Vizcaí i José Pinazo Martínez. El Tribunal va considerar que tots els opositors havien aportat treballs molt meritoris, però que cap d'ells era suficientment destacable comparativament amb les altres. Tampoc no es va poder resoldre l'assumpte amb els mèrits aportats, pel fet que tots quatre artistes tenien perfils similars en eixe sentit. Així

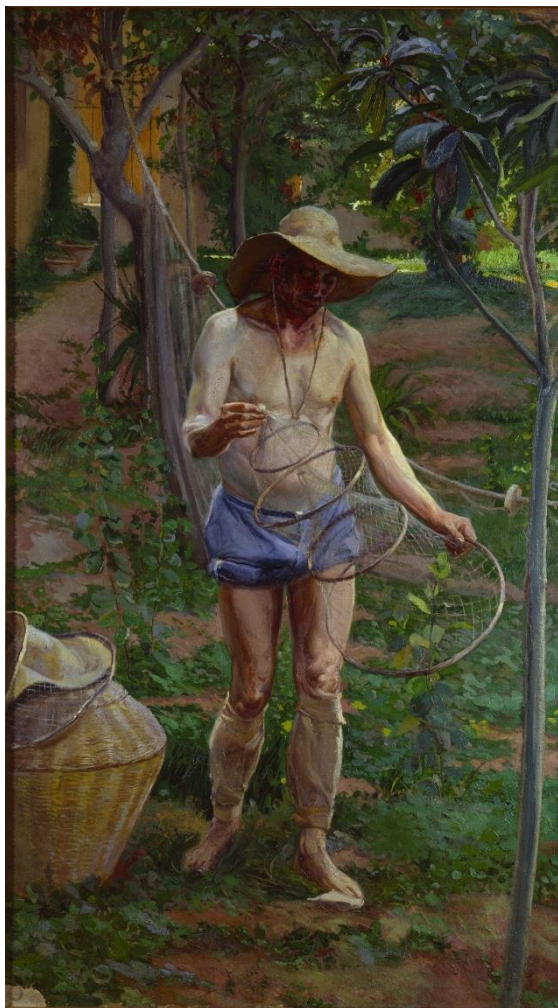
¹²⁹ Aquesta clàusula es va aplicar de forma aparentment laxa, ja que Navas va gaudir d'un permís especial per a poder participar a l'Exposició Regional de 1909, el que va comportar una dilatació temporal de la beca.

¹³⁰ ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 23.

doncs, es va proposar que entre els quatre es repartiren de la partida pressupostaria de la Diputació destinada a les Pensions un total de 6.000 pessetes a parts iguals entre tots ells “com indemnització per despeses de viatge”¹³¹. Finalment, però, la Diputació va decidir comprar per dos-mil pessetes respectivament els llenços, consistents en l'última prova, que més vots havien rebut dintre de l'empat, els de Pinazo i Vizcaí. Les altres 2.000 restants ja les havia gastat la institució¹³².

Després d'aquest intent fallit i estant vacant el lloc de pensionat uns quants mesos, es van convocar unes noves oposicions que, també després d'inconvenients inicials, començaren els seus exercicis el dia 3 de juliol de 1905. Es van presentar oficialment un total de setze aspirants, entre els quals s'hi trobaven, junt amb Enrique Navas, els tres amb qui havia empatat anteriorment; encara que Pinazo Martínez no es va presentar finalment a les proves¹³³.

El primer exercici, conegut com “de tanteig”, va consistir en copiar de l'antic una *Venus de Milo* [núm. cat. 19], en primer lloc, sobre un paper de 110 cm d'alt i, en segon lloc, una *Acadèmia* [núm. cat. 11] del natural a l'oli sobre llenç de 90×70 cm. Tots dos en sis sessions de quatre hores cada una. Una volta avaluats els treballs, el dia 16 de juliol es va fer públic que havien superat aquesta primera

Figura 14: Enrique Navas Escuriel. *Pescador*. 1905. Oli sobre llenç, 251×140,8 cm. Diputació Provincial de València.

¹³¹ ZABALA, Arturo (com.), *Op. Cit.*, p. 26

¹³² LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS, R. *et al.* (com.), 2017, p. 35-36.

¹³³ GRACIA BENEYTO, Carmen, 1991, p. 119.

prova Ricardo Verde, Fernando Vizcaí, Enrique Pertegás, Pascual Isla, José Mongrell i Enrique Navas, que havia emprat com a lema identitari la imatge d'una mitja lluna amb rostre antropomorf [núm. cat. 84]. Dos dies més tard, va començar el tercer exercici, consistent en fer una còpia de l'antic del grup escultòric *Silè i Bacus* [núm. cat. 20] amb carbonet i sobre un paper de 110 cm d'alçada; així com, tot seguit, un llenç de 225×240 cm que representa un *Pescador en l'acte d'estar enllestint tots els seus utensilis i ferramentes de l'ofici per anar a la seua feina*¹³⁴ [fig. 14 / núm. cat. 1].

Aquesta última és, per ara, la primera peça detectada entre els fons de la Diputació Provincial que correspon a la producció de Navas com a pensionat i l'única que es conserva de les fetes durant les oposicions. Es tracta d'una peça que no resulta d'estranyar que superés la prova ja que, a més de demostrar la familiaritat del pintor amb l'anatomia masculina, demostra a l'hora el seu enginy per compondre visualment un tema en el acte i en un suport d'un tamany tant considerable. Tot això sense, alhora, renunciar a una aplicació del color tant personal i atrevida.

Pareix que en aquest moment van tornar a produir-se divergències i conflictes entre els membres del Tribunal que van comportar diverses dimissions i substitucions de càrrecs, així com un endarreriment en el procés i no fou fins el 30 de Setembre de 1905 quan es va reprendre l'oposició. En aquesta ocasió, els aspirants van haver de realitzar l'esbós sobre el tema *Fugint del perill* [núm. cat. 71]. Finalment, tot el procés va concloure amb la resolució definitiva de les votacions, que van tenir lloc el 28 de febrer de 1906, les quals de forma unànime van escollir els treballs amb el lema "Sí", corresponents amb els d'Enrique Navas, a qui se li va confirmar la plaça oficialment per part de Diputació el dia 2 d'abril. En dit moment va acabar de manera definitiva un procés que s'havia iniciat pràcticament un any abans¹³⁵.

Poc després de quatre mesos d'haver sigut nomenat i haver pres possessió oficialment com a pensionat, Navas, establert a Madrid va enviar el primer conjunt d'obres periòdiques. Va consistir en un total de sis dibuixos al carbó sobre paper: tres del

---

¹³⁴ GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 333.

¹³⁵ GRACIA BENEYTO, Carmen, 1991, p. 20.

Figura 15: Enrique Navas Escuriel. *Acadèmia masculina del natural. Figura de front.* 1906. Carbó i guix sobre paper, 629 x 472 mm. Diputació Provincial de València

Figura 16: Enrique Navas Escuriel. *Acadèmia de l'antic. Àrtemis de Gabii.* 1906. Carbó negre i guix sobre paper, 620x477 mm. Diputació Provincial de València.

natural i tres de l'antic. Pel que fa a les acadèmies totes elles representaven varons adults nus, tot i que amb una bossa púdica als genitals [fig. 15 / núms. cat. 2-4]. Mentre que les còpies de l'antic, una *Àrtemis de Gabii* [fig. 16 / núms. cat. 13], un *Menandre* [núm. cat. 15] i un conjunt del *Laocoont i els seus fills* [núm. cat. 14], reproduïen les escaioles que s'exhibien en dit moment al Museo Nacional de Reproducciones Artísticas, on era habitual que hi anaren artistes a fer còpies i que des del 1877 tenia la seu al *Casón del Buen Retiro*¹³⁶. A més d'aquestes, que foren les que oficialment es van avaluar com a enviaments de la seua Pensió, la col·lecció de la Diputació també conserva una altra acadèmia de l'antic que representa l'*Ares Borghese* i el *Discòfor*¹³⁷ [núm. cat. 16].

Quant al segon enviament, estava compost per un total de sis olis sobre llenços. Tots ells són còpies de detalls d'originals de Ribera, Velázquez, Murillo i Goya de la

---

¹³⁶ LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS, R. *et al.* (com.), 2017, p. 41.

¹³⁷ Aquesta no és la única obra d'Enrique Navas que pareix que va fer més enllà d'aquelles que conformaven oficialment els seus enviaments i que actualment es troba a col·leccions públiques.

Figura 17: Enrique Navas Escuriel. *Santa Isabel d'Hongria*. 1906. Oli sobre llenç, 97×62,8 cm. Diputació Provincial de València.

col·lecció del Museu del Prado. En el cas de l'obra del pintor xativenc, va copiar *Cap de Bacus* [núm. cat. 26]. Pel que fa a Murillo un detall de *Santa Isabel d'Hongria curant els tinuosos* [fig. 17 / núm. cat. 24], on veiem a la reina llavant les nafres del crani d'un nen en estat d'indigència. En el cas de Goya, el retrat de l'infant Francesc de Paula de *La família de Carles IV* [núm. cat. 23]. I, en darrer lloc, de Velázquez va reproduir el *Retrat de Sebastián de Chorra* [núm. cat. 25], el bufó de Felip IV, un detall de *Les menines* [núm. cat. 27], on apareix des del mestre autoretratant-se fins una de les dames de l'esquerra de la infanta Margarida, i el *Retrat d'Alonso Cano* [núm. cat. 33]. Totes aquestes obres, excepte l'efigie de Cano, es troben als dipòsits d'obres de la col·lecció de la Diputació

Provincial. A la publicació del vuitanta-set, Gracia també nomenava *Les menines* com una obra desapareguda¹³⁸, tot i que recentment Aida Roda Ciudad i l'equip de restauració i conservació van trobar-la a la Facultat de Belles Arts. Nosaltres mateixos, quan fórem rebuts a la visita als fons, vàrem tenir l'oportunitat de veure-la i, tot i trobar-se en un estat de conservació millorable s'endevina la mestria del pintor. Un virtuosisme que ja van apreciar els acadèmics de Sant Carles a l'examinar l'enviament, raó per la qual demanaren a la Diputació que les dites peces foren exposades públicament al Museu.

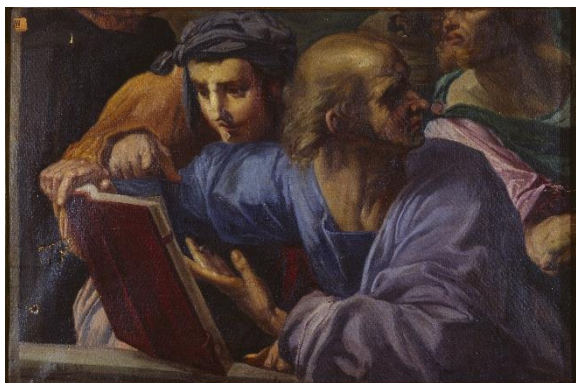
Acabada l'estança a la capital de l'Estat Espanyol i després d'un permís de dos mesos va marxar a Itàlia cap a la primavera de 1907. A l'entrevista amb Bayarri l'any quaranta-cinc, va deixar palès que va aprofitar per conèixer tot el possible la península

---

¹³⁸ GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 344.

itàlica sencera, visitant infinitat de ciutats de la meitat nord i els museus més cèlebres del país¹³⁹. D'aquesta profitosa estada va enviar un total de sis obres durant dos semestres.

Figura 18: Enrique Navas Escuriel. *Còpia de Raffaelo*. 1907. Oli sobre llenç, 66,5×102 cm. Diputació Provincial de València.

amb aquests, també va remetre dos llenços a l'oli on copiava un detall de *La disputa del Sagrament* [fig. 18 / núm. cat. 28];, novament un fresc de les *Stanze* de Raffaello i una *Sacra conversazione* [núm. cat. 36] o, com diuen les fonts directes, una *Verge entre quatre sants* de Pietro Perugino conservada als Museus Vaticans. De tots ells només coneixem el parador actual de *La disputa del Sagrament*: els magatzems d'obres de la Diputació Provincial.

Junt amb aquests, les peces consistents en l'enviament del segon semestre foren dues acadèmies masculines del natural a l'oli sobre llenç. El primer d'aquests estudis representa un *Xiquet* [núm. cat. 5] assegut al sòl i amb un got de vidre que sostén a la mà esquerra, una peça de 96×96 cm. Mentre que el segon és un

El primer enviament va consistir en dos dibuixos al carbó sobre paper que copiaven el detall de Caront creuant en barca la llacuna Estígia del fresc de Michelangelo Buonarroti *El judici final* [núm. cat. 34], situat a la *Capella Sixtina* i altre amb *El miracle de la missa de Bolsena* [núm. cat. 35], un fresc de Raffaello Sanzio que ornamenta una de les estances del Palau Apostòlic. Juntament

Figura 19: Enrique Navas Escuriel. *Acadèmia del natural. Figura masculina nua d'esquenes*. 1907. Oli sobre llenç, 191 × 137 cm. Diputació Provincial de València.

¹³⁹ El mateix Enrique Navas afirmava haver estat a “Florència, Perugia, Pistoia, Siena, Verona, Pàdua i Venècia”. Veure’s a: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 5.

imponent *Home d'esquenes* de 191×137 cm [fig. 19 / núm. cat. 6]. Aquests, junt amb la còpia de Sanzio que hem mencionat a l'anterior paràgraf, són les úniques obres que es conserven de l'etapa a Itàlia de Navas com a pensionat. Quan la secció de Pintura de l'Acadèmia va examinar-los en sessió de 21 de febrer de 1908, va opinar que, novament Enrique Navas havia complert amb allò que exigia el Reglament, així com també sol·licitava a la Diputació que es quedaren en dipòsit les dites peces per a ser exposades públicament i, posteriorment, emprades com a material didàctic¹⁴⁰.

Tal com va ocórrer l'any anterior, havent fet ambdós enviaments des de Roma, va sol·licitar un permís de dos mesos per tornar a territori espanyol i, quan aquest va acabar, a primers de 1908, es va traslladar a Alemanya. Gracia va apuntar ja que la documentació conservada d'aquesta estada al fons de la Diputació és "escassa"¹⁴¹, tot i que la que es conserva a l'Arxiu de l'Acadèmia de Sant Carles ens ha permès elaborar un discurs més clar sobre aquesta. En dita ocasió, va remetre un total de quatre obres; tres al primer semestre i una al darrer.

La primera remesa d'obres foren un total de tres llenços pintats a l'oli, tots ells còpies d'originals de diferents pintors germànics. La primera d'aquestes és *Pescadora* [fig. 20 / núm. cat. 29], un oli sobre llenç de 92×73 cm que reproduceix l'original del pintor *Tornada de la flota pesquera, Katwijk* [img. 8] de Hans von Bartels (1856-1912). Sospitem que Enrique Navas copiaria aquesta a alguna galeria de Munich on es trobava exposada aleshores, pel fet que es venen, encara avui, diverses versions del propi artista a cases bàvares de compra-venta d'art *on-line*¹⁴².

Figura 20: Enrique Navas Escuriel. *Pescadora*. 1908. Oli sobre llenç, 91,5×72,7 cm. Diputació Provincial de València.

¹⁴⁰ ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 38.

¹⁴¹ GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 335.

¹⁴² Com a exemple, veure's a: S&B. "Hans von Bartels. Return of the fishing fleet, Katwijk". A: <<https://www.simonis-buunk.com/artwork/hans-von-bartels-watercolour-drawing-return-of-the-fishing-fleet-katwijk/23771/>> (13-VII-2021).

L'altra peça, una de les també més populars del seu període bàvar, és *A un teatre* [núm. cat. 30], anomenat convencionalment per la historiografia com a *Còpia de Leo Putz*, fent al·lusió al seu autor. Allò més probable és que veiés aquesta altra peça en alguna galeria de Munich, tot i que, en aquest cas, però, no hem localitzat la peça original. Per les característiques formals, s'assembla a *Idil·li*¹⁴³, datada vers a 1901 o 1902, tot i que amb una paleta de color més subjectiva, per això pensem que es tracta d'una còpia d'alguna peça feta a partir de 1905 i que avui en dia es troba a parador desconegut. Açò pot deure's a que es troba en mans particulars o, inclús, que fou destruïda durant el III Reich, pel fet que l'artista havia pertangut a la *Münchener Secession* i que les factures de la pintura són clarament expressionistes, una Avantguarda deprecada pels nazis. Per tant, podríem estar davant de l'únic document que ens poguera permetre conèixer l'aspecte de la pintura d'aquest pintor alemany d'origen tirolès.

La tercera peça del primer semestre fou el *Retrat d'una jove amb collar* [núm. cat. 31], còpia no identificada del pintor Fritz Erler¹⁴⁴. Pel que fa a la pintura del segon semestre fou *Aldeanes de Dachau* [fig. 21 / núm. cat. 58], també coneguda com *Aldeanes muniqueses* o *alemanyes*, un oli sobre llenç de 150×150 cm d'invenió pròpia que, a mode d'una pintura costumista, representa dues joves vestides a la manera tradicional de Baviera, mentre pareixen orar en actitud pietosa. Totes aquestes obres, però especialment la darrera, foren elogiades per la Secció de Pintura de l'Acadèmia a la sessió del 27 de Febrer de 1909 [doc. 17]¹⁴⁵.

---

¹⁴³ Veure's a: Magyar Nemzeti Galéria. "Idill". A: <<https://mng.hu/mutargyak/idill/>> (13-VII-2021).

¹⁴⁴ No és realment cap certesa, tot i que pensem que es tracta d'ell, per haver estat actiu a Munich des de 1895 fins a la seua mort l'any 1940. Els acadèmics que van jutjar l'obra van transcriure el cognom del pintor com "Esler", tot i que no hi ha cap artista que coincideix amb aquell i tampoc no és el primer cognom que van transcriure malament, puix que també van mal interpretar el de l'autor de *Pescadora*, a qui van anomenar "J. B. Lassels".

¹⁴⁵ 1909, Febrer 27. València.

Examen dels treballs executats pel pensionat de Pintura En Enrique Navas Escuriet, corresponents al tercer any.

(A)rxiu de la (R)eial (A)cadèmia de (S)ant (C)arles. Lligall 92, carpeta 2, document 9. A partir d'ara A.R.A.S.C.

Figura 21: Enrique Navas Escuriel. *Aldeanes de Dachau o muniqueses*. 1908. Oli sobre llenç, 150×151,5 cm. Diputació Provincial de València.

Havent remés les obres alemanyes i quan havien acabat els dos mesos corresponents al permís que va demanar, com hem dit, també va sol·licitar una pròrroga del permís per poder participar a l'Exposició Regional. La Diputació va acceptar i, de fet, va cedir *Aldeanes muniqueses*, obra pintada pocs mesos abans, per a que fos exhibida en aquesta important ocasió [doc. 18]¹⁴⁶.

---

¹⁴⁶ 1909, Abril 30. València.

Dictamen

(A)rxiu (G)eneral i (F)otogràfic de la (D)iputació de (V)alència. Signatura: E.8.4.2/caixa 3 Expedient 9. A partir d'ara A.G.F.D.V.

Figura 22: Enrique Navas Escuriel. *El darrer número*. 1910. Oli sobre llenç, 153×207 cm. Diputació Provincial de València.

Quant la dita pròrroga va expirar suposem que es va traslladar a França, ja que era allò que estipulava el reglament vigent i així també ho va expressar el propi Navas a la revista *Ribalta*¹⁴⁷. Malauradament no hi ha cap documentació directa fins el mes de juny de 1910, quan la Secció de Pintura de l'Acadèmia examina el treball final de pensió: *El darrer número* [fig. 22 / núm. cat. 68]. Aquest escrit demostra l'evident canvi de concepció del decòrum estètic que es va produir des de la primera dècada del segle XX fins a la de 1960.

En aquest sentit, els acadèmics que van informar l'enviament apunten molt encertadament que tant la perícia tècnica, a nivell formal, com l'habilitat compositiva i narrativa de Navas són més que evidents; però consideren irreverent l'elecció d'un tema de denuncia social. No entenem exactament a què es va deure el rebuig entre els

---

¹⁴⁷ BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 10.

acadèmics¹⁴⁸, puix que el document resulta un tant ambigu quan expressa que Enrique Navas es va deixar “emportar sobradament, per certes corrents del dia i emprant de la llibertat que l’article 13 del Reglament li concedeix, haja escollit, amb poc encert un assumpte que tant es separa, d’allò que ja quasi per tradició han vingut fent els pensionat anteriors a ell”¹⁴⁹ [doc. 19]. A més, resulta un tant contradictori pel fet que, com hem vist abans, als exercicis d’oposició moltes vegades el Tribunal escollia temes de denúncia social com aquest. Afortunadament, aquesta percepció va canviar a partir de la publicació de Zabala, on revaloritza molt encertadament la peça dient que amb ella “va tancar la seua brillant i laboriosa relació com a becari”¹⁵⁰.

Més enllà de la seua experiència com a pensionat, Enrique Navas va continuar tenint vincle amb aquesta interessant iniciativa de la Diputació Provincial. Ens referim ací a la seua implicació com a membre dels Tribunals d’oposició i d’avaluació dels enviaments de les Pensions de Pintura d’entre 1945, just trenta-cinc anys més tard de que finalitzés la seua beca, i 1949. Fou membre en virtut d’Acadèmic numerari de Sant Carles. Els afortunats durant la seua participació com a membre del Tribunal foren Francisco Sebastián Rodríguez (Pensionat en Figura l’any 1945), Alfonso Ramil Garín (Pensionat de Figura de l’any 1946), Francisco Llorens Cifre (Pensionat en Paisatge de 1947), José Vento Ruiz (Pensionat de Figura en 1947), Francisco Montañana Alba (Pensionat en Figura l’any 1948) i Felipe Ballester Manuel (Pensionat de Figura de 1949)¹⁵¹.

---

¹⁴⁸ A publicacions anteriors s’apuntava que “no es conserva el corresponent informe dels acadèmics”. Veure’s a: GRACIA BENEYTO, Carmen, 1991, p. 124.

¹⁴⁹ 1910, Juny 9. València.

Informe de la Secció de Pintura després d’examinar el quadre d’Enrique Navas corresponent al darrer enviament de la seua Pensió.

A.R.A.S.C. Lligall 92, carpeta 5, document 28.

¹⁵⁰ ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 38.

¹⁵¹ GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 19-20.

7. La docència artística.

Segons pareix, des de ben prompte Enrique Navas va vore en la seua capacitat artística, especialment per la seua perícia com a dibuixant, un gran potencial per tal de dedicar-se a la docència de manera fructífera. Aquesta opció suposava tenir uns ingressos garantits per la seua condició de funcionari sense haver de renunciar a la praxi artística. En aquest moment, formar part del professorat d'una institució dedicada a l'ensenyança de l'art tenia un considerable prestigi, de fet, vorem com la labor de Navas al llarg de tota la seua carrera professional fou lloada en diverses ocasions.

Hem comentat ja que abans de poder aconseguir una plaça a l'Escola d'Arts i Oficis de València, objectiu que va perseguir *ad nauseam*, va exercir com a docent a la de Ciudad Real, en primer lloc, i posteriorment a la de Barcelona. Va superar les oposicions l'any 1912, tot i que sabem que anteriorment ja havia intentat com a mínim en dues ocasions que se li concedís una plaça o, almenys, se l'acceptara com a opositor a convocatòries anteriors.

La primera d'aquestes fou l'any 1906, quan gaudia de la seua estança a Madrid com a pensionat de la Diputació Provincial. Des d'allí, el dia 17 de setembre envià al ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts una carta sol·licitant la seua participació en les oposicions a les "places d'ajudant numerari de dibuix artístic de les Escoles d'Arts i Indústries de Màlaga i Granada dotades amb el sou anual de 1.800 pessetes"¹⁵² [doc. 20], convocatòria publicada a les *Gasetes de Madrid* del 20 i del 30 de juliol d'aquell any, respectivament. Tres anys després, ja en 1909, demana poder participar en les proves i

---

¹⁵² 1906, Setembre 17. Madrid.

Sol·licitud de participació a les oposicions d'ajudant numerari a les Escoles d'Arts i Indústries de Màlaga i Granada.

A. G. A. Secció Educació (*Títulos de Escuelas Especiales expediente de Enrique Navas Escuriet*), Carpeta 31, Lligall 5002, signatura 27. 31-5002/27.

“aspirar a la plaça de professor auxiliar numerari de la classe de modelatge de l’antic”¹⁵³ de l’antiga Escola Especial de Pintura, Escultura i Gravat de Madrid, anunciada a la *Gasetta* del 15 d’octubre d’aquell mateix any [doc. 21]. No en sabem res més d’aquestes oposicions, tot i que pensem que s’hi va inscriure per si les places es quedaven sense resoldre, en tant en quant encara estava gaudint de la beca de Diputació i és evident que no va poder presentar-se a les convocatòries que hem mencionat.

Finalment va sol·licitar la seua participació “com a opositor a les cinc places de professor de terme de *Dibuix Artístic i Elements d’Història de l’Art* de les Escoles d’Arts i Oficis de Barcelona, Ciudad Real, Baeza, Algeciras i Jerez de la Frontera”¹⁵⁴ [doc. 22]. L’anunci havia estat en aquesta ocasió publicat en la *Gasetta* del 19 d’agost d’aquell any. Segons aquest document, per poder accedir a la dita convocatòria calia tenir nacionalitat espanyola, ser major de vint-i-un anys i haver cursat estudis superiors en Belles Arts. El dia de les proves, tots els aspirants haurien de presentar al president del Tribunal un treball d’investigació o doctrinal, com el que es conserva de Navas a l’AGA i el programa de l’assignatura. Tot seguit, començarien cinc exercicis pròpiament dits, consistents en una prova escrita de dos temes escollits a sort entre cent de diverses matèries dintre de l’ensenyament artístic; fer un dibuix de l’antic a partir d’algun model en guix escollit pel Tribunal; fer un dibuix del natural, bé de figura humana o de natura morta; impartir una lliçió de Dibuix a un reduït grup d’alumnes designats prèviament pel Tribunal i, finalment, fer un dibuix preparatori d’una escena d’història amb un tema escollit a sort que, posteriorment hauria de ser passat a color emprant una tècnica i suport de lliure elecció¹⁵⁵.

D’aquest procés es conserven un total de tres documents a l’AGA i, suposadament, dos dibuixos a l’EASD de Ciudad Real. Començant per la documentació de l’Arxiu General de l’Administració, es conserven els dos temes de la prova escrita i el seu *Treball*

---

¹⁵³ 1909, Novembre 15. València.

Sol·licitud de participació en l’oposició de professor auxiliar numerari de modelatge de l’antic a l’Escola Especial de Pintura, Escultura i Gravat de Madrid.

A. G. A. Secció Educació (*Títulos de Escuelas Especiales expediente de Enrique Navas Escuriet*), Carpeta 31, Lligall 5002, signatura 27. 31-5002/27.

¹⁵⁴ 1912, Setembre 7. València.

Sol·licitud de participació en l’oposició de professor de terme de Dibuix artístic i Elements d’Història de l’Art.

Ibidem.

¹⁵⁵ Espanya. Convocatòria a oposicions de professors de terme d’Escoles d’Arts i Oficis, de 19 d’agost. *Gasetta de Madrid*, 19-VIII-1912, nº 232, p. 394-396.

doctrinal. Pel que fa a la prova escrita, el primer tema és d'*Anatomia artística* [núm. cat. 85], relatiu a la columna vertebral, i compta amb una formidable explicació teòrica, acompanyada dibuixos, en un total de cinc fulls que demostren la seua familiaritat amb el cos humà. El segon tema, de *Projecció* es titula “Com es determinen les proporcions d’un objecte o edifici” i està compost per un total de tres fulls on Enrique Navas enumera i explica detalladament els diversos procediments per a aquesta operació. Mentre que, per últim, al seu *Treball doctrinal* exposa en què consisteix l’assignatura de la plaça a la qual desitja accedir i quins seran els seus mètodes didàctics. Hem de destacar que, segons proposa, pretenia ajudar a corregir els presumptes errors dels seus futurs alumnes amb bones maneres i fent-los entendre racionalment el perquè d’aquests, sempre potenciant el desenvolupament del seu propi estil. No és d’estranyar, per tant, que el Tribunal l’escollira com a guanyador¹⁵⁶.

Pel que fa als dibuixos conservats a l’Escola manxega, són els corresponents a l’exercici de l’antic i del natural. Ambdós són dibuixos al carbonet i guix blanc sobre paper. L’un, la còpia de l’antic, representa l’*Efeb de Subiaco* [núm. cat. 17], figura masculina situada davant d’uns drapejats, mentre que l’acadèmia del natural consisteix en un *Joan el baptista* [núm. cat. 7], representat com un adult, vestit amb un velló subjectat a l’altura dels malucs i una corretja de cuir creuada sobre el muscle esquerre, assegut front uns drapejats. L’atribució d’aquestes obres com als exercicis d’oposició és de Carmen López-Salazar i Javier Herrero, professors del departament d’Història de l’Art del dit centre¹⁵⁷.

---

¹⁵⁶ Data i lloc no especificat.

Prova escrita de l’oposició de professor de terme de Dibuix artístic i Elements d’Història de l’Art. A. G. A. Secció Educació (*Títulos de Escuelas Especiales expediente de Enrique Navas Escuriet*), Carpeta 31, Lligall 5002, signatura 27. 31-5002/27.

I

1912, Novembre. València.

Treball doctrinal d’Enrique Navas Escuriet per l’oposició de professor de terme de Dibuix artístic i Elements d’Història de l’Art.

Ibidem.

¹⁵⁷ AVICEO, 1916, p. 2. A: LÓPEZ-SALAZAR PÉREZ, C.; HERRERO GÓMEZ, J., 2011, p. 29.

7.1. L'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real.

Una volta superada l'oposició, el 16 de juny de 1913 es va publicar a la *Gasete* la Reial Ordre de 8 de juny en la qual fou nomenat professor de terme de *Dibuix Artístic i Elements d'Història de l'Art* amb un sou anual de 2.500 pessetes, a l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real¹⁵⁸. Com apunta Carmen López-Salazar, en 1911 aquesta capital de província manxega era una població relativament poc dinàmica, on la majoria de gent es dedicava a l'agricultura i una minoria local al sector secundari i terciari. D'entre aquests, un grup benestant eren les elits, bé burgesos bé terratinents, que emprenien alguns projectes per modernitzar la vida de la ciutat i un d'aquests fou la mateixa escola. La situació d'aquesta fou irregular en diversos aspectes fins que tant Enrique Navas com el seu company Eduardo Martín Ortega, de *Dibuix Lineal* no van prendre possessió¹⁵⁹.

En el cas de Navas, va prendre possessió del seu càrrec l'onze de juny de 1913¹⁶⁰ [doc. 23]. Amb tot, no va començar a exercir fins al setembre d'eixe mateix any, mes en el que començava el nou curs 1913-1914. Eixe mateix mes, fou nomenat pel claustre Director, un càrrec que pareix fou confirmat des del Ministeri per mitjà de Reial Ordre de 14 de febrer de 1914¹⁶¹.

Durant l'exercici d'aquest càrrec va vetllar amb fervor pels interessos del seu alumnat i pel desenvolupament de les arts a Ciudad Real, com és el cas del continu reclam d'un millor local per al Taller de Ferreria, pel fet que l'edifici on originàriament estava l'escola, una característica casa castellana del XVII, era insuficient. Aquesta demanda, que no es va resoldre fins temps després que se n'anara a Barcelona, és una de les moltes millores que va intentar impulsar a l'Escola, puix també va procurar fer el possible per aconseguir que s'obriera un Taller d'Encaix i altre d'Ebenisteria artística¹⁶². Aquest afany d'Enrique Navas com a director per tal de desenvolupar l'activitat artística de l'Escola d'Arts i Oficis ciutatrealenca i el compliment d'aquest objectiu es va fer palès quan el

---

¹⁵⁸ Espanya. Reial Ordre, de 8 de juliol. *Gasete de Madrid*, 16-VII-1913, n° 167, p. 783.

¹⁵⁹ LÓPEZ-SALAZAR PÉREZ, Carmen; HERRERO GÓMEZ, Javier, 2011, p. 19-20 i 181-193.

¹⁶⁰ 1916, febrer 24. Ciudad Real.

Fulla de serveis i mèrits del professor numerari Enrique Navas Escuriet.

A. G. A. Secció Educació (*Títulos de Escuelas Especiales expediente de Enrique Navas Escuriet*), Carpeta 31, Lligall 5002, signatura 27. 31-5002/27.

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² LÓPEZ-SALAZAR PÉREZ, Carmen; HERRERO GÓMEZ, Javier, 2011, p. 27 i 203.

1916 es va organitzar al centre una exposició amb els treballs dels seus alumnes i docents. Potser aquest va ser un esdeveniment determinant per aconseguir el favor de l'opinió pública local, un fet que s'aprecia quan un periodista anònim sol·licita a *El Pueblo Manchego* que siguin “públiques les explicacions de la Història de l'Art, que, amb tanta competència, imparteix a la seua classe el Sr. Navas”¹⁶³. El pintor valencià, per tant, era vist com una persona lloable que estava dignificant el nivell cultural de la província manxega.

A pesar de com de fructífer fou per a Enrique Navas el seu període a l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real, tant professional com personalment, el seu objectiu no fou mai quedar-se allí; de fet va intentar dues voltes demanar el trasllat abans d'aconseguir marxar a Barcelona. Així doncs, va demanar que l'acceptaren com a opositor a la vacant de “Vestidura”¹⁶⁴ a Escola Especial de Pintura, Escultura i Gravat de Madrid que s'havia publicat a la *Gasetta* del 18 de febrer de 1916 [doc. 24]. Més endavant, “en 1917 concursà infructuosament per la plaça de Dibuix Artístic de l'Escola d'Arts de València”¹⁶⁵. Finalment, va cessar oficialment com a director i docent de l'Escola de Ciudad Real el 30 d'abril de 1920, després d'aconseguir el trasllat a l'Escola de la Llotja de Barcelona per Reial Ordre del 25 de març, “originant la seua partida un vertader pesar entre el Professorat i alumnat”¹⁶⁶ del centre.

7.2. L'Escola d'Arts i Oficis de Barcelona.

Uns pocs dies després que Enrique Navas fora coneixedor del seu trasllat, el 5 d'abril de 1920 va remetre una carta a Manuel Vega March, director de l'Escola d'Arts i Oficis i Belles Arts de Barcelona comunicant-li el seu trasllat i preguntant-li per la possibilitat de prendre possessió del seu nou càrrec l'1 de maig d'aqueix mateix any [doc. 25]. Si això estiguera possible, ell cessaria a Ciudad Real el 30 d'abril i duria a terme el

---

¹⁶³ Anònim, 1916, p. 1.

¹⁶⁴ 1916, febrer 25. Ciudad Real.

Sol·licitud d'Enrique Navas Escuriel com opositor a la vacant de Vestidures de l'Escola Especial de Pintura, Escultura i Gravat de Madrid.

A. G. A. Secció *Educació (Títulos de Escuelas Especiales expediente de Enrique Navas Escuriel)*, Carpeta 31, Lligall 5002, signatura 27. 31-5002/27.

¹⁶⁵ LÓPEZ-SALAZAR PÉREZ, Carmen. A: LÓPEZ-SALAZAR PÉREZ, C.; HERRERO GÓMEZ, J., 2011, p. 29.

¹⁶⁶ HERRERA ORÚE, Miguel, 1920, p. 8.

seu anhelós desig de mudar-se a la ciutat comtal. Quan el director de l'escola barcelonina va rebre la dita carta va comunicar-li a Navas que no hi hauria cap inconvenient en què prengués possessió el dia que proposava, per la qual cosa el pintor no va dubtar en abandonar Ciudad Real i traslladar-se a Barcelona segons els seus plans [doc. 26]¹⁶⁷. Tres dies més tard, el mateix director de l'Escola de Barcelona li comunicava mitjançant altra missiva al de la de Ciudad Real que Navas havia arribat i s'havia incorporat segons allò previst [doc. 27]¹⁶⁸.

En sabem ben poc més de la seua estada a la ciutat i de la seua docència al centre, més enllà de que durant aquest període de vint anys va residir al carrer Villarroel, al pis 2 del número 31. Aquest carrer, situat a l'Eixample de Sant Antoni, corresponia a una zona on habitaven persones d'una classe mitjana amb un cert benestar, però amb un caire alhora popular, un perfil que encaixa perfectament amb el de Navas, que havia abandonat Ciudad Real amb un salari de 3.000 pessetes anuals [doc. 28]¹⁶⁹. De la documentació conservada a l'arxiu de l'EASDB que, fonamentalment, està formada per la correspondència que hem esmentat i certificats administratius, es desprèn que gradualment el seu sou va anar augmentant a mesura que anava sent major la seua antiguitat, així com la seua categoria professional, arribant a cobrar a partir de l'1 de gener de 1940 14.400 pessetes anuals [doc. 29]¹⁷⁰. Aquest curs, el 1939-1940, el següent a la

---

¹⁶⁷ Ambdues cartes es troben a l'arxiu de l'EASD de Barcelona. Veure's: 1920, abril 5. Ciudad Real.

Carta de presentació i sol·licitud de presa de possessió d'Enrique Navas al director de l'Escola de la Llotja de Barcelona, Manuel Vega March.

(A)rxiu de l'(E)scola d'(A)rt (S)uperior i (D)isseny (EASD) de (B)arcelona. Sense classificar. A partir d'ara A.E.A.S.D. B.

I [Data sense determinar]. Barcelona.

Carta de confirmació de la data de la presa de possessió d'Enrique Navas al seu nou lloc a l'Escola de la Llotja de Barcelona, remesa pel seu director.

A.E.A.S.D.B. Sense classificar.

¹⁶⁸ 1920, maig 4. Barcelona.

Carta del director de l'Escola de la Llotja de Barcelona comunicant la presa de possessió del nou lloc d'Enrique Navas Ecuriet al director de l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real.

(A)rxiu de l'(E)scola d'(A)rt (S)uperior i (D)isseny (EASD) de (C)iudad (R)eal. Sense classificar. A partir d'ara A.E.A.S.D.C.R.

¹⁶⁹ 1931, març 14. Barcelona.

Certificat de les percepcions de salari i els seus augments al llarg de la vida laboral d'Enrique Navas a l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real.

A.E.A.S.D.C.R. Sense classificar.

¹⁷⁰ 1943, desembre 27. Barcelona.

Certificat dels antecedents de l'expedient d'Enrique Navas Ecuriet com a professor de l'Escola de la Llotja de Barcelona.

Guerra Civil, fou el darrer al qual va exercir com a docent a Barcelona, pel fet que finalment va aconseguir plaça a València per al següent. Tampoc no sabem què va ocórrer amb el pintor durant els tres anys que va durar el conflicte.

Més enllà d'aquestes dades de caràcter pecuniari, hem trobat unes quantes referències més sobre la vida del pintor a Barcelona. En primer lloc el desembre de 1922 es va cartejar dues voltes amb José Benlliure Gil. En aquestes l'informa sobre com ha anat la inauguració a la capital catalana d'una exposició d'obres de Benlliure, qui pareix haver encomanat a Navas que faça unes visites de cortesia a amistats en comú, com José Manaut, Vicente Climent, José Navarro, Vicent Borrás, José Mongrell o Alberto Pla Rubió, que residien o que estaven expressament a Barcelona per l'assenyalada ocasió¹⁷¹. Sis anys més tard, el 24 de febrer de 1928, va redactar una carta a la qual requeria que el director li concedira uns dies lliures per poder absentar-se del seu lloc per haver sigut cridat a formar part del Tribunal d'oposicions de Dibuix artístic de les Escoles d'Arts i Oficis Artístics de Madrid i Sòria que tindrien lloc a partir del dia 26 d'aqueix mes [doc. 30]¹⁷². Per últim, pareix que va haver-hi cert vincle entre Navas i Vicente García Simón, regent de la Sala Barcino, qui en 1943 va enviar el llenç *Escopeter* a l'Escola d'Arts i Oficis de València perquè el claustre volia iniciar el projecte d'un Museu [doc. 31]¹⁷³.

Sabem, per tant, ben poc del període barcelonès d'Enrique Navas. Desitgem poder esbrinar alguna cosa més sobre la seua tasca docent i pot ser trobar alguna obra seua a l'EASD de Barcelona, a l'arxiu de la qual es pot localitzar molta més informació consultant els *Llibres d'actes*. Així mateix, intentant indagar una mica més sobre el seu vincle amb la Sala Barcino, serà una bona línia d'investigació per tal de rastrejar obra seua a col·leccions catalanes. Aquestes vies d'investigació no s'han pogut dur a terme en aquesta ocasió per la situació pandèmica, així com pel reduït temps del qual hem disposat.

A.E.A.S.D.B. Sense classificar.

¹⁷¹ 1922, desembre 10 i 16.

Cartes personals dirigides per Enrique Navas a José Benlliure Gil.

Arxiu de la Casa-Museu Benlliure. Signatura *C12 Navas 018-019*.

¹⁷² 1928, febrer 24. Barcelona.

Sol·licitud de permís per absentar-se uns dies per formar part del Tribunal d'Oposicions de Dibuix Artístic.

A.E.A.S.D.B. Sense classificar.

¹⁷³ 1943, setembre 22.

Acta de la junta dels senyors professors.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'actes de la Junta de Professors anys 1941-1950*. Sense classificar.

7.3. L'Escola d'Arts i Oficis de València

Després d'haver estat vint anys residint a Barcelona i exercint allí com a docent va aconseguir per mitjà de concurs de trasllat ocupar la plaça de professor de terme de *Dibuix Artístic i Elements d'Història de l'Art* a l'Escola d'Arts i Oficis de València. Així ho indica l'Ordre del 22 de novembre de 1940 publicada al *Bolletí Oficial de l'Estat* del 20 de desembre d'aquell mateix any¹⁷⁴. No sabem la data exacta en la qual va prendre possessió del seu nou càrrec, però el cas és que per al segon semestre del curs ja estava a l'Escola de la seua ciutat de naixement. A més tampoc no seria d'estranyar que, com va fer quan va aconseguir plaça a Barcelona vint anys abans, es traslladés quan fou possible.

La primera volta que apareix nomenat al *Llibre d'Actes de la junta de professors* és el 25 de gener de 1941. En aquesta junta, a més de tractar altres aspectes referents a la quotidianitat de l'Escola, el director tenia com a objectiu principal presentar els tres nous docents del claustre. A saber: Manuel Mora Gaudó, professor de *Concepte de l'art i Història de les Arts Decoratives*, provinent de l'Escola de Zaragoza; Manuel Daurella Rosell, de *Dibuix lineal* i provinent de Ciudad Real i el mateix Enrique Navas. Quan el director va introduir aquest a la resta dels professors va afirmar que era un gran professional i que a l'Escola d'Arts i Oficis de València “era considerat ja com de la casa”¹⁷⁵ [doc. 32], el que suggerix que, tot i haver estat treballant a altres ciutats de l'Estat espanyol, Navas ja tenia cert vincle amb el centre o amb els seus nous companys de feina.

En aquell moment, formaven part del claustre Javier Goerlich Lleó, José Bellver Delmás, Francisco Marco Díaz-Pintado o Manuel Benedito Vives¹⁷⁶, entre altres. Segons pareix, amb tots ells tenia una relació afable, però amb uns quants en concret, com els que

---

¹⁷⁴ Espanya. Ordre, de 22 de novembre. *BOE*, 20-XII-1940, n° 355, p. 8712.

¹⁷⁵ 1941, Gener 25.

Acta de la junta dels senyors professors.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'actes de la Junta de Professors anys 1939-1941*. Sense classificar.

¹⁷⁶ Tal i com apunta Vicente Samper, al Museu de Belles Arts de València es conserva un *Autoretrat vestit d'època* fet l'any 1903 per Manuel Benedito Vives i que dedica “A mi amigo / E. Navas / el suyo / M. Benedito”. Es tracta d'un oli sobre taula de 15,6×10,5 cm. Veure's a: SEMPER EMBIZ, Vicente. A: SEMPER EMBIZ, V. (com.), 2006, p.123.

Figura 23: Enrique Navas Escuriel. *José Bellver Delmás*. 1945. Oli sobre llenç, 65,5 × 54,6 cm. EASD de València.

hem assenyalat, gaudia d'una sincera amistat. Com a mostra del seu afecte, no sabem si amb una retribució econòmica a canvi, solia pintar per a aquests alguns quadres, sobretot retrats i marines. En el cas del *Retrat de José Bellver Delmás* [fig. 23 / núm. cat. 49], conservat a l'EASD de València forma part de la galeria de retrats dels directors del centre. Però el major col·leccionista d'obres de Navas de tots ells fou sens dubte l'arquitecte Goerlich, qui, junt amb dos retrats seus fets pel pintor, posseïa tres obres seues més, dipositades al Museu de Belles Arts de València des de la donació que va fer junt amb la seua esposa [núms. cat. 46-48 i 61-62].

Sembla que Navas estava molt ben integrat al nou centre, ja que poc després de començar el segon curs del qual va formar part del claustre fou nomenat vocal a la Junta Econòmica [doc. 33]¹⁷⁷. D'aquesta va formar part fins al curs de la seua jubilació, sent la darrera acta a la qual figura com assistent la de l'onze de desembre de 1945¹⁷⁸. A més, també pareix que es va implicar sempre amb tots els projectes que va dur a terme l'escola per tal de promoure l'ambient cultural valencià i ajudar a desenvolupar-se als alumnes. Així, per exemple, el director el va felicitar a ell i als seus companys Bellver i Benedito per la seua labor a la secció d'obres de l'Escola presentades a l'Exposició d'artesanía regional que es va celebrar al claustre del *Col·legi del Patriarca* l'any 1941¹⁷⁹.

---

¹⁷⁷ 1941, setembre 23.

Acta de la junta dels senyors professors.

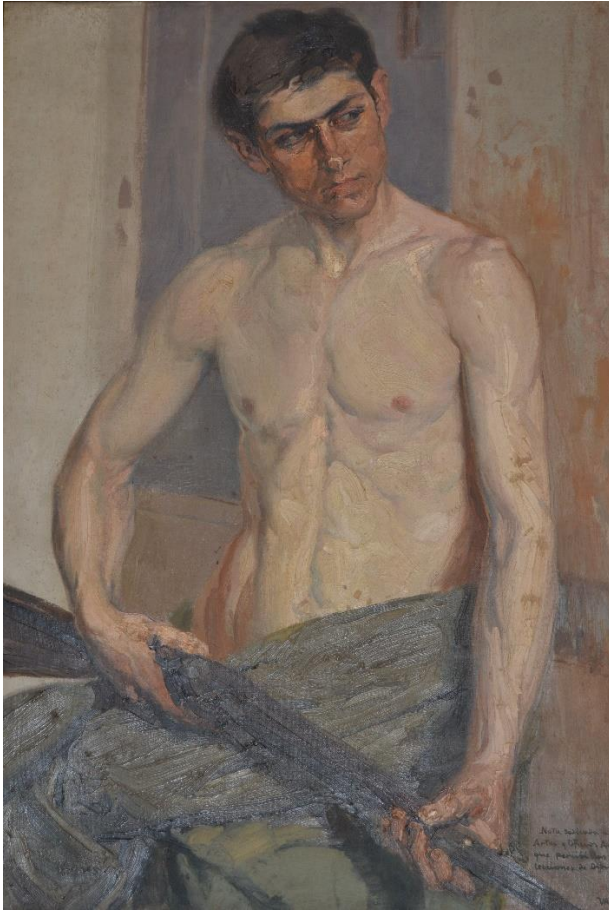
A.E.A.S.D.V. *Llibre d'actes de la Junta de Professors anys 1941-1950*. Sense classificar.

¹⁷⁸ 1945, desembre 11.

Acta de la junta econòmica.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'actes de la Junta Econòmica*. Sense classificar.

¹⁷⁹ 1941, setembre 23.

Figura 24: Enrique Navas Escuriel. *L'escopeter, El jove del fusell o Morenazo*. 1943. Oli sobre llenç, 73,8×99,4 cm. EASD de València.

Hem parlat ja, a l'apartat anterior, sobre el fet que els professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València tenien en ment el projecte de crear un Museu de la mateixa institució per tal de divulgar la seua labor i les obres de formació dels seus artistes més reconeguts¹⁸⁰. Així doncs, tal com consta en acta, per contribuir a aquesta empresa, Enrique Navas va donar, amb escriptura notarial inclosa, l'obra coneguda com *El jove del fusell, L'Escopeter* o *Morenazo*¹⁸¹ [fig. 24 / núm. cat. 8], un oli sobre llenç de 73,8×99,4 cm datat a València en 1943, en el que va representar un bell jove amb el tors descobert i empunyant una escopeta en actitud desafiant. A l'angle inferior dret es llig l'emocionada inscripció “nota dedicada a l'Escola

d'Arts i Oficis Artístics, a la que vaig percebre les primeres lliçons de Dibuix i Pintura”. Aquesta peça fou rebuda entre els seus companys amb tant d'entusiasme que es va fer

---

Acta de la junta dels senyors professors.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'actes de la Junta de Professors anys 1941-1950*. Sense classificar.

¹⁸⁰ Ens pareix una idea encertada, puix l'EASD de València conserva una gran col·lecció patrimonial a la qual els valencians no en tenen accés de cap manera. Aquesta, a més, no sempre es troba a instal·lacions del tot adequades per la seua conservació òptima, tal com hem pogut comprovar personalment.

¹⁸¹ Les primeres dues denominacions del quadre són les que tant Bayarri com Navas van aportar a la peça a les pàgines 3 i 4 del famós número 17 de la revista *Ribalta*, mentre que *Morenazo* és la denominació que va fer Susana Herrerías de la peça quan va estudiar els fons de l'EASD de València per la seua tesi doctoral. La seua directora, M.ª Luisa Vázquez, junt amb un equip de col·laboradors també va adoptar aquesta denominació a un article recent amb els resultats d'uns anàlisis fisicoquímics realitzats a les obres de Navas conservades al centre.

constar en acta el vot de gràcies col·lectiu i José Bellver va sol·licitar que, a més, també donara un dibuix de l'antic com els que feia a les seues classes¹⁸².

Un altre fet que pareix indicar que Enrique Navas era considerat una persona important entre els membres del claustre fou quan van nomenar Genaro Lahuerta professor interí de *Procediments pictòrics* a setembre de 1944. La dita assignatura fou creada el curs anterior, tot i que no es va poder posar en marxa a València per diverses raons, fins al següent any. El cas és que per que Lahuerta, que havia presentat prèviament el programa de l'assignatura a la Junta, poguera exercir de professor d'aquesta matèria s'havia de considerar si era o no mereixedor d'aquest lloc. A més, enfront de la resta de companys, també es va "oferir a la consideració (...) dels Srs. Professors Navas i Bellver"¹⁸³ [doc. 34], destacant-los entre els altres membres del claustre.

També es mostra que consideraven el pintor objecte del nostre estudi com una persona amb gran criteri per a assumptes acadèmics és que als *Llibres d'exàmens* dels anys durant els quals va treballar a València apareix com a membre de gran quantitat de Tribunals d'exàmens i premis de les diferents assignatures. A més, també va formar part del comitè de professors que van seleccionar els millors objectes realitzats pels alumnes perquè formaren part de l'Exposició Nacional d'Escoles d'Arts i Oficis i de Treball a Madrid l'any 1945. En la mateixa junta en què fou designat el dit comitè, el claustre també va aprofitar per homenatjar a Enrique Navas per haver sigut nomenat acadèmic numerari de Sant Carles [doc. 35]¹⁸⁴.

Finalment, després d'una carrera professional com a docent de *Dibuix Artístic i Elements de la Història de l'Art* d'uns trenta-un anys, Enrique Navas Escuriel es va jubilar abans d'acabar el curs acadèmic 1945-1946. El darrer document de l'arxiu de l'EASD de València en el qual l'hem localitzat és l'acta de la Junta Econòmica que es va reunir el

---

¹⁸² 1943, setembre 22.

Acta de la junta dels senyors professors.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'actes de la Junta de Professors anys 1941-1950*. Sense classificar.

¹⁸³ 1944, setembre 25.

Acta de la junta dels senyors professors.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'actes de la Junta de Professors anys 1941-1950*. Sense classificar.

¹⁸⁴ 1945, maig 4.

Acta de la junta dels senyors professors.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'actes de la Junta de Professors anys 1941-1950*. Sense classificar.

dia 11 de desembre de 1945¹⁸⁵, cinc dies més tard que fora emesa l'Ordre de jubilació, publicada al *BOE* del 26 de gener de 1946. Al *Bolletí* s'apunta que el dia 13 de novembre de 1945 Navas havia complert l'edat de setanta anys, per la qual cosa, atenint-se a la Llei del 27 de juliol de 1918, encara vigent, fou declarat "jubilat forçós"¹⁸⁶. Acabava d'aquesta manera una fructífera carrera dedicada amb ímpetu al desenvolupament de noves generacions espanyoles dedicades a les arts visuals.

---

¹⁸⁵ 1945, desembre 11.

Acta de la junta econòmica.

A.E.A.S.D.V. *Llibre d'actes de la Junta Econòmica*. Sense classificar.

¹⁸⁶ Espanya. Ordre, de 6 de desembre. *BOE*, 26-I-1946, n° 26, p. 737.

8. L'últim impuls

Hem dit ja al capítol anterior que quan va aconseguir una plaça a l'Escola d'Arts i Oficis de València, després de tota una carrera professional a altres ciutats de l'Estat Espanyol, fou acollit pel claustre de forma molt efusiva, afirmant que ja el consideraven part seua. Açò pot ser demostratiu que Enrique Navas era un artista reconegut i amb amistats entre els integrants dels cercles culturals de la nostra ciutat, un fet que ja havíem apreciat a cronologies anteriors. Si bé és de suposar que el no residir de manera continuada a València tampoc no facilitava la seua participació activa en aquests, per la qual cosa, pensem que quan va poder traslladar-se de manera definitiva a la seua ciutat natal va poder establir llaços més estrets amb aquest tipus d'amistats.

Si va començar com a professor de *Dibuix artístic i elements d'Història de l'Art* a València durant el curs 1940-1941, uns anys més tard, a la sessió del 25 de maig de 1944 els acadèmics de la Reial de Sant Carles de València proposen al seu president, Teodor Llorente Falcó, a Enrique Navas Escuriet com a acadèmic de número a la Secció de Pintura. La plaça estava vacant des de la mort de Pedro Ferrer Calatayud el mes anterior. Van subscriure la proposta el mateix president, Rafael Sanchis Yago, Manuel Sigüenza, Manuel González Martí i Salvador Tuset. Pensem que aquest últim fou l'impulsor de la proposta, ja que a l'acte de nomenament fou ell qui, seguint la tradició, va dedicar-li unes paraules a l'artista quant aquest va llegir el seu discurs. Juntament amb aquesta proposta, es van plantejar com a possibles corresponsals a Madrid a les filles de Joaquín Sorolla i Clotilde García, María Clotilde i Elena i a Barcelona a Pedro Casas Abarca¹⁸⁷.

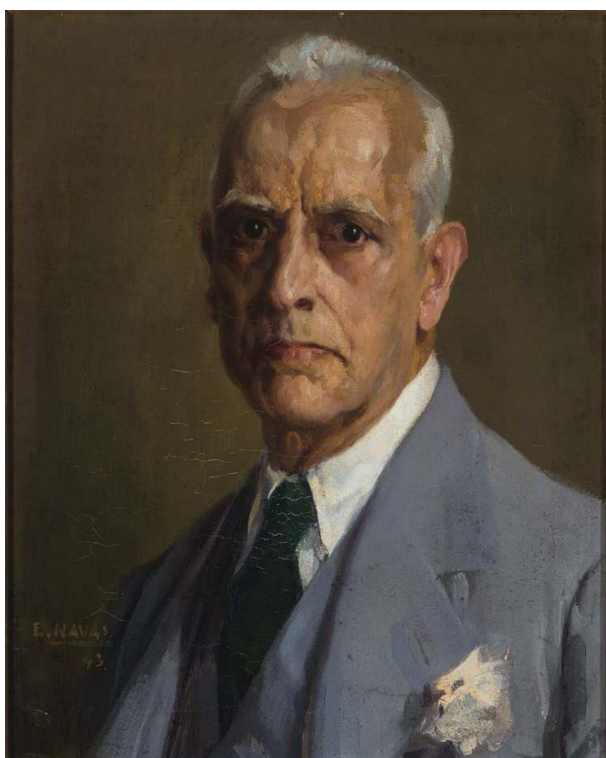
¹⁸⁷ 1944, maig 25.

Acta de la sessió de l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València.

A.R.A.S.C. *Llibre d'Actes de la Reial Acadèmia de Sant Carles (1924-1944)*. Signatura 61.

Totes aquestes propostes, a més de nomenar a Joaquín Sorolla García com a acadèmic, foren aprovades a la següent sessió, celebrada el 22 de juliol¹⁸⁸. Segons pareix, per a Enrique Navas açò fou un motiu d'immensa satisfacció personal, ja que sempre havia desitjat ser acadèmic de Sant Carles, com indica una de les actes de la junta de professors de l'Escola d'Arts i Oficis que ja hem citat¹⁸⁹.

L'acte de nomenament i presentació oficial va tenir lloc al saló d'actes de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles el 13 de desembre de 1944, a una sessió pública. Pareix que l'aforament es va completar, pel fet que, a més dels acadèmics i els alumnes de l'Escola Superior, també van assistir els alumnes de "l'Escola d'arts i Oficis (...),

Figura 25: Enrique Navas Escuriet. *Autoretrat*. 1943. Oli sobre llenç, 51×41 cm. Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles.

representants de diverses ordres religioses i d'altres centres culturals, l'alcalde i els regidors de l'Ajuntament de Carpesa, familiars (...) i un nodridíssim i selecte públic"¹⁹⁰. Primerament, Navas va dedicar unes paraules amb les que va agrair que se li hagués concedit aquesta distinció i on va prometre entregar-se a les seues tasques tal com s'esperava del seu càrrec a la corporació, a la que va donar un *Autoretrat* [fig. 25 / núm. cat. 72] i que actualment es conserva a les pintes del Museu de Belles Arts¹⁹¹. Es tracta d'un oli sobre llenç de 51×41 cm on el pintor, ja ancià, posa sobre un fons

¹⁸⁸ 1944, juny 22.

Acta de la sessió de l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València.

A.R.A.S.C. *Llibre d'Actes de la Reial Acadèmia de Sant Carles (1924-1944)*. Signatura 61.

¹⁸⁹ Veure's a la nota a peu de pàgina 184.

¹⁹⁰ 1944, desembre 13.

Acta de la sessió pública del 13 de desembre.

A.R.A.S.C. *Llibre d'Actes de la Reial Acadèmia de Sant Carles (1924-1944)*. Signatura 61.

¹⁹¹ L'Acadèmia conserva als seus fons diverses obres donades a "preses de de Possessió, tant d'Acadèmics Numeraris com de Corresponsals i d'Honor". Veure's a: ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1998, p. 146.

Figura 26: Enrique Navas Escuriel. *Teodor Llorente Falcó*. 1946. Oli sobre llenç, 83×65 cm. Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles.

Figura 27: Enrique Navas Escuriel. *Manuel González Martí*. 1948. Oli sobre llenç, 70×60,5 cm. Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries “González Martí”.

neutre marró, de tres quarts i vestit amb una americana grisa i corbata negra, mentre mira fixament l'espectador. Tot seguit, Salvador Tuset va dedicar un discurs a Navas lloant la seua personalitat com a pintor, el qual, tot i que no hem localitzat íntegrament, han citat diversos autors¹⁹².

Aquest període com a integrant de la corporació fou molt prolífic personalment i sembla que l'efusivitat amb què fou rebut pels seus companys acadèmics era sincera i que li professaven vertader afecte. Així, per exemple, fins on tenim constància, almenys dos foren els seus companys que van sol·licitar que els retratés com a acadèmics. En 1946 va executar el retrat de l'aleshores president *Teodor Llorente Falcó* [fig. 26 / núm. cat. 50], on el model posa lluint al pit la medalla que l'acredita com a tal i que mira a l'espectador amb semblant il·lustre sobre un fons neutre gris de tonalitats clares. Actualment continua

---

¹⁹² Veure's a: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 3-8 i AGRAMUNT LACRUZ, Francisco, 1999, vol. III, p. 1263.

exposat a la Sala de Juntes de l'Acadèmia, està pintat a l'oli, mesura 83×65 cm i està emmarcat en un oval que oculta les cantoneres del llenç.

També fou molt fructífera l'amistat amb el ja esmentat Josep M.ª Bayarri, qui, tot i ser nomenat acadèmic de número en 1948, ja tenia cert vincle amb l'àmbit acadèmic com a professor de Sant Carles i era un artista reconegut quan nomenaren a Navas. Al llarg de tot aquest treball hem esmentat en diverses ocasions que, amb el motiu del seu nomenament, Bayarri va dedicar un monogràfic de *Ribalta* a Enrique Navas. Però, a més, el pintor va retratar-lo, peça que presumptament continua en mans dels descendents de Bayarri, tot i que no ho podem assegurar, així com tampoc en sabem la tècnica ni les seues mides exactes¹⁹³. Afortunadament, però, coneixem aquesta gràcies a una reproducció fotogràfica al monogràfic que Lluch Garín li va dedicar a l'imatger¹⁹⁴ [núm. cat. 45].

Juntament amb aquest, fou l'erudit Manuel González Martí qui va encarregar a Navas que executara la seua efígie com a membre de la Reial Acadèmia. El dit *Retrat* [fig. 27 / núm. cat. 51], un oli sobre llenç de 70×60,5 cm, fou pintat l'any 1948 i representa al dit personatge, amb diversos distintius i condecoracions, sobre un fons molt semblant al del retrat Llorente Falcó. En l'actualitat, es conserva als magatzems de pintura del Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries. Potser també va produir altres obres d'art i retrats d'altres companys acadèmics seus, tot i que, per ara, no en tenim constància de més.

L'amistat entre González Martí i Enrique Navas fou aparentment molt fecunda, un fet que també es manifesta en què el polifacètic erudit, que també es va dedicar a la literatura en valencià, demanara a Navas, junt amb altres artistes gràfics i pintors del moment que il·lustraren un projecte que va anomenar *Llamps de novel·les*. Es tractava d'un compendi

---

¹⁹³ Hem intentat tenir accés al dit *Retrat* mitjançant els descendents de Josep M.ª Bayarri, tot i que, fins ara, no hem pogut materialitzar cap encontre presencial.

¹⁹⁴ LLUCH GARÍN, Luis B., 1948, p. 4.

Figura 28: Enrique Navas Escuriel. *Faune*. 1948. Oli sobre llenç, 70,3×134 cm. Museu de Belles Arts de València Sant Pius V.

de 40 relats breus, “literalment com un llamp, breus però intensos”¹⁹⁵, segons les paraules del mateix autor. Molts d’aquests van vore la llum gràcies a publicacions periòdiques com *Pensat i fet* o *La cotorra valenciana*, tot i que molts d’ells encara són inèdits i, en qualsevol cas, mai es van publicar conjuntament com González Martí desitjava. En el cas de la col·laboració de Navas, l’escriptor va voler que dibuixara tres escenes, conservades a l’Arxiu del Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries, per al relat vint-i-u, titulat “[L’anteniment] d’un camarer de Cafè” [núms. cat. 81-83].

Pensem que pot ser, junt amb molts altres, González Martí escollí al pintor de la nostra investigació perquè, a més de dedicar-se a la docència i a la pintura, també va il·lustrar alguna publicació més del moment, tal com ja hem suggerit anteriorment. De fet, es pot apreciar un nou impuls productiu de l’artista al llarg de tota la dècada de 1940, però especialment entre l’any quaranta-cinc i la seua mort. Un curiós exemple de pintura d’aquest període és l’oli sobre llenç de 70,3×134 cm titulat *Faune* [fig. 28 / núm. cat. 74], conservat a les pintes del Museu de Belles Arts i de procedència desconeguda que està firmat per l’artista i datat l’any 1948. Diem ací que ens crida l’atenció pel fet que és una

---

¹⁹⁵ Museo Nacional de Cerámica y Artes Suntuarias González Martí. “La faceta literària de González Martí: projectes conservats a l’Arxiu del Museu”. A: <https://www.culturaydeporte.gob.es/mnceramica/ca/dam/jcr:4ed8b4c5-43d6-467f-92e3-85a5e5437a63/2013diaarchivosfichaval.pdf> (26-VII-2021).

de les poques imatges, d'invenció pròpia i no còpia de l'antic, que tracte un tema de la mitologia clàssica dintre de la seua producció.

La seua implicació amb l'Acadèmia com a membre fou inqüestionable i així apareix a totes les actes del *Llibre de les juntes de l'Acadèmia del 1945 a 1959*, a les quals figura com assistent a totes. En aquestes es solien tractar temes com qüestions internes del sistema acadèmic: nomenaments, assumptes que afectaven el patrimoni valencià, així com les nombroses i valuoses donacions de peces que rebia la institució. De fet, per aquest compromís, a la Sessió celebrada el 25 d'abril de 1950, sent ja president Francisco Mora Berenguer, es fa constar en acta que els acadèmics celebren la tornada d'Enrique Navas i de Salvador Tuset després d'una absència de diversos mesos deguda al seu estat de salut¹⁹⁶.

Després d'aquesta absència temporal, Enrique Navas es va incorporar amb normalitat i figura a totes les actes de l'Acadèmia celebrades fins al moment. Novament, va absentar-se a la que es va celebrar el dia 16 de març de 1952 i tan sols tretze dies més tard, el 29 de març, es va fer constar en acta que Enrique Navas Escuriet havia mort. En homenatge seu, l'Acadèmia va encomanar una missa de difunts a la seua capella, on es van dedicar unes paraules elogiant la seua obra i la seua carrera professional. Actualment jeu a una fosa comú del Cementeri Municipal de València, on fou soterrat el 9 d'abril¹⁹⁷. Desafortunadament, encara no hem pogut determinar quina fou la data exacta de la seua defunció ni on fou sepultat, tot i que esperem esbrinar-ho prompte.

Fins ara, a tots els documents que hem consultat a arxius de caire administratiu o burocràtic Enrique Navas figurava com a fadrí i residint a la casa del seu pare al carrer de l'Espasa de València, número 22 baix. Encara que tampoc no podem afirmar rotundament que la seua residència i el seu estat civil fora el mateix en dit moment, ja que la documentació més recent on apareix dita informació i a la que hem tingut accés és de la dècada de 1910. Com no tenim constància que es desposara amb ningú, pensem que no

---

¹⁹⁶ 1950, abril 25.

Acta de la Sessió pública del 25 d'abril.

A.R.A.S.C. *Llibre d'Actes de la Reial Acadèmia de Sant Carles (1945-1959)*. Signatura 63.

¹⁹⁷ Concretament a la Secció 7.ª, quadrat 2, filera 11, lletra Z. Açò ens fa pensar encara més que va morir fadrí i que ningun es va encarregar de donar-li sepultura.

va tenir descendència i, per tant, no hem pogut localitzar cap hereu. Pel que fa a la família de la seua germana María Amparo, sembla que aquesta sí que va tenir fills i, al menys una neta, tal i com figura a la inscripció de la seua làpida al Cementeri Municipal de València, tot i que per ara tampoc no hem pogut contactar amb aquesta branca de la família, el que esperem poder fer en algun moment.

9. L'obra i la personalitat artística d'Enrique Navas Escuriet

Després d'haver compilat la major quantitat de peces de la producció artística d'Enrique Navas Escuriet per a aquest treball, si l'apreciem d'una manera conjunta, podem afirmar rotundament que cap dels adjectius amb els quals s'ha qualificat convencionalment és encertat, tant aquells que es refereixen als aspectes formals d'aquesta com als gèneres pictòrics que va desenvolupar. Començant pel terme sorollisme, Gil Salinas ja ha advertit que “és un terme equívoc que s'aplica a característiques molt diferenciades i a (...) solucions estilístiques molt diferents”¹⁹⁸. No podem estar més d'acord a dir que aquesta etiqueta resulta fragmentària i simplista per parlar de la personalitat artística de Navas fonamentalment per dos fets: seua la tècnica és molt diferent de la de Joaquim Sorolla Bastida i perquè la seua producció és molt variada.

En aquest sentit, parlant de la tècnica, Sorolla defineix les seues figures mitjançant el color, mentre que Navas parteix en tots els casos d'un dibuix previ molt acurat i acadèmic. Tot seguit, sobre la capa preparatòria del llenç i del dibuix previ, acostuma a aplicar grans taques de color de poca superfície. De fet, són tan fines que solen deixar vore clarament el tramat del teixit. A partir d'aquestes, continua aplicant taques de color, algunes d'elles amb una quantitat d'empastat, que ajuden a modelar les formes i a aportar volumetria. Cal matisar, però, que tot i que a simple vista podria parèixer que es tracta d'una superposició de capes ben definides, a un recent estudi on s'ha analitzat al microscopi una mostra de *Morenazo* de l'EASD de València, s'ha demostrat que es tracta d'una aplicació

---

¹⁹⁸ GIL SALINAS, Rafael (com.), 2019.

del color *alla prima* pel fet que els diversos colorants no conformen una estratigrafia clara i es mesclen de manera fluïda¹⁹⁹.

Respecte a la temàtica de la seua producció, el fet d'anomenar-lo sorollista per desenvolupar escenes amb representacions similars també resulta reduccionista. Com també ho resulta encasellar-lo de retratista, perquè el seu corpus també és molt més variat. Hem apreciat, com també veurà el lector al catàleg raonat que es presenta com a annex, que Navas és un pintor que desenvolupa tota classe de gèneres, com la natura morta, el paisatge, els temes d'història, el costumisme o la denuncia social. A més de tots aquests també va desenvolupar el retrat, un gènere en el qual fou especialment brillant, i les marines.

Però en qualsevol cas, demostra que és un pintor tenaç i que no té cap inconvenient en experimentar amb temàtiques i mitjans molt variats. El seu llenguatge pictòric és carismàtic i es diferencia d'entre els seus contemporanis a pesar que tradicionalment se l'haja inclòs com un pintor convencional més dintre d'una generació d'artistes valencians. Alhora, Enrique Navas és un artista que té una brillant capacitat per compondre les escenes visualment i que va saber posar al servei dels seus propis interessos l'aprenentatge tècnic de caràcter decimonònic que va rebre durant els seus anys de joventut.

Tampoc no es va deixar mai influenciar per les avantguardes que imperaven al mercat internacional de l'època. De fet, ell mateix va reconèixer que, tot i haver conegut l'efervescència d'aquestes propostes europees mentre estava pensionat mai no les va considerar apropiades i no desenvolupar els seus recursos fou una decisió pròpia i deliberada²⁰⁰. Junt amb totes les característiques que hem nomenat, és aquest posicionament pel respecte a la mimesi i la defensa del realisme el que, en tot cas, podria donar-nos la llicència d'afirmar que es tracta d'un pintor il·luminista.

---

¹⁹⁹ CARAVÁ, Silvia *et. al.*, 2020, p. 3.

²⁰⁰ BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 5.

10. **Conclusió**

Arribats fins a aquest punt podem dir que mitjançant una exhaustiva investigació i l'anàlisi de la producció artística d'Enrique Navas, ens ha estat possible construir la seua biografia d'una manera veraç i contrastable historiogràficament. D'aquesta manera hem pogut verificar si la informació aportada a les publicacions anteriors era correcta o no, així com matisar alguns tòpics referents tant a la seua vida com a la seua producció. És per aquest motiu que volem aprofitar aquest espai per llançar algunes estratègies per posar en valor la seua figura.

Hem parlat ja al capítol anterior que el pintor té una personalitat i un estil pictòric ben diferenciat i carismàtic, que va desenvolupar no només diferents gèneres pictòrics, sinó que va treballar tota mena de materials i tècniques artístiques. Aquest fet, entre molts altres, demostren que es tracta d'un pintor modern, amb una personalitat que bé podríem afirmar correspon a la dels artistes valencians de la primera meitat del segle XX que van fer tot allò que va estar en les seues mans per tal de convertir València en una ciutat dinàmica com a centre artístic. Açò evidencia que la figura d'Enrique Navas i les dels artistes valencians de la seua generació, necessiten mitjos per tal de posar-les en valor i que la nostra societat comprega l'enorme dimensió que tenia l'ambient cultural i artístic de la nostra ciutat en aquella època. Per a poder dur a terme açò és necessari fer revisions sobre allò que la historiografia convencionalment ha dit d'ells i divulgar les conclusions de les dites investigacions.

Afortunadament, pareix que en els darrers anys s'aprecie un esforç per part de diversos investigadors en fer precisament açò. Últimament s'han realitzat diverses exposicions monogràfiques d'artistes com Luis Dubón, Joaquín Agrasot, José Capuz o Vicente March, per citar alguns dels exemples més recents, precisament per visibilitzar figures que han caigut a l'oblit. Pot ser, aquest fet no s'hauria aguditzat tant de no ser que els valencians comptarem, més enllà del Museu de Belles Arts i l'IVAM, amb un espai dedicat a la divulgació i la investigació d'aquests pintors i artistes. Hem de recordar que

molts consideren el darrer terç del segle XIX i la primera meitat del XX com el període més dinàmic a l'art valencià i pot ser que aquestes institucions no tinguen la capacitat suficient per poder atendre del tot aquesta demanda.

Pensem que allò que a hores d'ara necessita la figura d'Enrique Navas és precisament una major difusió. Ara que hem donat per finalitzada aquesta primera *campanya* en la qual hem revisat totes les dades biogràfiques i hem elaborat un catàleg raonat inicial, pensem que devem posar en valor la seua figura. Açò, en una primera instància podríem fer-ho publicant una versió reduïda a alguna revista d'investigació i d'alta indexació sobre art valencià, pot ser *Ars longa* del Departament d'Història de l'Art de la Universitat València, per tal que la comunitat científica estiga al corrent de les noves aportacions en primer lloc. Així mateix, farem un dipòsit de diverses còpies d'aquest treball a les institucions públiques on es conserven obres d'Enrique Navas. Pot ser d'aquesta manera altres investigadors també puguen suggerir-nos noves vies per continuar investigant o que ens sol·liciten una col·laboració en algun projecte, un fet que agrairíem de bon grat.

Tot seguit, també seria aconsellable fer accessible a un públic més ample, el qual mereix sempre tenir disponible i de manera senzilla i intel·ligible informació veraç i de qualitat. Tenim en ment plataformes de lliure accés *on-line* a les que es pot accedir de manera senzilla, tot i que sempre de caràcter oficial i on es respecte la integritat de la propietat intel·lectual de l'autor. Un clar exemple, podria ser el *Diccionario Biográfico electrónico (DB~e)* de la Reial Acadèmia d'Història, l'Enciclopèdia digital del Museo Nacional del Prado, la Web Gallery of Art o, fins i tot, una entrada a Wikipedia.

També seria un interessant projecte poder comissariar una exposició temporal i monogràfica sobre Enrique Navas. Aquest sens dubte seria el mitjà que major difusió tindria en qualsevol cas, pel fet que aquest tipus d'esdeveniments atrauen gran quantitat de visitants de tota mena de perfils. Una ocasió perfecta podria ser el novembre de l'any 2025, quan serà el 150 aniversari del naixement del pintor, sent aconsellable que l'espai on tinguera lloc aquesta mostra fora un museu que, tot i estar a territori valencià, siga un referent a nivell estatal i internacional. A més, clar està que el dit projecte hauria de anar acompanyat de la publicació d'un catàleg en un cas ideal. Conjuntament amb aquesta iniciativa, trobem seria molt interessant si es poguera complementar aquest projecte amb el disseny i la creació d'un monument per part d'algun artista faller en el qual s'exaltara la figura de Navas com a pintor, així com a artista faller. No és necessari dir ací que les

falles són unes festivitats molt populars i que fins ara han estat de participació massiva i en altres ocasions, quan recentment s'ha rendit tribut a artistes, com Michelangelo, a la Falla Municipal generalment han agradat al públic.

Pot ser, els primers objectius són més senzills de materialitzar i poden dur-se a terme de forma immediata just després de la defensa d'aquest Treball Fi de Màster. Tot i que som conscients que els que hem proposat per l'aniversari commemoratiu del seu naixement poden ser molt costosos i necessitar una gran dedicació. Pensem que, si portem a terme les primeres propostes també és possible que accedim a una major quantitat d'obres, per la qual cosa podríem fer una exposició encara més abundant i elaborar un discurs més complet. Per aquest motiu no tenim intenció de donar per finalitzada ací la nostra investigació.

Sí podem afirmar, però, que estem baix la impressió d'haver après molt realitzant aquest projecte. Clar està que, al nostre parer, hem evidenciat ací que hem aconseguit una familiaritat en la praxi de la investigació òptima per a desenvolupar aquesta tasca durant la nostra futura carrera professional, aconseguint uns resultats acceptables. Però més enllà d'açò, aquest projecte ens ha permès madurar personalment. Així, hem apreciat en nosaltres una millora pel que fa a la gestió del nostre treball autònom i en l'organització del nostre temps. Juntament, també ens hem familiaritzat amb els usos i costums del món de la investigació, tant dintre de l'àmbit acadèmic com en altres molt diferents, aportant-nos recursos personals que aprofitarem a partir d'ara.

11. Bibliografia

FONTS SECUNDÀRIES

- ACERETE JUAN, Francisca et al. (com.). *On Off. Arte y objetos de iluminación. Fondos de la Diputación de Valencia*. (Exposició celebrada a València, Sala d'exposicions de la Universitat Politècnica de València, del 24-VII-2001 al 3-IX-2001). València: Universitat Politècnica de València, 2001.
- AGRAMUNT LACRUZ, Francisco. *Diccionario de Artistas Valencianos del Siglo XX*. III vols. València: Albatros, 1999.
- AGULERA CERNI, Vicent (dir.). *Història de l'Art Valencià*. VI vols. València: Consorci d'Editors Valencians S. A., 1987.
- Ajuntament de València. “Església de Sant Llorenç”. A: <https://cultural.valencia.es/monument/esglesia-de-sant-llorenç/> (21-VI-2021).
- Ajuntament de València. “Temple Parroquial de la Nostra Senyora del Pilar i Sant Llorenç”. A: <https://cultural.valencia.es/monument/temple-parroquial-de-la-nostra-senyora-del-pilar-i-sant-llorenç/> (21-VI-2021).
- ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador. *Guía abreviada de artistas valencianos*. València: Ajuntament de València, 1970.
- ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador. *La Real Academia de Bellas Artes de San Carlos de Valencia. Historia de una Institución*. València: Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València, 1998.
- Anònim. *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana: etimologías, sánscrito, hebreo, griego, latín, árabe, lenguas indígenas americanas, etc.: versiones de la mayoría de las voces en francés, italiano, inglés, alemán, portugués, catalán, esperanto*. LXXII vols. Barcelona: J. Espasa e Hijos, 1908-1930.
- BARRÓN, Sofía. *Cercle de Belles Arts de València. Col·lecció artística*. (Exposició celebrada a València, Cercle de Belles Arts de València, de V-2007 a VI-2007). València: Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana; Cercle de Belles Arts de València, 2007.
- BAYARRI HURTADO, Josep Maria. “El pintor Enrique Navas”. *Ribalta*, 1945, n.º 17.
- BAYARRI HURTADO, Josep Maria. *Història de l'Art Valencià. Des dels orígens fins els nostres dies, compendiosament*. València: Edicions Bayarri, 1957.
- BLASCO CARRASCOSA, Juan Ángel (com.). *Del Regionalisme al Modernisme en els fons pictòrics del Museu de Belles Arts de València*. (Exposició temporal i itinerant celebrada a Altea, Casa de la Cultura, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló i Alacant, Llotja del peix al llarg de 1996). València: Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, 1996.
- BONET SOLVES, Victoria E. (com.). *La aplicación del genio. La enseñanza en la Escuela de Bellas Artes de San Carlos y su proyección en la sociedad*. (Exposició temporal celebrada a València, Centre Cultural del Carme, del 06-VI-2004 al 05-IX-2004). València: Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, 2004.
- CARAVÁ, Silvia et al. “Investigation of modern oil paints through a physico-chemical integrated approach. Emblematic cases from Valencia, Spain”, *Spectrochimica Acta Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy*, 2020, vol. 240, p. 1-14.

- CATALÁ GORGUES, Miguel Ángel. *100 años de pintura, escultura y grabado valencianos, 1878-1978*. València: Caja de Ahorros de Valencia, 1978.
- Comunitat Valenciana: Edicte de l'Excel·lentíssima Diputació Provincial de València sobre aprovació definitiva d'imposició de taxes de reprografia de l'Arxiu General i Fotogràfic, i text íntegre de l'ordenança fiscal reguladora. *BOPV*, 15-IX-2006, nº 220, p. 30.
- DE LA CALLE, Román (coor.). *El arte valenciano en la época de Sorolla 1863-1923*. (Cicle de conferències celebrades a València, Àmbit cultural El Corte Inglés i Saló d'Actes de la Reial Acadèmia de Sant Carles, del 9-XI-2007 al 21-II-2008). València, Real Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, 2008.
- DE LAS ERAS ESTEBAN, Elena. *Escultura pública en Valencia. Estudio y catálogo*. Tesi doctoral presentada por Elena de las Eras Esteban; Dirigida per Javier Pérez Rojas: Universitat de València, Departament d'Història de l'Art. 2003.
- Departament d'Història de l'Art (Universitat de València). "Càtedra Ignacio Pinazo". A: <<https://www.uv.es/uvweb/departament-historia-art/ca/departament/recursos/catedra-ignacio-pinazo-1285861501019.html>> (16-VI-2021).
- Diputació Provincial de València. *Un siglo de pintura y escultura valencianas a través de los pensionados de la Excm. Diputación Provincial de Valencia*. (Exposició celebrada a València, espai i dates no identificades). València: Diputació Provincial de València, 1946.
- EASD de València. "Historia". A: <<http://www.easdvalencia.com/escuela/historia/>> (23-VI-2021).
- ELVIRA BARBA, Miguel Ángel. *Manual de arte griego. Obras y artistas de la Antigua Grecia*. Madrid: Sílex, 2013.
- FUSTER ORTELLS, Joan; PEDRAZA MARTÍNEZ, Pilar. *El retrat*. Exposició celebrada a València, Sala Parpalló, de Febrer a Març de 1981). València: Diputació Provincial de València, 1981.
- GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe María. *Catálogo-Guía del Museo Provincial de Bellas Artes de San Carlos*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1955.
- GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe María. *Historia del arte de Valencia*. València: Caixa d'Estalvis de València, 1978.
- GASCÓ FERRER, Paco; MARTÍNEZ OLMOS, Pilar, "Monumentales y efímeros gigantes en la Feria de Julio". *Levante*, 28-VII-2018. Recuperat on-line a: <<https://www.levante-emv.com/valencia/2018/07/28/monumentales-efimeros-gigantes-feria-julio-11907083.html>> (06-VI-2021).
- GIL SALINAS, Rafael (com.). *L'inici de la pintura moderna a Espanya. Sorolla i el seu temps*. (Exposició celebrada a València, Museu de Belles Arts Sant Pius V, del 12-III-2019 fins el moment present). València: Museu de Belles Arts de València, 2019.
- GIL SALINAS, Rafael et al. (com.). *Memoria de la modernidad. La colección patrimonial de la Diputación de Valencia*. (Exposició temporal itinerant). València: Diputació Provincial de València, 2017.
- GRACIA BENEYTO, Carmen. *Las Pensiones de Pintura de la Diputación de Valencia*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1987.
- GRACIA BENEYTO, Carmen (com.). *Mirando una época. La pintura en la Diputación de Valencia de 1860 a 1936*. (Exposició celebrada a València, Palau Scala, d'Abril a Juny de 1991). València: Diputació Provincial de València, 1991.
- GRACIA BENEYTO, Carmen. *Valencian painters from the Collection of the Diputación de Valencia 1860-1936 / Pintores valencianos de la Colección de la Diputación de Valencia 1860-1936*. València: Diputació Provincial de València, 1992.

- GRACIA BENEYTO, Carmen (com.). *De les Pensions de Diputació a les Beques Alfons Roig 1863-2016*. (Exposició celebrada a València, Sala Parpalló al MuVIM, de l'1-VII-2021 al 26-IX-2021). València: Diputació Provincial de València, 2021.
- HERRERAS SALA, Susana. *Arte en soporte madera y metal de la Escuela de Arte Superior y Diseño de Valencia. Identificación, análisis y puesta en valor de un patrimonio valenciano en riesgo*. Tesi doctoral presentada por Susana Herreras Sala; Dirigida per Marí Luisa Vázquez de Ágredos Pascual: Universitat de València, Departament d'Història de l'Art. 2019.
- JUSTO FERNÁNDEZ, Isabel (com.). *Herederas de las Majas de Goya. Pintura española del cambio de siglo XIX-XX*. (Exposició celebrada a València, Fundació Bancaixa, d'Octubre de 2014 a Gener de 2015). València: Fundació Bancaixa, 2014.
- LARA RODRÍGUEZ, Joaquín (com.). *Naturalia*. (Exposició celebrada a València, Museu de Belles Arts, del 21-V-2014 al 23-XI-2014). València: Conselleria de Cultura, Educació i Esport (Generalitat Valenciana), 2014.
- LICERAS FERRERES, María Victoria; LARA RODRÍGUEZ, Joaquín (coms.). *¿Moda, 8º arte? Arte e indumentaria de la Revolución Francesa a la Belle Époque*. (Exposició celebrada a València, Museu de Belles Arts, en 2013). València: Pentagraf Editorial, 2013.
- LLUCH GARÍN, Luis B. *José M.ª Bayarri. Escultor*. València: Ribalta, 1948.
- LÓPEZ TERRADA, María José (com.). *Efímeras i Eternes. Pintura de flors a València (1870-1930)*. (Exposició celebrada a València, Casa-Museu Benlliure, del 21-II-2019 al 7-VII-2019). València: Ajuntament de València, 2019.
- Magyar Nemzeti Galéria. "Idill". A: <<https://mng.hu/mutargyak/idill/>> (13-VII-2021).
- MARTÍN DE RETANA, José María (dir.). *Diccionario "Ràfols" de Artistas de Catalunya, Baleares y Valencia*. V vols. Barcelona: Edicions Catalanes S. A., 1979.
- MAS IVARS, Miguel Ángel (dir.). *Gran enciclopedia de la región valenciana*. XII vols. València: Mas-Ivars Editores, 1973.
- MORENTE MARTÍN, Néstor. *Dubón. Un artista republicà (1909-1952)*. (Exposició celebrada a València, MuVIM, del 17-IV-2019 al 14-VII-2019). València: Diputació Provincial de València, 2019.
- MUÑOZ IBÁÑEZ, Manuel. *La pintura valenciana del siglo XX*. II vols. València: Federico Domenech, S. A., 1998.
- Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries "González Martí". "Manuel González Martí". A: <<https://www.culturaydeporte.gob.es/mnceramica/va/institucion/historia/manuel-gonzalez-marti.html>> (24-VIII-2021).
- Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries "González Martí". "La faceta literària de González Martí: projectes conservats a l'Arxiu del Museu". A: <<https://www.culturaydeporte.gob.es/mnceramica/ca/dam/jcr:4ed8b4c5-43d6-467f-92e3-85a5e5437a63/2013diaarchivosfichaval.pdf>> (26-VII-2021).
- ORELLANA MOCHOLÍ, Marcos Antonio de. *Valencia antigua y moderna*. III vols. València: París València, 1985 (edició facsímil d'originals de 1923).
- PANTORBA, Bernardino de. *Historia y Crítica de las Exposiciones Nacionales de Bellas Artes celebradas en España*. Madrid: Jesús Ramón García-Rama, 1980.
- PARDO PARDO, Fermín; PEÑA CERVERA, Marc. *Tente cantarete, tente. La cacharrería de fuego y agua en la Meseta Requena-Utiel*. (Exposició celebrada a Requena, Temple de Santa María, del 25-IX-2020 al 17-I-2021). Requena: L'Etno; M. I. Ayuntamiento de Requena, Asociación Cantares Viejos, 2020.

- PEÑA CERVERA, Marc (com.). *La sobra de Kora. El retrato como genero pictórico*. (Exposició celebrada a Requena, Sala de Exposiciones “Antiguo Mercado”, del 5-II-2021 al 6-III-2021). Requena: M. I. Ayuntamiento de Requena, 2021.
- PÉREZ ROJAS, Francisco Javier (com.). *Tipos y paisajes. 1890-1930*. (Exposició celebrada a València, Museu de Belles Arts, del 3-XII-1998 al 17-I-1999). València: Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, 1998.
- PÉREZ ROJAS, Francisco Javier (com.). *Del Ocaso de los Grandes Maestras a La Juventud Artística Valenciana (1912-1927)*. (Exposició celebrada a València, MuVIM, 2016). València: Diputació Provincial de València et al., 2016.
- PILATO IRANZO, Armando. “Noticias sobre la enseñanza de la pintura en la Escuela de Bellas Artes de San Carlos de Valencia entre 1895 y 1932. El profesorado”. *Archivo de Arte Valenciano*, 2005, nº 86, p. 125-135.
- PINEDO HERRERO, Carmen; MAS ZURITA, Elvira; MOCHOLÍ ROSELLÓ, Asunción. *L'ensenyament de les Belles Arts a València i la seua repercussió social*. València: Facultat de Belles Arts de la Universitat Politècnica de València, 2003.
- REUS PARRA, Juan. *Mis vivencias*. València: Juan Reus Parra, 1986.
- RUIZ COMPANYY, Tomás; MARTÍNEZ MIÑANA, Ramón (coms.). *Mare Nostrum. Visions de la Mediterrània en pintors valencians de finals del segle XIX i principis del XX*. (Exposició celebrada a Alacant, Llotja del Peix, del 16-II-2000 al 12-III-2000). València: Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana et al., 2000.
- S&B. “Hans von Bartels. Return of the fishing fleet, Katwijk”. A: <<https://www.simonis-buunk.com/artwork/hans-von-bartels-watercolour-drawing-return-of-the-fishing-fleet-katwijk/23771/>> (13-VII-2021).
- SOLDEVILLA LIAÑO, Maota. *Del artesano al diseñador. 150 años de la Escuela de Artes y Oficios de Valencia*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000.
- Valencia Noticias. “Palmarés de Premios de las Fallas”. A: <<https://valencianoticias.com/palmares-de-premios-de-las-fallas/>> (06-VII-2021).
- VEGAS LÓPEZ-MANZANARES, Fernando. *La Arquitectura de la Exposición Regional Valenciana de 1909 y de la Exposición Nacional de 1910*. València: Ediciones Generales de la Construcción, 2003.
- VILLARES, Ramón; BAHAMONDE, Ángel. *El mundo contemporáneo. Del siglo XIX al XXI*. 10ª ed. Madrid: Taurus, 2015.
- ZABALA, Arturo (com.). *Las pensiones de Isidoro Garnelo Fillol, Emilio Calandín, Ignacio Pinazo Martínez y Enrique Navas. Un Siglo de Arte Valenciano. Exposiciones conmemorativas de las Pensiones de Bellas Artes de la Diputación Provincial*, vol. V. (Exposició celebrada a València, Palau de la Bailia, del 30-III-1967 al 9-IV-1967). València: Diputació Provincial de València, 1967.

FONTS PRIMÀRIES

ARXIU

Arxiu i Biblioteca de l'Ateneu Mercantil de València
Arxiu de la Casa-Museu Benlliure.

Arxiu Diocesà de Castelló de la Plana-Sogorb.
 Arxiu Diocesà de València.
 Arxiu de l'EASD de Barcelona.
 Arxiu de l'EASD de Ciudad Real.
 Arxiu de l'EASD de València.
 Archivo General de la Administración.
 Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació Provincial de València.
 Arxiu Històric Municipal de València.
 Arxiu del Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries "González Martí"
 Arxiu del Museu Sorolla de Madrid.
 Arxiu de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles.
 Registre Civil de València.

HEMEROGRAFIA

Anònim, "Círculo de Bellas Artes de Valencia". *Las Bellas Artes*, 07-VII-1894a, p. 6-7.
 Anònim, "Exposición artístico-industrial en la Universidad". *Las Provincias*, 15-VIII-1894b, p. 7.
 Anònim, "Academia de Bellas Artes de San Carlos". *El Regional*, 04-X-1897, p. 1.
 Anònim, "Las fallas de San José". *Las Provincias*, 18-III-1902, p. 2.
 Anònim. *Exposición Regional Valenciana. Año 1909. Sección de Bellas Artes. Catálogo*. València: Tipografía Moderna, 1909a.
 Anònim. Impremta Domènech. *Valencia. Literatura. Arte. Actualidades*, 1909b, n.º 25.
 Anònim. *Catálogo oficial ilustrado de la Exposición Nacional de Pintura, Escultura i Arquitectura. 1912*. Madrid: Artes Gráficas Mateu.
 Anònim. "Por la Escuela de Artes e Industrias. Una petición al dignísimo director. Mejora que agradecerían el Arte y la Patria". *El Pueblo Manchego*, 03-X-1916, p. 1.
 AVICEO. "En la Exposición de Artes e Industrias". *El Pueblo Manchego*, 02-IX-1916, p. 1-2.
 Espanya. Convocatòria a oposicions de professors de terme d'Escoles d'Arts i Oficis, de 19 d'agost. *Gasetta de Madrid*, 19-VIII-1912, n.º 232, p. 394-396.
 Espanya. Reial Ordre, de 8 de juliol. *Gasetta de Madrid*, 16-VII-1913, n.º 167, p. 783.
 Espanya. Ordre, de 22 de novembre. *BOE*, 20-XII-1940, n.º 355, p. 8712.
 Espanya. Ordre, de 6 de desembre. *BOE*, 26-I-1946, n.º 26, p. 737.
 HERRERA ORÚE, Miguel. Escuela de Artes y Oficis. Ciudad Real. Memoria Reglamentaria del Curso de 1919 a 1920. Ciudad Real: Imprenta de Maximino Díaz, 1920.
 MÉLIDA, José Ramón. "Exposición de Artes Decorativas. Examen de la totalidad". *Por el Arte*, 1913, n.º 5, p. 3-4.
 REQUEJO AVEDILLO, Federico *et al.* *Catálogo ilustrado de la Exposición General de Bellas Artes e Industrias artísticas. Madrid 1901*. Madrid: Casa Editorial Mateu, 1901.
 SILIÓ CORTÉS, César *et al.* *Catálogo de la Exposición Nacional de Bellas Artes de 1908. Edición oficial*. Madrid: Casa Editorial Mateu, 1908.
 TRAMOYERES BLASCO, Luís. *Real Academia de Bellas Artes de San Carlos de Valencia. Solemne inauguración del curso de 1893 á 1894*. València: Imprenta de Federico Domènech, 1893.

- TRAMOYERES BLASCO, Luís. *Real Academia de Bellas Artes de San Carlos de Valencia. Solemne inauguración del curso de 1896 á 1897*. València: Imprenta de Federico Domènech, 1897.
- TRAMOYERES BLASCO, Luís. “Costums populars. Les falles de Valencia”. *La Il·lustració Llevantina. Revista desenal d'arts, ciències, literatura i actualitats*, 1900, nº 3, p. 55.
- TRENOR PALAVICINO, Tomás. *Memoria de las Exposiciones Regional Valenciana de 1909 i Nacional de 1910*. València: Tipografía Moderna, 1912.

12. **Annexos**

ANNEX DOCUMENTAL

Índex

- Document 1.** *Acta d'inscripció al Registre Civil del districte de Serrans de València d'Enrique Navas Escuriet*
- Document 2.** *Acta de bateig de Felix Navás Torres*
- Document 3.** *Acta de bateig de Teresa Saborit Peris*
- Document 4.** *Acta matrimonial entre Felix Navas y Teresa Saborit*
- Document 5.** *Acta de bateig de Teresa Navás Saborit*
- Document 6.** *Acta de bateig de Felix Navas Saborit*
- Document 7.** *Acta de bateig d'Ana M.ª Escuriet Soler*
- Document 8.** *Acta matrimonial entre Tomás Cancio y Amparo Navas*
- Document 9.** *Carta de Felix Navas a Joaquín Sorolla Bastida*
- Document 10.** *Certificat amb l'historial acadèmic d'Enrique Navas Escuriet a l'Escola d'Arts i Oficis de València*
- Document 11.** *Acta de l'oposició a premi de Dibuix de Figura del curs 1888-1889*
- Document 12.** *Acta de l'oposició a premi de Dibuix de Figura del curs 1892-1893*
- Document 13.** *Acta de l'oposició a premi de Dibuix de Figura del curs 1893-1894*
- Document 14.** *Certificat amb l'historial acadèmic d'Enrique Navas Escuriet a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València*
- Document 15.** *Sol·licitud d'Enrique Navas per plantar la falla del Príncep Alfons de l'any 1901*
- Document 16.** *Certificat i còpia del Diploma obtingut per Enrique Navas Escuriet a l'Exposició Nacional de València de 1910*
- Document 17.** *Còpia de la carta enviada per la Secció de Pintura a la Reial Acadèmia de Sant Carles després d'examinar els enviaments de la Pensió d'Enrique Navas corresponents a la seua estança a Alemanya*
- Document 18.** *Resolució a la sol·licitud d'Enrique Navas per tal de prorrogar el seu permís per romandre a territori espanyol, estant gaudint de la Pensió en Pintura de la Diputació Provincial de València i amb motiu de la celebració de l'Exposició Regional de València*
- Document 19.** *Informe de la Secció de Pintura de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València després d'examinar el darrer enviament d'Enrique Navas com a pensionat en Pintura per la Diputació Provincial de València*
- Document 20.** *Sol·licitud d'admissió com a opositor a les places d'ajudant de Dibuix Artístic*
- Document 21.** *Sol·licitud d'admissió com a opositor a la plaça de professor auxiliar numerari de Modelat de l'Antic*
- Document 22.** *Sol·licitud d'admissió com a opositor a la plaça de professor de terme de Dibuix artístic i Elements de la Història de l'Art*

Document 23. *Fulla de Serveis i Mèrits d'Enrique Navas Escuriet com a Professor numerari de l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real*

Document 24. *Sol·licitud d'Enrique Navas Escuriet com opositor a la vacant de Vestidures de l'Escola Especial de Pintura, Escultura i Gravat de Madrid*

Document 25. *Carta de presentació i sol·licitud de presa de possessió d'Enrique Navas Escuriet al director de l'Escola de la Llotja de Barcelona, Manuel Vega March*

Document 26. *Carta de confirmació de la data de la presa de possessió que remet Manuel Vega March a Enrique Navas Escuriet*

Document 27. *Carta del director de l'Escola de la Llotja de Barcelona, Manuel Vega March, comunicant la presa de possessió del nou lloc d'Enrique Navas Escuriet al nou director de l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real*

Document 28. *Certificat de les percepcions de salari els seus augments al llarg de la vida laboral d'Enrique Navas Escuriet a l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real*

Document 29. *Certificat dels antecedents de l'expedient d'Enrique Navas com a professors a l'Escola de la Llotja de Barcelona*

Document 30. *Sol·licitud de permís per absentar-se uns dies per formar part del Tribunal d'Oposicions de Dibuix Artístic*

Document 31. *Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 22 de setembre de 1943*

Document 32. *Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 25 de gener de 1941*

Document 33. *Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 23 de setembre de 1941*

Document 34. *Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 25 de setembre de 1944*

Document 35. *Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 4 de maig de 1945*

DOCUMENT 1

Acta d'inscripció al Registre Civil del districte de Serrans de València d'Enrique Navas Escuriet

Número 833.

Enrique Navas Escuriet.

En la ciudad de Valencia a las doce de la mañana del día catorce de Noviembre de mil ochocientos setenta y cinco: ante Don Antonio Quilis y Guerrero, Juez municipal del distrito de Serranos de la misma y Don Roberto Banquelles y Monge, secretario compareció Felix Navas y Saborit, natural de Torreblanca, provincia de Castellón, mayor de edad, casado, carpintero y domiciliado en la plaza de Nules, número uno piso bajo presentando para su inscripción en el Registro civil un niño y al efecto, como padre del mismo, declaró.

Que el expresado niño nació en el domicilio del declarante a las once y media del día de ayer.

Que es hijo legítimo del declarante y de su esposa Ana María Escuriet y Soler, natural de la Llosa de Ranes, en esta provincia, mayor de edad y domiciliada en el de su esposo.

Que es nieto por línea paterna de Felix Navas Torres, natural de Castellón de la Plana, casado en segundas nupcias y domiciliado en esta capital y de Teresa Saborit y Peris, difunta; y por paterna de Ramón Escuriet, natural de la Llosa de Ranes y de Ana María Soler y Martorell, natural de Señera, difuntos.

Y que al expresado niño se le había de poner por nombre Enrique.

Fueron testigos presenciales Baltasar García y Aparicio, natural de Sarrión, provincia de Teruel y Vicente Chelós Pastor, natural de esta, ambos casados, mayores de edad, jornaleros y de esta vecindad.

Leída esta acta a los que suscriben se estampó en ella el sello de este juzgado firmando todos con en el señor juez de que certifico.

(Signen: Antonio Quilis, Felix Navas Saborit, Baltasar García, Vicente Chelós i Roberto Banquelles)

DOCUMENT 2

Acta de bateig de Felix Navás Torres

En la villa de Castellón de la Plana a los diez días del mes de Marzo del año mil ochocientos diez y seis. Yo el infrafirmado subvicario bauticé solemnemente a Felix Navás, hijo legítimo de Vicente y de Francisca Torres. Nació a las tres de la mañana. Abuelos paternos Josef Navás, y Thomasa Castells; maternos Vicente Torres, y Antonia Tirado. Testigos Vicente Safont, y Francisco Colera. Padrinos Atanacio Torres, y Josefa Torres, a quienes previne del habitual del cual certifico.

(Signa: D. Miguel [Díez])

Subvicario.

DOCUMENT 3

Acta de bateig de Teresa Saborit Peris

En la villa de Castellón de la Plana a los veinte y tres días del mes de Julio del año mil ochocientos veinte. Yo el infrafirmado vicario bauticé solemnemente a Theresa Saborit, hija legitima de Josef y Mercedes Peris. Abuelos paternos Josef Saborit, y Mariana Sequer; maternos Agustín Peris, y Bernarda Boix. Testigos Agustín Soler, y Ramón Cruïlles. Padrinos Felipe Peris, y María Peris, a quienes previne del habitual del cual certifico.

(Signa: D. Miguel [Díez])

vicario.

DOCUMENT 4

Acta matrimonial entre Felix Navas y Teresa Saborit

En la ciudad de Castellón de la Plana. Provincia de la misma. Obispado de Tortosa. Día dos de Octubre de mil ochocientos cuarenta y tres. Yo Pascual Bernat subvicario regente de esta Iglesia Parroquial, desposé y casé por palabras de presente a Felix Navás, soltero de edad de veinte y seis años jornalero, hijo legítimo de Vicente y Francisca Torres; con Teresa Saborit, soltera, de edad de veinte y tres años, hija legítima de José y de la difunta Bernarda Peris, todos jornaleros naturales de esta Ciudad.

Habiendo presidido todos los requisitos requeridos para la validez y legitimidad de este contrato sacramental. Recibieron los santos sacramentos de penitencia y comunión y las bendiciones nupciales. Viven en la Calle de Caballeros N.º 2; siendo presentes por testigos Vicente Vilar, albañil, y Mariano Gimeno, sacristán, ambos de esta ciudad. Y por ser verdad lo firmo fecha *ut supra*.

(Signa: Pacual Bernat)

Subvicario regente.

DOCUMENT 5

Acta de bateig de Teresa Navás Saborit

En la ciudad de Castellón de la Plana. Provincia de la misma. Obispado de Tortosa, día veinte y cuatro de Noviembre del año mil ochocientos cuarenta y tres. Yo Pascual Bernat subvicario regente de esta Iglesia Parroquial, bauticé solemnemente a una niña llamada Teresa Navás, que nació a las seis y media de la mañana en la calle del Gobernador N.º 23; hija legitima de Felix, labrador, y de Teresa Saborit. Abuelos paternos Vicente Navás y Francisca Torres, maternos José Saborit, y Bernarda Peris, todos ellos de esta Ciudad. Siendo madrina Francisca Navás, a quien advertí el parentesco espiritual y obligaciones que por él contrae. Y para que conste, extendí y autoricé la presente partida en el libro de bautismos de esta Parroquia fecha ut supra.

(Signa: D. Miguel [Díez])

vicario.

DOCUMENT 6

Acta de bateig de Felix Navas Saborit

Torreblanca nacimiento de un niño el día veinte y uno de Febrero de mil ochocientos cuarenta y ocho. A las cinco de la mañana nació Felix Navas. Es hijo de legítimo matrimonio. Padres: Felix Navas y de Teresa Saborit, de Castellón de la Plana. Abuelos paternos: Vicente Navas y Francisca Torres. Maternos: José Saborit y Bernarda Peris, todos de Castellón. Fueron padrinos Mateo Asensi y Josefa Vives, ambos de esta villa y Provincia

(Signa: D. José Garafulla, párroco)

13.

DOCUMENT 7

Acta de bateig d'Ana M.ª Escuriet Soler

En la Iglesia Parroquial de Llosa de Ranes en primero de Mayo de mil ochocientos treinta y nueve. El infrafirmado cura de la misma bauticé solemnemente a Ana María Escuriet, hija legítima de Ramón y de Ana María Soler, ésta natural y desposados en Señera. Abuelos paternos: Vicente Escuriet y Vicenta Navalón. Maternos: Ignacio Soler y Fran.^{ca} María Martorell, naturales y desposado en Señera. Padrinos: Fran.^{co} Catalá y María Teresa Carbonell. Nació el mismo día a las cinco de la mañana. A los padrinos previne el parentesco espiritual y obligación que contrajeron de enseñar la doctrina cristiana a la bautizada. De que certifico:

(Signa: José Bayona R.)

DOCUMENT 8

Acta matrimonial entre Tomás Cancio y Amparo Navas

En la Iglesia parroquial del protomártir San Esteban de Valencia, día diez de Octubre de mil novecientos uno: Yo Don Emilio Berenguer y Barberà, Vicario auxiliar de la misma, desposé y casé por palabras de presente a Tomás Cancio Zarzo, de veinte y ocho años, soltero y natural de la Castrense y vecino de ésta, hijo legítimo de Antonio y María, con María Amparo Navas Escuriet, de veinte y siete años, soltera, natural de San Lorenzo y vecina de ésta, hija legítima de Felix y de Ana María; habiendo precedido todos los requisitos necesarios para la validez y legitimidad de este contrato sacramental del que fueron testigos: Pascual Maicena y Pañego y Antonio Martiller Pablo, solteros, vecinos de esta. Acto continuo recibieron en la Misa la bendición nupcial según el rito de la Santa Madre Iglesia. De que certifico:

(Signa: Emilio Berenguer y Barberà)

Subvicario regente.

DOCUMENT 9

Carta de Felix Navas a Joaquín Sorolla Bastida

Valencia 1 Agosto 1911

Ilmo. D. Joaquín Sorolla

Muy señor mío: Después de saludarle a U. y familia, pongo en su conocimiento lo que sigue.

El pasado Sábado, el artista Teodoro Andreu, adquirió un mueble de esta mi casa, mandándosele enseguida por ser cosa de U. y como regalo de boda, me dijo que le escribiría a U. comunicándoselo y al mismo tiempo que yo le mandase la cuenta a U. El mueble es de los que vendo 500 ptas., pero con el objeto de intervenir en algo, ya que es discípulo de mi hijo y, al mismo tiempo, para que no le sea a U. tan gravoso, le rebajo un 25%. Quedando el mueble por 75 duros.

Recuerdos de Enrique, mi hijo y dispongo de su afec.^{tm} S. S. Q. E. S . M.

(Signa: Felix Navas)

Calle de la Espada, 22, bajo.

DOCUMENT 10

Certificat amb l'història acadèmica d'Enrique Navas Escuriel a l'Escola d'Arts i Oficis de València

Don César López Vanderlacken. Profesor de término y Secretario de la Escuela de Artes y Oficios de Valencia.

Certifico: Que Don Enrique Navas y Escuriel natural de esta Ciudad, tiene hechos en la Escuela de Bellas Artes de Valencia, hoy de Artes y Oficios, los estudios siguientes: De mil ochocientos ochenta y siete a ochenta y ocho, la asignatura de Dibujo de Figura, grupo de cabezas, con nota de Aprobado: De mil ochocientos ochenta y ocho á ochenta y nueve, Dibujo de Figura, grupo de Figuras, con censura de Sobresaliente. De mil ochocientos ochenta y nueve á noventa, Artes Polícromas, Aprobado; y Artes Plásticas, Sobresaliente: De mil ochocientos noventa á noventa y uno, Artes Polícromas, Notable: De mil ochocientos noventa y uno a noventa y dos, Artes Polícromas, Sobresaliente: De mil ochocientos noventa y dos á noventa y tres, Artes Polícromas, Notable: y finalmente, de mil ochocientos noventa y tres á noventa y cuatro, Artes Polícromas (sección de flores del natural al óleo) Sobresaliente y previa oposición se le adjudicó el primer Accésit. Así resulta de los antecedentes que existen en el archivo de esta Escuela á que me remito. Y para que conste, obre los efectos oportunos y el interesado pueda justificarlo donde le convenga; a requisito del mismo expido la presente que firmo, sello y revisa el M. Y. Señor Director de la Escuela en Valencia á veintiocho de Abril de mil novecientos once.

(Signa: César López y el Director)

DOCUMENT 11

Acta de l'oposició a premi de Dibuix de Figura del curs 1888-1889

En la Ciudad de Valencia el día 14 de Mayo de 1889, nombrados por el Director accidental Don Pedro Barrientos para constituir el tribunal de exámenes de fin de curso en la asignatura Artes Plásticas se reunió dicho tribunal compuesto de los Sres. Profesores Dn. Eduardo Soler Llopis presidente, Dn. Vicente Borrás y Mompó vocal, ambos profesores numerarios de esta Escuela Especial de Bellas Artes y Antonio Cortés secretario numerario de la misma para el examen y clasificación de los trabajos ejecutados por los alumnos que habiendo obtenido la nota de Sobresaliente en el curso del 1888 al 1889 firmaron la oposición a premio de fin de curso.

Examinados dichos trabajos merecieron del tribunal la clasificación que a continuación se expresa:

Sección de Dibujo: Dn. Antonio Ballester Aparicio premio, Dn. Enrique Navas Escuriet 1er. Accésit, D. Juan Bautista Fejedo Maestre, 2º Accésit. Sección de Modelado: Dn. Lucio Ferrer Alarcón, Premio. Dn. Francisco Cortés Cortés, 1er. Accésit, Dn. José Durá Argente, 2º. Accésit.

Por asistencia y buen comportamiento en clase Dn. Juan Bautista Tejedo Martí Premio.

El Presidente del Tribunal

Vocal

El Secretario

(Signa: Eduardo Soler Llopis)

(Signa: Vicente Borrás)

(Signa: Antonio Cortés)

DOCUMENT 12

Acta de l'oposició a premi de Dibuix de Figura del curs 1892-1893

Reunido el Tribunal compuesto de los señores Don Salustiano Asenjo presidente, D. Vicente Borrás vocal y D. César López Secretario el día 31 de Mayo de 1892 a las 8 de la mañana en el local de la clase de Artes Polícromas, acordó que los ejercicios de oposición al Premio ordinario de la asignatura de Artes Polícromas Sección de Acuarela consistieron en la copia de una acuarela para lo que previamente eligió dicho tribunal, lo que conceptuó debían copiar los señores opositores concediéndose de término dos días a cuatro horas diarias de ocho a doce de la mañana y a contar desde el mismo día.

Llamados los alumnos opositores anteriormente firmados acudieron todos y enterados del acuerdo del tribunal procediose a [realizar] el sorteo para que por orden numérico eligiese cada alumno el original que desease de los que anteriormente había dispuesto dicho Tribunal. Rubricados los papeles de los mencionados opositores para el secretario del Tribunal quedaron instalados e incomunicados en dicho local y oportunamente vigilados.

Nuevamente reunido el mismo tribunal el día dos de Junio del corriente año en el mismo local y hora de siete de la mañana para proceder a los ejercicios de oposición de la misma asignatura, sección de flores al óleo, acordó que dichos ejercicios al premio ordinario consistieran en copiar del natural las flores que al efecto se dispusieron concediéndose de término todo el día dos.

Llamados los señores opositores concurrieron todos y habiéndoseles enterado de lo acordado por el Tribunal, procediose a ubicar los lienzos por el secretario quedando a la misma forma que los de la sección de acuarela.

Reunido el Tribunal para calificar los ejercicios de las dos secciones en el día de la fecha y hora de las tres de la tarde en el mismo local donde tuvieron lugar los ejercicios, procedió de examinar con la mayor atención los trabajos de dichos opositores; pero teniendo en cuenta el mal comportamiento que tuvieron los alumnos opositores D. Rafael Segura Monforte, D. Enrique Navas Escuriet y D. Juan Pérez Gil durante el tiempo que duraron los ejercicios de oposición al premio ordinario de la sección de acuarela el Tribunal acordó hacer caso omiso de sus trabajos y poner en conocimiento de sus respectivas familias por medio de oficio la conducta observada por dichos alumnos durante las oposiciones y adjuntar carta a los alumnos de la sección de acuarela:

D. Vicente Montesinos Cerveró.

D. Augusto Fuster Roca.

D. Ricardo Verde Rubio.

En la sección de flores al óleo se hizo en la forma siguiente:

D. Manuel Benedito Vives .....Premio

D. Luís Blesa Prats.....1er. Accésit

D. Augusto Fuster Roca.....2º. Accésit

D. Prudencio Herreros Amat..... Carta de aprecio

Todo lo cual firma el referido tribunal en Valencia a 6 de Junio de 1892 = Lo tachado
no vale=

El Presidente del Tribunal, El Vocal, El Secretario (Signen: Vicente Borrás i César
López)

DOCUMENT 13

Acta de l'oposició a premi de Dibuix de Figura del curs 1893-1894

Reunido el tribunal el día veinte y ocho de Mayo del corriente año a las siete de la mañana, acordó que los ejercicios de oposición al premio ordinario de la asignatura de Artes Polícromas, sección de Acuarela, consistiesen en la copia de una acuarela en una sola sesión de seis horas, de siete y media de la mañana a una y media de la tarde.

Llamados los opositores, se presentaron todos los arriba firmados de la sección de Acuarela, y enterados del acuerdo del Tribunal, procediose a la elección de los originales que han de copiar, después de lo cual el secretario firmó y rubricó los papeles en que han de ejecutar sus trabajos y acto seguido se retiró el Tribunal, quedando los opositores vigilados por los dependientes de la escuela.

Reunido nuevamente el Tribunal el día veinte y nueve a las siete de la mañana acordó que los ejercicios de oposición de la sección de flores del natural al óleo consistieran en copiar del natural las flores que previamente estaban dispuestas concediéndose para este ejercicio el plazo de seis horas, dando comienzo a las ocho menos cuarto de la mañana y terminando a las dos menos cuarto de la tarde.

Acto continuo se llamaron a los opositores, presentándose todos los que firmaron en esta sección, menos el alumno don Augusto Fuster. Enterados del acuerdo del tribunal y después de colocarse cada uno en su puesto se procedió por el secretario a firmar y rubricar los lienzos en que deben ejecutar sus trabajos. Seguidamente se retiró el Tribunal, quedando vigilados por los dependientes de la Escuela.

Reunido de nuevo el Tribunal el veinte y nueve del mismo mes a las cuatro de la tarde para juzgar los ejercicios de las dos secciones, acordó la calificación en la forma siguiente:

Sección de Acuarela

D. José Higón Ripoll Premio

“ Jaime Guzmán Domingo Primer Accésit

“ José Gijón Cubells Segundo Accésit

“ Vicente Montesinos Cerveró Carta de Aprecio

“ Adolfo Salmindo Lladó Carta de Aprecio

Sección de flores del natural al óleo

D. Prudencio Herreros Amat Premio

“ Enrique Navas Escuriete Primer Accésit

D. José Higón Ripoll Segundo Accésit

Valencia 29 de Mayo de 1894

El Presidente, El Vocal, El Secretario (Signen: Salustiano Asenjo, Vicente Borrás i
César López)

DOCUMENT 14

Certificat amb l'historial acadèmic d'Enrique Navas Escuriet a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València

Don Ricardo Soria y Fernando Académico-Secretario (accidental/director) de la de Bellas Artes de San Carlos y Profesor de los Estudios libres de la misma.

Certifico: Que don Enrique Navas y Escuriet natural de Valencia provincia de ídem tiene hechos en esta Academia, los estudios siguientes: De mil ochocientos ochenta y siete á ochenta y ocho, cursó y ganó la asignatura de Dibujo de Figura (grupo de Cabezas), con censura de Aprobado: De mil ochocientos setenta y ocho á setenta y nueve, Dibujo de Figura, con nota de Sobresaliente: De mil ochocientos ochenta y nueve á noventa, Artes Polícromas, Aprobado; Artes Plásticas, Sobresaliente y previa oposición obtuvo el primer Accésit; y Anatomía pictórica Notable: De mil ochocientos noventa a noventa y uno, Paisaje superior y Perspectiva Lineal, Aprobado en las dos: De mil ochocientos noventa y uno á noventa y dos Teoría é Historia de las Bellas Artes, Aprobado; Paisaje Superior, Aprobado; y Dibujo del Antiguo, Aprobado: De mil ochocientos noventa y dos á noventa y tres Dibujo del Antiguo, Notable; Paisaje superior, Sobresaliente y mediante oposición se le adjudicó Carta de Aprecio; y Escultura (Sección de modelado del antiguo), Aprobado. De mil ochocientos noventa y tres a noventa y cuatro, Paisaje superior, Sobresaliente y por oposición mereció Carta de Aprecio; Dibujo del Natural, Notable. Colorido, bueno; Composición de Colorido, Sobresaliente; y Artes polícromas, Sobresaliente y previa oposición el primer Accésit: De mil ochocientos noventa y cuatro a noventa y cinco, Dibujo del Antiguo, Sobresaliente; Dibujo del Natural, Sobresaliente y mediante oposición se le adjudicó el Premio ordinario; Colorido, Notable; y Composición de Colorido, Bueno: De mil ochocientos noventa y cinco a noventa y seis, Dibujo del Antiguo, Sobresaliente y por oposición Premio ordinario; Dibujo del Natural, Notable; y Colorido, Notable: y finalmente, de mil ochocientos noventa y seis a mil ochocientos noventa y siete, Colorido (Sección de Colorido), Sobresaliente y por oposición le fue adjudicado el Premio Ordinario, Carta de aprecio en la Sección de Composición. En muestra de los antecedentes que existen en el archivo de esta Secretaría à que me refiero. Y para que conste y obre los efectos oportunos à requerimiento del interesado expido la presente que firmo, sello y visa. El M. Y. Señor Presidente de esta Academia el quince de Noviembre de mil novecientos dos.

El (elemental)=Colorido=Y el interlineada=Carta de aprecio en la Sección de Composición=Valen.

El Presidente, El secretario Accidental (Signen ambdós)

DOCUMENT 15

Sol·licitud d'Enrique Navas per plantar la falla del Príncep Alfons de l'any 1901

Enrique Navas Escuriel, domiciliado en la Calle de la Espada, nº 22, bajo, en representación de los vecinos de la plaza del Príncipe Alfonso, a V. E. atentamente expone: Que deseando colocar una falla en la referida plaza y celebrar festejos en la víspera y día de San José con motivo de dicho festejo, a cuyo efecto acompaña el adjunto boceto.

Suplica a V. E. se digne conceder el permiso para la colocación de la indicada falla y festejos, con arreglo a los trámites reglamentarios.

Gracia que espera merecer de la justificación de V. E.

Valencia 2 Marzo de 1901

(Signa: Enrique Navas)

Sr. Alcalde Presidente del Excmo. Ayuntamiento de esta Ciudad.

DOCUMENT 16

Certificat i còpia del Diploma obtingut per Enrique Navas Escuriel a l'Exposició Nacional de València de 1910

Don Manuel Brugada y Pavizo, licenciado en derecho, notario del Ilustre Colegio de Valencia con vecindad y residencia en la capital.

Doy fe: De que por Don Enrique Navas Escuriel, pintor, soltero, mayor de edad, vecino de Valencia, provisto de cédula personal de clase onceava expedida con el número ocho mil ciento setenta y nueve, se me escribe para testimoniar un diploma que dice así:

Exposición Nacional en Valencia: Año 1910: Diploma de Medalla de oro a favor de Enrique Navas Escuriel por un retrato de niña, otro retrato y “Desahuciado”: Valencia 31 de Octubre de 1910: El presidente del comité ejecutivo: El Marqués del Turia: El Comisario General: M. Alapont: El Secretario General: Enrique Algarra.

Concuerda con el original a que me remito y devuelvo al interesado.

Y para que conste expido este testimonio literal en un pliego de clase novecientos, número cuatrocientos treinta y siete mil trescientos ochenta y seis, que sigo, firmo y rubrico quedándome cuota para el libro indicado en Valencia a veintitrés de agosto de mil novecientos doce.

(Signa: Manuel Brugada)

DOCUMENT 17

Còpia de la carta enviada per la Secció de Pintura a la Reial Acadèmia de Sant Carles després d'examinar els enviaments de la Pensió d'Enrique Navas corresponents a la seua estança a Alemanya

M. I. Sr.

Esta Sección ha examinado los trabajos ejecutados por el pensionado de Pintura D. Enrique Navas, correspondientes al tercer año de la pensión. Conforme a lo preceptuado en el artículo 13 del Reglamento de 30 de Octubre de 1902, estos trabajos están realizados en Alemania.

Los pertenecientes al primer semestre, consisten según reglamento, en tres copias de cabezas o figuras completas, a elección del pensionado, de obras de autores contemporáneos existentes en los Museos de Múnich, Dresden o Berlín.

Las tres copias formadas por el opositor, en las Galerías más importantes de Múnich; son, de los allí representados pintores Leo Putz, J. B. Lassels y Esler.

Titúlase la del primero "En un Teatro". Representa la segunda "Una pescadora del Norte" y la del tercero, es un estudio de una muchacha del país.

Para el envío del segundo semestre consistente en un cuadro original, asunto libre, en cuya composición entren dos figuras humanas; del tamaño de 1'50 por 1'00; el pensionado ha elegido, la reproducción en tamaño natural, de dos muchachas de Dachau.

La Sección opina, que el Señor Navas, ha cumplido, en un todo el precepto reglamentario, evidenciando en todos sus trabajos, gran aprovechamiento y adelanto muy notable.

En su consecuencia la Sección tiene el honor de proponer a la Real Academia, se digne a aprobar dicho envía y manifestarlo así a la Corporación Provincial, con arreglo al artículo 15 del Reglamento de pensiones.

La Academia acordará, no obstante, lo que estime más acertado.

Dios gue. a V. I. muchos años.

Valencia 27 de Febrero de 1909.

El Presidente,

M. I. Sr. Presidente de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos.

DOCUMENT 18

Resolució a la sol·licitud d'Enrique Navas per tal de prorrogar el seu permís per romandre a territori espanyol, estant gaudint de la Pensió en Pintura de la Diputació Provincial de València i amb motiu de la celebració de l'Exposició Regional de València

Dictamen.

D. Enrique Navas solicita que la Diputación acuerde prorrogarle por dos meses más la licencia que disfruta para residir en un punto distinto al reglamentario, fundado en la próxima Exposición Regional.

La Sección, en su vista, eleva dicha instancia a la Diputación provincial haciendo constar tan solo que el artículo 16 del Reglamento para las pensiones de pintura y escultura dispone que todos los años podrían concederse al pensionado hasta dos meses de licencia, como D. Enrique Navas ha sido agraciado ya en la actualidad corriente con una licencia por el plazo máximo expresado, no procedo con arreglo a dicho Reglamento conceder lo solicitado en dicha instancia; si bien tratándose de un caso verdaderamente excepcional que no pudo ser previsto en aquel, como es la próxima Exposición regional a la que sin duda querrá concurrir el pensionado presentando obras de su producción, puede la Diputación como gracia especialísima otorgar la prórroga solicitada.

La Diputación, en su consecuencia acordará lo que mejor proceda.

Valencia 30 de Abril de 1909.

DOCUMENT 19

Informe de la Sección de Pintura de la Real Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València después d'examinar el darrer enviament d'Enrique Navas com a pensionat en Pintura per la Diputació Provincial de València

Esta Sección ha examinado el último trabajo del pensionado de Pintura D. Enrique Navas, aprobando el siguiente informe:

“La Sección opina; que el trabajo del Sr. Navas, término de su pensión, si se considera únicamente bajo el punto de vista técnico reúne condiciones apreciables, pues el dibujo es regularmente correcto, como es también bastante aceptable su colorido, circunstancias ambas que demuestran adelanto y aprovechamiento en su autor.

A pesar de ello, la Sección cree deber suyo consignar, que siente que el pensionado, dejándose llevar sobradamente de ciertas corrientes de día, y usando de la libertad que el artículo 13 del Reglamento le concede, haya escogido con poco acierto, un asunto que tanto se separa, de lo que ya casi por tradición han venido haciendo los pensionados anteriores a él.

Es cuanto tiene que observar la Sección acerca del cuadro remitido por el pensionado Sr. Navas.

La Academia acordará como siempre.

Valencia 9 de Junio de 19010.

El Presidente de la Sección.

(Signa: Gonzalo Salvá)

Ilmo. Sr. Presidente de la Real Academia de Bellas Artes.

DOCUMENT 20

Sol·licitud d'admissió com a opositor a les places d'ajudant de Dibuix Artístic

Exmo. Sor

Enrique Navas Escuriet, de 30 años de edad, natural de Valencia domiciliado en la misma Calle de Espada N.º22 y con cédula personal de 11ª clase nº12932.

Suplica a V.E. que, habiendo publicado las gacetas de Madrid del día 20 de Julio y del 30 de Julio del presente año dos vacantes a plazas de ayudante universitario de dibujo artístico de las Escuela de Artes e Industrias de Málaga y Granada, dotadas con el sueldo anual de 1.800 pesetas y las cuales han de proveerse por oposición.

Ruega a V.E. se digne incluirme para tomar parte en dichas oposiciones y demás plazas que se agregan a esta oposición.

Comprometiéndome entregar los documentos complementarios a su debido tiempo.

Dios guarde a V.E. muchos años.

Madrid 17 de Septiembre de 1906.

(Signa: Enrique Navas)

DOCUMENT 21

*Sol·licitud d'admissió com a opositor a la plaça de professor auxiliar numerari de
Modelat de l'Antic*

Exmo. Señor.

Enrique Navas Escuriet, natural y vecino de Valencia, con cédula personal clase oncenena número once mil seiscientos setenta y dos, a V. S. con el debido respeto expone:

Que encontrándose en condiciones legales pasa aspirar a la plaza de profesor auxiliar numerario de la clase de modelado del antiguo, según anuncia la gaceta del día quince de Octubre del corriente año a V.S.

Suplica se digne a admitirle para dichas oposiciones.

Gracia que espera merecer del justo proceder de V. S. cuya vida D guarde muchos años.

Valencia 15 de Noviembre de 1909.

(Signa: Enrique Navas)

DOCUMENT 22

Sol·licitud d'admissió com a opositor a la plaça de professor de terme de Dibuix artístic i Elements de la Història de l'Art

EXMO. Sr.

Enrique Navas Escuriet de 36 años, natural de Valencia, domiciliado en la misma, calle de la Espada, 22, bajo, con cédula personal de 11.ª clase n.º 8.179 expedida en esta Capital, premiado con PRIMERA Medalla de oro en la Exposición Nacional de Valencia de 1910, expensionado en Pintura por la Exma. Diputación Provincial de Valencia por cuatro años en Italia, Francia y Alemania,

SUPLICA a V.E. se digne incluirle como opositor a las cinco plazas de profesor de término de Dibujo Artístico y Elementos de Historia del Arte de las Escuelas de Artes y Oficios, de Barcelona, Ciudad-Real, Baeza, Algeciras y Jerez de la Frontera, que publica la Gaceta del 19 de Agosto del año actual y todas las que se agreguen a esta oposición.

Acompañan a esta instancia los documentos que justifican la capacidad legal del opositor que son: partida de nacimiento, certificado de penales, certificación de Medalla de Primera en la Exposición Nacional de Valencia, certificación de la Exma. Diputación Provincial de haber sido pensionado por la misma durante cuatro años en el Extranjero, certificaciones de la Escuela Oficial de Artes y Oficios de Valencia y la Real Academia de San Carlos de la misma, de tener aprobados todos los estudios que se cursan en dichos centros de Enseñanza.

Gracia que el solicitante se promete alcanzar de

La reconocida bondad de V.E. cuya vida guarde Dios muchos años.

Valencia 7 de Septiembre de 1912.

(Signa: Enrique Navas)

DOCUMENT 23

Fulla de Serveis i Mèrits d'Enrique Navas Escuriel com a Professor numerari de l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real

Escuela de Artes é Industrias de Ciudad-Real²⁰¹

Hoja de Servicios del *Professor numerario*

D. *Enrique Navas Escuriel* natural de *Valencia* provincia de *ídem* de edad de 40 años de la asignatura de *Dibujo artístico y Elementos de Historia del Arte* que actualmente desempeña la *Cátedra en propiedad* en *Ciudad-Real* y ocupa el número [*no emplenat*] en el Escalafón del año [*no emplenat*], tiene los méritos y circunstancias que a continuación se expresan:

CARGOS QUE HA SERVIDO en qué concepto, y en virtud de qué nombramiento, con expresión de las excedencias, separaciones y salidas del Profesorado	FECHAS de los nombramientos excedencias, separaciones y salidas del Profesorado (Día, Mes, Año)	FECHAS de las tomas de posesión (Día, Mes, Año)	TIEMPO de servicio en cada cargo (Años, Meses, Días)	TIEMPO de cada excedencia (Años, Meses, Días)	TIEMPO que ha estado fuera del Profesorado por separación ó por salida	SUELDO que ha disfrutado como activo ó excedente - Pesetas
<i>Profesor de término mediante oposición de Dibujo artístico y Elementos de Historia del Arte nombrado por Real Orden de...</i>	<i>8 de Junio de 1913</i>	<i>11 de Junio de 1913</i>				<i>3.000</i>

²⁰¹ Les paraules indicades en cursiva són escrites a mà, la resta són impreses.

Nombrado Director de la mencionada Escuela por Real Orden de	14 de Febrero de 1914					
--	-----------------------------	--	--	--	--	--

MÉRITOS

1890- Aprobados los estudios en la Escuela de Artes y Oficios de Valencia.

1894- Obtuvo medalla de 2ª clase en la Exposición artística de la Universidad de Valencia en la Sección de Pintura.

1895- Cursó los estudios en la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos de Valencia.

1906- Pensionado en Pintura mediante oposición para ampliar durante cuatro años estudios en Roma, Francia y Alemania, por la Exma. Diputación de Valencia.

1908- Obtuvo medalla de plata en la Sección de Pintura de la Exposición Hispano-Francesa de Zaragoza.

1909- Obtuvo Diploma de honor y Cooperación en la Sección de Pintura de la Exposición regional de Valencia.

1910-Obtuvo medalla de 1ª clase en la Sección de Pintura de la Exposición Nacional de Valencia.

1913- Obtuvo premio de aprecio en la Exposición Nacional de Artes decorativas de Madrid.

1913- Por Real Orden de 8 de Junio, fue nombrado Profesor de término mediante oposición propuesto en primer lugar por unanimidad entre cinco plazas que constituían la oposición.

Servicios prestados con anterioridad a su nombramiento

N

Servicios prestados con posterioridad á su nombramiento

1913- Se encargó de la clase de Composición decorativa (Pintura)

1914- Por Real orden de 14 de Febrero, fue nombrado Director de la Escuela de Artes y Oficios

1914- Jefe de los Talleres de Herrería y Encaje instalados en la misma Escuela

D. Arturo Sauco Ardila, Secretario accidental

CERTIFICO: que la anterior hoja de servicios ha sido escrupulosamente examinada y confrontada y se halla conforme con los documentos originales que bajo su

responsabilidad ja presentado el interesado y le han sido devueltos, y con los que obran en esta Secretaría de mi cargo.

Ciudad-Real 24 de *Febrero* de 1916

DOCUMENT 24

Solicitud d'Enrique Navas Escuriet com opositor a la vacant de Vestidures de l'Escola Especial de Pintura, Escultura i Gravat de Madrid

Excmo. Señor.

Don Enrique Navas Escuriet, mayor de edad, natural de Valencia y vecino de esta Capital, con cédula personal del corriente ejercicio, Profesor de término de la clase de Dibujo Artístico y Elementos de Historia el Arte y Director de la Escuela de Artes e Industrias de Ciudad Real, ante V.E. respetuosamente expone: que en virtud del anuncio insertado en la Gaceta de Madrid del día 18 del corriente mes, publicando un concurso para proveer la vacante de ROPAJE de la Escuela Especial de Pintura Escultura y Grabado de Madrid, y creyendo el que suscribe tener derecho a la [*il-legible*] los requisitos exigidos para ello, es por lo que

A V.E. Suplica le incluya al mencionado concurso con la justa preferencia por los servicios como Profesor, entre los concursantes amedallados ajenos al Profesorado, para cuyo objeto acompaña a esta solicitud la hoja de méritos y servicios de la referida Escuela.

Gracia que espera alcanzar de la reconocida justicia de V. E. cuya vida guarde Dios muchos años.

Ciudad Real para Madrid 25 de Febrero de 1916.

Exmo. Señor.

(Signa: Enrique Navas)

DOCUMENT 25

Carta de presentació i sol·licitud de presa de possessió d'Enrique Navas Escuriet al director de l'Escola de la Llotja de Barcelona, Manuel Vega March

5 de Abril de 1920.

Sr. Don. Manuel Vega y March.

Director de la Escuela de Artes y Oficios y Bellas Artes de Barcelona.

Muy Sr. Mío: Esta carta tiene por objeto manifestarle que al haber sido nombrado en virtud de traslado Profesor de término para la Escuela de su digna Dirección y al no tener el honor de conocer a Vd. Personalmente, por ello no es óbice para que desde aquí muy afectuosísimo le salude, puesto que no dudo sabré hacerme acreedor de su distinguida amistad.

Ahora bien: como la orden de mi nombramiento (que seguramente Vd. Habrá visto publicada en la Gaceta) es de fecha de 25 de Marzo pasado, yo espero el favor me diga tendrá inconveniente de darme POSESIÓN en el día 1 de Mayo, pues desearía no perder ni un día puesto que aquí el cese puede extenderse el día 30 fin de mes.

Con esta ocasión y mis anticipadas gracias, saludo al Profesorado en mi nombre y Vd. disponga su affm.º S. S.

Q.G.S.M.

(Signa: Enrique Navas Escuriet)

DOCUMENT 26

Carta de confirmació de la data de la presa de possessió que remet Manuel Vega March a Enrique Navas Ecuriet

I. S. Enrique Navas.

Muy querido y estimado compañero. Vista su carta del día 5 del corriente, me complazco en manifestarle que no habrá ningún inconveniente en posesionarle a V. del cargo que viene a desempeñar en esta Escuela, desde la fecha inmediata a la de su cese, suponiendo que se encontrara V. en esta para este objeto el día 1.º de Mayo.

Tiene el gusto de ofrecerle el testimonio de su consideración y la seguridad de su más sincera amistad. Un afectuoso saludo de:

(Signa: Manuel Vega March)

DOCUMENT 27

Carta del director de l'Escola de la Llotja de Barcelona, Manuel Vega March, comunicant la presa de possessió del nou lloc d'Enrique Navas Escuriet al nou director de l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real

ESCUELA DE ARTES Y OFICIOS Y BELLAS ARTES DE BARCELONA

Tengo el gusto de participar a V. que D. Enrique Navas Escuriet, nombrado Profesor de Término, por concurso de traslado de la enseñanza de Dibujo Artístico y Elementos de Historia del Arte de esta Escuela, tomó posesión de dicho cargo el día primero del corriente.

Dios guarde a V. muchos años.

Barcelona 4 de Mayo de 1920.

El Director.

(Signa: Manuel Vega March)

Sr. Director de la Escuela de Artes y Oficios de Ciudad Real.

DOCUMENT 28

*Certificat de les percepcions de salari els seus augments al llarg de la vida laboral
d'Enrique Navas Escuriel a l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real*

DON FEDERICO VILLAR Y BERMAJO, AYUDANTE MERITORIO ENGARGADO TRANSITORIAMENTE DE AUXILIARIA Y SECRETARIO INTERINO DE LA ESCUELA DE ARTES Y OFICIOS ARTÍSTICOS DE CIUDAD REAL.

CERTIFICO: Que, en el legajo correspondiente a expedientes del Profesorado de esta Escuela, aparece entre los mismos el de DON ENRIQUE NAVAS ESCURIET, en el que constan los siguientes antecedentes:

Que Don Enrique Navas Escuriel, Profesor de término nombrado por oposición con destino a este Centro, cesó en el percibo del sueldo de dos mil quinientas pesetas consignadas en su nombramiento, al confirmar el cargo con el sueldo de TRES MIL PESETAS por Real orden de veintiocho de Agosto de mil novecientos trece que comenzó a devengar desde su toma de posesión en primero de Septiembre de mil novecientos trece.

Que con fecha veintiséis de Noviembre de mil novecientos diez y ocho, cesó en el sueldo de TRES MIL PESETAS por haber sido ascendido al de CINCO MIL PESETAS en veintiséis de Noviembre de dicho año, a virtud de Real orden de diez y siete del mismo mes y año, continuando en esta Escuela.

Y con fecha cuatro de Noviembre de mil novecientos diez y nueve, CESÓ en el sueldo de cinco mil pesetas por haber sido ascendido por Real decreto de seis de Octubre del mismo año, el sueldo de SEIS MIL PESETAS, causando baja definitiva en esta Escuela de Artes y Oficios Artísticos en treinta de Abril de mil novecientos veinte, por Real orden de veinticinco de Marzo del mismo año, por traslado a la de Barcelona.

Y para que conste a petición del interesado expido la presente con el visto bueno del Sr. Director y sellada con el de este Centro, en Ciudad Real catorce Marzo mil novecientos treinta y uno.

V.º B.º

El Director.

DOCUMENT 29

Certificat dels antecedents de l'expedient d'Enrique Navas com a professors a l'Escola de la Llotja de Barcelona

El infrascrito, JOSÉ DOMÉNECH MANSANA, Profesor de término y Secretario de la Escuela de Artes y Oficios Artísticos de Barcelona,

CERTIFICO: Que según los antecedentes que obran en el expediente personal del interesado, que se archiva en esta escuela, DON ENRIQUE NAVAS ESCURIET, Profesor de término que fue de la misma, cesó con fecha treinta y uno de Diciembre del año mil novecientos treinta y nueve en el percibo del sueldo anual de doce mil pesetas, en virtud de haber empezado a devengar desde el día primero de Enero del siguiente año mil novecientos cuarenta, el nuevo sueldo de catorce mil cuatrocientas pesetas anuales que le asignó la orden ministerial del veintidós del mismo mes y en observancia de la Ley de treinta de Diciembre del año primeramente citado.

Y para que conste y surta los efectos legales oportunos, expido la presente certificación visada por el Ilre. Sr. Director de esta Escuela y con el sello de la misma, en Barcelona a veintisiete de Diciembre de mil novecientos cuarenta y tres.

V.º B.º

EL DIRECTOR.

DOCUMENT 30

*Sol·licitud de permís per absentar-se uns dies per formar part del Tribunal
d'Oposicions de Dibuix Artístic*

Il·tre. Sr.

Teniendo necesidad de ausentarse por unos días de esta Ciudad para formar parte del Tribunal de las oposiciones de Dibujo artístico de las Escuelas de ARTES Y Oficios Artísticos de Madrid y Soria, tengo el honor de dirigirme a V.S. SUPPLICANDO que haciendo uso de las facultades que le están conferidas se digne autorizarme la ausencia a partir del día 26 del corriente mes.

Gracia que confía merecer de la reconocida atención de V.S.

Dios guarde a V.S. muchos años.

Barcelona, 24 de Febrero de 1928.

(Signa: Enrique Navas Escuriet)

Il·tre. Sr. Director de la Escuela de Artes y Oficios Artísticos y Bellas Artes de
Barcelona.

DOCUMENT 31

Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 22 de setembre de 1943²⁰²

Leída y aprobada el acta de la sesión anterior de 10 de Mayo de 1943 el Sr. Director dio cuenta en términos de gran complacencia de cómo había comenzado a tener realidad un proyecto que había concebido y acariciaba desde hacía tiempo de crear un Museo de la Escuela de Artes y Oficios Artísticos de Valencia donde quedara plasmada la gloria que tradicionalmente envuelve esta admirable Institución y dónde se fijaran la huellas de tantos de sus ilustres hijos. Era imperdonable que no poseyera la Escuela muestras elocuentes del paso por la misma de tanto prócer del arte como había formado en el curso de los tiempos, de tanto insigne artista como había figurado en sus cuadros de Profesores y por ello decidido a poner fin a este hecho inexplicable había expuesto reiteradamente su propósito a sus compañeros y la idea había tenido feliz acogida, tanto que se vanagloriaba de comunicar a la Junta que había sido puesta en marcha con los mejores empeños iniciada de una manera dichosa: con la espléndida donación generosa del ilustre artista D. Enrique Navas Escuriet en quien concurren las circunstancias de haber sido alumno de la Escuela y ser actualmente Profesor de la misma además de un auténtico valor insigne de la pintura española, una personalidad ingente, recia y vigorosamente formada al margen de toda literatura adulatoria y ditirámica, en el yunque de la verdad estética que no ha menester de hipérboles falsas ni halagos banales.

El Sr. Navas, recuperaba con su nombre ilustre la idea y con su generosidad abría plaza futuro Museo, donando para el mismo una maravillosa obra de sus pinceles para que la Escuela tuviera testimonio de su paso por la misma. La donación, agregó el Sr. Director, ha sido hecha en determinadas condiciones. Y seguidamente dio lectura a la correspondiente escritura notarial en la que se especificaban concretamente aquellas y la voluntad del donante y entre las que campeaba la nota tierna y emotiva de que al pie del caballete sustentador del hermoso cuadro hayan de figurar siempre las papeletas de las calificaciones escolares, por cierto, sobresalientes que el artista mereciera en sus años escolares en estas aulas que hoy rige.

La junta escuchó con especial complacencia las manifestaciones el Sr. Director quien en términos muy sentidos dio las gracias al Sr. Navas por su nobilísimo desprendimiento que revela un acendrado amor a la Escuela.

Asimismo -agregó el Sr. Director- he de hacer constar que este ejemplo ha dado como fruto espléndido una nueva donación valiosísima, la del notable artista profesor también de la Escuela cuyo Taller de Talla de Madera regenta el Maestro D. Vicente Benedito Baró quien movido por los mismos sentimientos amorosos hacia la Escuela ha donado

---

²⁰² Van assistir a la Junta els professors: Srs. Director, Navas, Bellver, Rubio, Catalá, Lastra, Navarro, Benedito, Blat, Srta. Vilar i Secretari.

para el futuro Museo de la misma una de sus más bellas obras, que como el cuadro del Sr. Navas figura ya en el Salón de Juntas una hermosa talla de San Francisco meritísima. También para el Sr. Bendito significó su gratitud a la que se unió la Junta efusivamente, así como en cuanto al Sr. Navas.

D. Enrique Navas hizo constar que la idea de la constitución del Museo de la Escuela fue del Sr. Director y que él no hizo sino acogerla con el más vivo entusiasmo y contestar a su realización con los medios a su alcance.

Después de los elogios, congratulaciones y felicitaciones de la Junta, se propuso que se agradezca de oficio a D. Vicente García Simón de la Sala Barcino de Barcelona, la colaboración desinteresada que prestó a la espléndida donación incluso remitiendo el cuadro dotado de un espléndido cuadro.

El Sr. Rubio propuso que el Museo proyectado se limite al acopio de obras originales de los Profesores, no a reproducciones de obras famosas. Ello dio ocasión a un breve debate en el que se expusieron diversas opiniones y el Sr. Bellver pidió al Sr. Navas que ampliase su magnífica donación cediendo para el Museo sus formidables dibujos al yeso que tanto prestigio le dieron y el aludido Sr. Navas prometió que cedería un dibujo del Antiguo por lo que fue unánimemente felicitado.

La Junta con toda solemnidad acordó unánimemente un voto de gracias a los Sres. Navas y Benedito por el honor que con sus donaciones prestaban a la Escuela y los interesados modestamente agradecieron los plácemes.

Propuso el Sr. Director y así se acordó, luego de dar noticia del hecho que constase en acta la satisfacción de la Junta por el nombramiento del Maestro de Taller de Vidriera en propiedad logrado brillantemente en concurso oposición por la hasta ahora ayudante de dicho taller Srta. D.ª María del Carmen Vilar Hueso a la que felicitó efusivamente por su triunfo, manifestaciones a las que se unieron todos los presentes y a las que correspondió la interesada con palabras de gratitud y ofreciendo laborar con todo su celo en el desempeño de su cargo para mayor lustre y esplendor de la Escuela.

El Sr. Director dio cuenta seguidamente de su reciente visita a Madrid durante las vacaciones estivales de sus gestiones cerca del Sr. Subsecretario de Educación Nacional, a quien ofreció sus respetos y con el Jefe de la Sección de Formación Profesional Sr. Maravall, en orden a impulsar las obras del nuevo edificio de la Escuela y demás necesidades sentidas por la misma y se felicitó de poder manifestar que ambos señores le dispensaron una cariñosa acogida y que por su parte el Sr. Subsecretario le ofreció de que breve la Escuela tendría el ansiado edificio, pues personalmente se ocuparía de la pronta resolución del expediente. Agregó por último que como fruto de aquellas visitas la Escuela había percibido una consignación de diez mil pesetas para sus más urgentes atenciones.

Le mostraron para su examen y exploración las cuentas del primer semestre de 1943 de las que había entendido la Junta Económica y fueron aprobadas.

Dio cuenta la Dirección de haber dispuesto la formación del fichero de alumnos que se haya muy adelantada y por ello le felicitó la Junta.

Acerca de las medidas para impedir la dispersión y merma de alumnos a fin de curso, con respecto a las normas para simultanear enseñanzas y declarar algunas incompatibles, y con relación a la tradicional falta de locales, se habló largamente. De la disensión se dedujo la conveniencia de exigir en los Talleres el título profesional que extendiera la Escuela a los alumnos capacitados.

Dio cuenta el Sr. Director de la reciente visita a la Escuela del Jefe de la Sección de Formación Profesional D. José Ant. Maragall, quien obtuvo una magnífica impresión lamentando la parvedad de recursos con que cuenta el Centro para su obra que reputó de admirable.

Se procedió a la propuesta y nombramiento de Profesores Ayudantes meritorios para el curso 1943-44 y resultaron designados los que se relacionan en el oportuno libro-registro de salida en Secretaría.

El Sr. Navas dio cuenta de la enfermedad que aqueja actualmente al Profesor Sr. Mora.

El Sr. Director se ocupó de asuntos relacionados con las atenciones de la enseñanza tales como asistencia de profesores y alumnos, horas, turnos etc. y se cambiaron algunas impresiones sobre dichos temas.

Se aprobó el Cuadro-horario para el curso 1943-44 que ha de elevarse a la aprobación del Rectorado y no habiendo más asuntos de que tratar se levantó la sesión de que como Secretario certifico.

V.º B.º

El Director

Aprobada en la sesión celebrada el día 8 de Mayo de 1944.

DOCUMENT 32

Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 25 de gener de 1941²⁰³

Abierta la sesión fue leída el acta de la anterior de 23 de Septiembre de 1940, siendo aprobada por unanimidad así como el acta de la visita a la Escuela del Excmo. Sr. Director General de Enseñanza Profesional y Técnica D. Antonio Jover Lorente, realizada el día 11 de Noviembre de 1940.

El S. Director manifestó que una de los primordiales objetivos de la Junta era el de la presentación de los nuevos Sres. Profesores de Término de la Escuela recientemente incorporados en virtud de concurso de traslado, Don Manuel Mora Gaudó de Concepto del Arte e Historia de las Artes Decorativas, procedente de la Escuela de Zaragoza, Don Manuel Daurella Rosell de Dibujo Lineal, procedente de la Escuela de Ciudad-Real y Don Enrique Navas Escuriet de Dibujo Artístico y Elementos de Historia del Arte, procedente de la Escuela de Artes y Oficios y Bellas Artes de Barcelona. Hizo una semblanza de la relevante profesionalidad de los nuevos profesores a los que saludó cordialmente en nombre de la Escuela a la que vienen a prestigiar con su nombre y explicó la gran satisfacción del Centro por contarles en su claustro, singularmente al Sr. Navas que como observancia era considerado ya como de la casa. A estas palabras de congratulación se sumó la Junta. El Sr. Mora dio las gracias en términos muy expresivos al Sr. Director por sus palabras y en nombre propio y en el de los Sres. Donella y Navas devolvió el saludo al S. Director y a la Escuela, ofreciendo laborar con todo entusiasmo no solo en el terreno oficial sino en todos los aspectos por mantener en todo su prestigio a la Dirección del Centro y en pro del engrandecimiento creciente de la Escuela a la que se proponían dedicar todos sus afanes y actividades.

El Sr. Navas por su parte hizo suyas las manifestaciones del Sr. Mora y se expresó en términos prácticamente emotivos al recordar su afecto de siempre a la Escuela y a los elementos que la integran.

El Sr. Director dio cuenta de los nombramientos de Ayudantes meritorios que las necesidades de la enseñanza habían aconsejado durante el curso académico y que son los siguientes: en 30 de Septiembre de 1940 Don Rafael Ventura Cervera, de Composición de Estructuras Geométricas y Decorativas; Don Francisco Javier Borí Arlés y la Srta. Dª Dolores Morote Chapa, de Dibujo Artístico y Elementos de Historia del Arte; en 25 de Octubre la Srta. María del Carmen Vilar Hueso, de Dibujo Artístico y Elementos de Historia del Arte, Don Rafael Bordes Valls de Gramática Castellana y Caligrafía y Aritmética y Geometría y Elementos de Construcción, en 15 de Noviembre, Don Juan

---

²⁰³ Van assistir a la Junta els professors: Srs. Director, Bellver, Goerlich, Lastra, Bellido, Mora, Daurella, Navas, Marco, Catalá, Blat i Secretari.

Bautista Bau Albiol de Taquigrafía y Mecanografía en 20 de Diciembre Don Luís Gay Ramos de Dibujo Lineal en 24 de Enero de 1941.

Asimismo, dio cuenta el Sr. Director de haber sido dado de baja como tal el Ayudante meritorio de Dibujo Lineal Don Juan García Cordellat en 2 de Diciembre de 1940. La Junta se dio por enterada manifestando su aquiescencia a estas disposiciones. También dio cuenta el Sr. Director de haber recibido los libramientos relativos a Nuevas Instalaciones y Material Ordinario y de su distribución, manifestando que fueron motivo de acuerdo de la Junta Económica anterior. Fueron Aprobados. Dio cuenta de haber sido refrendado oficialmente por la Superioridad el traslado del Profesor Auxiliar numerario Sr. Lastra desde su plaza de Modelado y Vaciado y Composición Decorativa a la actual de Dibujo Artístico y Elementos de Historia del Arte congratulándole de ello porque en esta habrán de servir mejor más eficazmente sus dotes artísticas y pedagógicas.

El Sr. Lastra dio las gracias.

Habló el Sr. Director de lo relativo al local que ocupaba la clase de Modelado y Vaciado reclamado por la Escuela Superior de Pintura, Escultura y Grabado de San Carlos y que ha sido ya entregado a la misma afirmando que falta tan solo hacer el acta de transferencia y sometiendo el parecer de la junta de dicha formalidad debería hacerse con intervención de la Real Academia de San Carlos con la que se firmó el antiguo deslinde.

El Sr. Goerlich opinó que no hay necesidad alguna de formular nueva acta de entrega puesto que la devolución del local es ya un hecho consumado y de suerte y ajuste a lo estipulado en la antigua acta de deslinde de cuyas cláusulas es un simple cumplimiento. Así se acordó por la junta.

El Sr. Director manifestó con satisfacción que el Decano de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad y Presidente de la Asociación “Luís Vives”, Dr. Alcayde Vilar le había visitado recientemente haciéndole entrega a nombre de dicha entidad de la suma de mil pesetas por el asesoramiento y labor artística que la Escuela prestó a la Asociación citada en las actividades. Añadió que había agradecido cumplidamente al Dr. Alcayde en nombre de la Escuela si gentileza y que considerando que debería corresponderle a la misma había dado cuenta a la Junta Económica de todo ello y esta a iniciativa del Sr. Bellver había acordado la confección de un artístico pergamino dedicado a la Asociación Luís Vives en el que figurase la relación de sus asociados y que el gasto de dicho obsequio se sufragase de las mil pesetas donadas, así como que el remanente lo destinara el Sr. Director a los gastos de la Escuela como creyese oportuno. La Junta se dio por enterada, manifestó su conformidad con el acuerdo adoptado por la Económica haciéndolo suyo y a propuesta del Sr. Director lo amplió en el sentido que constase en acta el agradecimiento de la Escuela por el donativo y comunicárselo de oficio al Dr. Alcayde al propio tiempo de hacerle entrega del pergamino.

Expuso el Sr. Director algunas consideraciones con relación al encargo del Excmo. Ayuntamiento hecho a la Escuela respecto de la confección de placas cerámicas rotuladoras de calles y reconstrucción de las cruces terminales que fueron destruidas por los rojos hizo historia del ofrecimiento de su posible aceptación por parte de la Junta persuadida de la necesidad de que la Escuela afirmase su personalidad y acentuase su prestigio con actividades externas que fueran exponente de su vitalidad y posibilidades,

camino que se juzgó siempre conveniente como el más seguro para su engrandecimiento. Recordó que presentando esta convicción había logrado mediante su gestión personal el honroso encargo, recibido con todo extremo de gozo y acabó lamentado que no obstante el tiempo transcurrido por lo que a las Cruces se refiere no se halla la Escuela en condiciones de mostrar su obra. En vista de ello preguntó a la junta si entendía que debiera oficiarse renunciando al encargo y declinando la honrosa comisión.

El Sr. Goerlich interpretando el unánime criterio de la Junta se pronunció en contra, afirmando que la Escuela se halla en condiciones más que sobradas de dar cuna a la obra y que de ningún modo debía renunciar.

El Sr. Marco como encargado de la confección de las cruces dio explicaciones asegurando que había tropezado con inconvenientes, que enumeró para la realización de su contenido, falta de material y de tiempo.

Se entabló a este propósito un largo debate en el que intervinieron los Sres. Lastra, Goerlich, Benedito, evidenciándole que la parte que correspondió a este último había sido realizada a la perfección. El Sr. Goerlich afirmó que precisamente para obtener medios económicos que permitieran a la Escuela desenvolverse con holgura precisaba realzar obra positiva que poder montar cuanto antes y que en definitiva para ello no precisaba tener más que barro y manos. Insistió el señor Marco las dificultades que se oponían a la obra y preguntando acerca de su en vista de dichas dificultades declinaría la comisión del trabajo manifestó que renunciaba. Como el Sr. Benedito manifestó por su parte no tener inconveniente alguno, previa conformidad del Sr. Marco en encargarse de la obra, la Junta lo acordó así.

Y no habiendo más asuntos que tratar se levantó la sesión de que como Secretario
certifico

(Signen: el Director y el secretario)

Diligencia:

Con esta fecha se cierra el presente libro de actas de la Junta de Sres. Profesores de la Escuela de Artes y Oficios Artísticos de Valencia procediéndose a la apertura de uno nuevo.

Valencia 25 de Enero de 1941

El Secretario (Signa)

Acta leída y aprobada en la Junta de profesores celebrada el día 25 de Abril de 1941.

DOCUMENT 33

Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 23 de setembre de 1941²⁰⁴

Abierta la sesión, por Secretaría se dio lectura al acta de la anterior sesión de fecha doce de Mayo último, que fue aprobada.

El Sr. Director dio cuenta y expresó por ello su satisfacción de haber sido nombrado Profesor de término de Modelado y Vaciado y Composición Decorativa (Escultura) de esta Escuela, en virtud de concurso de traslado, Don Roberto Rubio Rosell artista valenciano de relieve vinculado a esta Escuela por su condición de naturaleza y su formación artística con antiguos lazos de afecto y manifestó cuanto se congratulaba de que formase parte del Claustro de Profesores de este Centro docente ya que a parte de la consideración y estima personal que a todos merecía, sus dotes relevantes prometían una eficaz colaboración por amor a la enseñanza en la obra del engrandecimiento y gloria de la Escuela a la que prestigiaba con su nombre.

Estas manifestaciones del Sr. Director fueron corroboradas con su asentimiento por el Claustro. El Sr. Rubio Rosell correspondió a ellas, agradeciendo en primer término la cordial acogida que se le dispensaba y ofreció a la Dirección, a cuya completa disposición se puso, colaborar con todo entusiasmo en cuanto redunde en beneficio de la Escuela. Asimismo, se ofreció a sus compañeros de profesorado en términos muy sentidos y elocuentes.

El Sr. Director propuso y así se acordó que constase en acta el sentimiento de la Junta de Profesores por el fallecimiento ocurrido recientemente del Sr. Padre del Maestro de Taller D. Alfonso Blat Mauro, haciendo un elogio muy expresivo de la profesionalidad del finado y manifestando sincera condolencia por su pérdida al compañero Blat y a su hermano el ilustre artista Ismael. El Sr. Blat (Don Alfonso) agradeció con viva emoción el testimonio de pésame del Director y el Claustro.

El Sr. Director dio cuenta de haber acordado la designación, en sustitución del Sr. Marco Díaz-Pintado, del Sr. Navas (D. Enrique) como vocal de la Junta Económica y del Sr. Rubio como delegado de la Dirección y jefe de la Sección de Burjasot. Tras las designaciones merecieron el beneplácito de la Junta.

Habló a continuación el Sr. Director del notable éxito logrado por la Escuela por la Exposición de Artesanía celebrada con carácter regional en los claustros del Colegio del Corpus Christi a la que concurrió ofreciendo una espléndida muestra de sus actividades y su obra magnífica que mereció unánimes elogios. Expresó su agradecimiento a todos los Sres. Profesores, especialmente a los Sres. Navas, Bellver y Benedito por su labor meritísima con motivo del citado Certamen.

---

²⁰⁴ Van assistir a la Junta els professors: Srs. Director, Lastra, Blat, Catalá, Bellver, Bellido, Marco, Navarro, J. Fayos, Rubio, Navas i Secretari.

A propuesta del Sr. Director se acordó que constase la satisfacción de la Junta por el celo con que la Srta. María Rosa Catalá Pascual ha desempeñado interinamente el cargo de Profesora de Término de Taquigrafía y Mecanografía en el periodo comprendido desde Marzo de 1940 hasta la fecha.

Dio cuenta del Sr. Director de que se había solicitado por ser de justicia que la consignación que como gratificación debe percibir el Maestro de Taller de Cerámica y las aplicaciones en concepto de Maestro del Taller de Repujado en Cuero, sea asegurada al que desempeña dicho cargo, Don Camilo Fenoll.

También hablo el Sr. Director de que el Director de la Escuela de Orientación Profesional Obrera Sr. García Llácer había solicitado para el mejor resultado y eficacia de la labor de dicho centro, la colaboración de la Escuela de Artes y Oficios Artísticos y el establecimiento de una estrecha y cordial relación entre ambas entidades. Dio cuenta al detalle de su cambio de impresiones con dicho señor y la Junta mostró por ello su complacencia.

Se dio cuenta del Cuadro-Horario de las distintas enseñanzas para el curso de 1941-42 que fue aprobado con las ligeras modificaciones que se propusieron y asimismo se aprobaron los nombramientos de Ayudantes Meritorios.

Quedó enterada la Junta del estado de cuentas, aprobando la distribución de las distintas consignaciones para Material Mobiliario, Nuevas Secciones y Preaprendizaje.

El Sr. Rubio hizo constar la absoluta necesidad de la función de un Vaciador que atienda a proveer con urgencia de modelos para las distintas clases y como se mostrara unánime la Junta a este respecto, se acordó solicitar con urgencia el nombramiento de un Vaciador.

Respecto al contacto entre las diversas enseñanzas cambiaron impresiones por extenso todos los reunidos y seguidamente, no habiendo más asuntos de que tratar se levantó la sesión de que como Secretario certifico.

V.º B.º

El Director (Signen ell mateix i el secretari)

Aprobada en la sesión celebrada el día 7 de Mayo de 1942.

DOCUMENT 34

Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 25 de setembre de 1944²⁰⁵

Abierta la sesión el Sr. Catalá, como Secretario accidental en la última Junta leyó el acta de la sesión anterior celebrada el día 8 de Mayo de 1944 que fue aprobada.

El Secretario que suscribe tomó la palabra para agradecer en términos emocionados la sincera expresión de condolencia que significaba el acuerdo de la Junta de que constara en acta su sentimiento por el fallecimiento de su hija. En parecidos términos se expresó reconocido el Sr. Bellido Folgado por idéntico acuerdo adoptado por la Junta con el triste motivo del óbito de su padre el expofesor de la Escuela D. Enrique Bellido Miquel.

Seguidamente el Sr. Director expuso el hecho de haberse registrado la aprobación por la Superioridad de las cuentas del año 1943-44 a causa de haberse extraviado en las taquillas del Ministerio, las que se enviaron justificadas en época oportuna correspondiente al primero y segundo semestre de dicho año, cuentas que hubo necesidad de reproducir ímprobamente y que aún no han sido apeladas.

Habló el Sr. Director de la feliz realización del proyecto de la Exposición de los trabajos realizados por los alumnos en el curso último y de los cuantiosos gestos que hubo de realizar para adecentar la Escuela revocando y pintando las aulas con el motivo de la Exposición dicha y de la probable visita a la Escuela del Excmo. Sr. Ministro de Educación Nacional y la del Ilmo. Sr. Director General de Enseñanza Profesional y Técnica, ambas anunciadas para en breve. La Junta se congratuló de los desvelos de la Dirección por poner a la Escuela en disposición de recibir dichas visitas.

También dio cuenta el Sr. Director de que a propuesta suya la Superioridad había designado Profesor Especial de la disciplina Procedimientos Pictóricos de reciente creación, con carácter interino a D. Genaro Lahuerta López el cual señor se hallaba presente. Agregó que dicha nueva clase no había funcionado en el curso anterior desde su creación, por diversas circunstancias y que, en el día de hoy el titular interino, Sr. Lahuerta habíale presentado como es reglamentario el programa oportuno de dicha enseñanza, a que ajustar su labor durante el curso próximo; programa que la Dirección se complacía en ofrecer a la consideración de la Junta y seguidamente a la de los Sres. Profesores Navas y Bellver.

A continuación, el Sr. Marco habló para mostrar la extrañeza por la creación de la enseñanza mencionada y nombramiento del Sr. Lahuerta López manifestando que esta sensación de extrañeza la causaba el hecho de que él pidió hace mucho tiempo que se solicitase de la Superioridad la creación de la enseñanza de policromado y estofado y

---

²⁰⁵ Van assistir a la Junta els professors: Srs. Director, Navas, Catalá, Rubio Marco, Lastra, Bellver, Bellido, Gez. Fayos, Srta. Vilar, Blat, Benedito, Lahuerta i Secretari.

dorado con aplicación a la imagería y decoración. Agregó que recordaba que su propuesta fue bien acogida porque respondía a una necesidad y que en creación oportuna se presentó a la Dirección y a la Junta una instancia suscrita por un especialista en la materia, dorador y artista de valía, cuya solicitud en la que el interesado aducía sus méritos y pedía ser nombrado para el desempeño interino de dicha disciplina no mereció ser defendida en la Junta por nadie más que por el Sr. Marco y no tuvo la fortuna de progresar. Añadió que si entonces se hubiera creado la enseñanza como pedía el mismo Sr. Marco y se hubieran aceptado los servicios del solicitante aludido que se desecharon, hubiera correspondido a la Escuela la gloria de ser la primera en España en que se instaurase la citada disciplina y no se hubiera dado el caso de que ahora, sin más garantías, que entonces se fuera a remolque de otras Escuelas donde ya ha sido implantada y ello sin aumento ni otras prácticas acostumbradas. Por último, pidió que constase su extrañeza por ese proceder y que constase asimismo que aparte de ello se felicitaba del nombramiento del Sr. Lahuerta.

El Sr. Secretario contestó el Sr. Marco puntualizando algunos extremos de sus manifestaciones afirmando que en efecto la propuesta de creación de la nueva enseñanza hecha por dicho señor mereció favorable acogida de la Junta y que la instancia del artista dorador a que alude, aun cuando defendida solamente por el Sr. Marco en el seno del Claustro mereció todos los honores de un acuerdo unánime puesto que por orden expresa de la Dirección de la Escuela fue elevada a la Superioridad juntamente con la propuesta de creación de la disciplina aludida. Agregó que dicha instancia fue desechada y devuelta por la Superioridad en cuya resolución no cabe complicar por no tener responsabilidad alguna, ni a la Dirección ni a la Junta de la Escuela y que, si esa misma Superioridad tuvo a bien en oportunidad distinta crear la enseñanza y hacer el nombramiento del profesor interino de la misma aceptando la propuesta de la Dirección de la Escuela, no cabía a todos sino felicitarse por ello.

El Sr. Director obrando en las manifestaciones del Secretario dando nuevos detalles en la corroboración y los Sres. Navas y Rubio declararon que la nueva enseñanza tenía una mayor amplitud de la que fue propuesta en un principio.

El Sr. Marco pidió de nuevo que constase su satisfacción por el nombramiento del Sr. Lahuerta para la nueva enseñanza, pero insistió en que constase asimismo la extrañeza por que no se hiciera creación de disciplina y nombramiento de profesor en el tiempo en que el propuso la primera y se solicite por instancia el segundo.

El Sr. Director manifestó haber observado en no muy buen estado y funcionamiento de la Clase de Dibujo Artístico de la Sucursal o Sección de Burjasot, cosa que determinó una evidente reducción de la matrícula de alumnos. Atribuyó este hecho quizás a que dicha plaza estaba desempeñada por un Profesor Auxiliar Meritorio y Gratuito al que en su penoso servicio de desplazarse al poblado dicho, no se le podía en verdad exigir un celo excesivo y aunque el Sr. Marco sin dejar de atender su cátedra en propiedad, se ocupaba frecuentemente con un buen deseo manifiesto de la de Dibujo Artístico supliendo las faltas de sus encargados, la clase de Artístico merecía una más cuidada atención, una dedicación asidua y por tanto había dispuesto, de acuerdo con el Profesor de Término Sr. Navas de destinar a dicha clase en la Sección de Burjasot al Profesor Auxiliar Interino al Profesor Sr. Contreras. La Junta estimó procedente la decisión del Sr. Director.

También el Sr. Director dio cuenta somera de la reciente reunión de Jefes de Centro celebrada en el Rectorado en la que se trató del primer viaje del Excmo. Sr. Ministro de Educación Nacional a Valencia cuya llegada se anuncia para el día 5 de Octubre y cuya estancia en la ciudad se señala para los días sucesivo quizás hasta el 10, no obstante lo cual el programa de la visita aparece congestionado de actos oficiales y solemnidades de toda índole. En principio y cediendo a instancia del Excmo. Sr. Rector parecía privada la Escuela del Honor de una visita ministerial por la razón antedicha, pero una circunstancia pudiera hacerla posible para el día 9. Apuntó la conveniencia de no clausurar hasta después la Exposición de los Trabajos de los Alumnos para poder mostrarlos al Excmo. Sr. Ministro en aquella feliz ocasión.

Se trató después del cuadro-horario para el próximo curso 1944-45 que se acordó en definitiva fuese el mismo que el curso anterior, si bien en el centro de un largo debate en el que intervinieron los Sres. Navas, Rubio, Bellver, Lastra, Blat, y la Srta. Vilar se habló extensamente aduciendo en razones en pro y en contra de limitar la matrícula de condicionada, de establecer o no turnos, acerca de cuyo extremo comentó el Sr. Bellido ofreció implantar en su clase los que fuesen necesarios; de evitar la coincidencia de las horas de clase con las de prácticas de taller y en fin se acordó proponer el mismo Cuadro-Horario si bien en cuanto al horario relativo a Dibujo Artístico se aplazó la resolución a lo que acordasen el Sr. Director y el titular Sr. Navas como asimismo facultar a la Dirección para introducir las modificaciones que impongan las circunstancias tales como restricción de luz etc.

El Sr. Director que en el acta de la sesión anterior habían olvidado de consignar la satisfacción de la Junta por el regalo hecho a la Escuela por el profesor Sr. Rector de una hermosa Victoria de Samotracia y pidió constaran las gracias por la espléndida donación así como también la felicitación de la Escuela a dicho señor por el suceso singular obtenido por su espléndida decoración de la Capilla de la Universidad en cuyos muros dejó una magnífica muestra de su arte. Así se acordó unánimemente.

Habló también inmediatamente el Sr. Director de la Exposición de los trabajos de los alumnos de la Escuela y manifestó su propósito de imprimir un Catálogo, idea que mereció la aprobación alborozada de la Junta.

Por último a propuesta del Sr. Catalá se acordó oficiar al Sr. Dr. Narciso Esenio Valls benemérito Profesor Ayudante Meritorio de Taquigrafía y Mecnografía de la Escuela que ha venido prestando relevantes servicios en la misma muchos años y que por su avanzada edad se ve privado de continuarlos, oficio en el que conste el agradecimiento de la Escuela a tan abnegado profesor con los más fervientes de simpatía.

Tras un corto periodo de ruegos y preguntas y no habiendo más asuntos de qué tratar se levanto la sesión de que como secretario certifico.

V.º B.º

El Director (Signen ell mateix i el secretari)

Aprobada la en la sesión celebrada el día 4 de Mayo de 1945.

DOCUMENT 35

Acta de la Junta de Professors de l'Escola d'Arts i Oficis de València del 4 de maig de 1945²⁰⁶

Abierta la sesión se procede a la lectura del acta de la sesión anterior de 25 de Septiembre de 1944 que fue aprobada.

El Sr. Director da cuenta del fallecimiento de D. José Bellver Abella ilustre Profesor del Conservatorio; padre del Profesor de término Sr. Bellver Delmás persona de singular relieve unido a la Escuela por viejos lazos afectuosos cuyo óbito causó en el Centro un dolor que sintió como propio. Propuso y así se acordó que constase en acta este sentimiento. El Sr. Bellver Delmás dio las gracias en términos emocionados.

Asimismo, propuso el Sr. Director que se adoptara igual acuerdo de condolecía por el fallecimiento víctima de un desgraciado accidente del anciano Ayudante meritorio excelente de Taquigrafía y Mecanografía Don Narciso Escenio Valls y por la muerte Don Francisco Catalá Alberola, hermano del Profesor de Término Don José. Así como por el fallecimiento de la señora madre de los Profesores Sres. Bellido Folgado. El Sr. Catalá mostró su gratitud a la Junta que acordó constase el acta por los óbitos citados.

El Sr. Director tributó un sentido homenaje al Profesor Don Enrique Navas Escuriet con motivo de haber sido designado como Académico de Número de la Real de San Carlos de Valencia congratulándose de que tan merecido galardón viniera a completar las nobles aspiraciones del Sr. Navas cuyo ideal más caro había sido, regentar una cátedra en la Escuela de Valencia y pertenecer a la gloriosa Academia valenciana. La Junta se adhirió plenamente al homenaje al Sr. Navas a quien el Sr. Marco pidió que se aplicara el adjetivo de ilustre.

También el Sr. Director tributó un fervoroso recuerdo a Don Manuel Mora Gaudó Profesor de término recientemente jubilado por edad, cuya personalidad como catedrático y ciudadano ejemplar de raras dotes personales de sabiduría y bondad hizo resaltar; lamentando que la dura ley prive a la Escuela y a los intereses de la enseñanza de profesor tan esclarecido y al Claustro de un hombre de saber positivo y gran corazón. La Junta hizo suyas las palabras del Sr. Director acordando que constase en acta su sentimiento por la jubilación del Sr. Mora y deseó que Dios dilate su vida muchos años y que por oficio se comunicara al interesado este acuerdo.

También el Sr. Director mostró su complacencia por el éxito de reciente alcanzado en las oposiciones a plazas de Profesor Término por el Profesor auxiliar numerario de esta Escuela y decano del personal docente de la misma, Don Alfredo de la Lastra Romero que ha obtenido la plaza de la Escuela de Sevilla, sintiendo no poder darle la enhorabuena

---

²⁰⁶ Van assistir a la Junta els professors: Srs. Director, Navas, Catalá, Bellver, Rubio, Marco, Benedito, Navarro, Gez. Fayos, Goerlich i Secretari.

personalmente por su ausencia de la Junta. Esta hizo suyas las congratulaciones del Sr. Director por el éxito del S. Lastra.

Y se cerró el capítulo de parabienes y felicitaciones con la que expresó el Sr. Director por el éxito obtenido en Madrid con la exposición de Cerámica del Maestro de Taller de dicha disciplina D. Alfonso Blat Muro. La Junta se adhirió gustosamente suscribiendo dicha felicitación.

Dio cuenta el Sr. Director de una reciente disposición de la Superioridad en virtud de la cual los ayudantes temporales que reúnan determinado tiempo de servicios pasan a integrar el Escalafón de Profesores titulares Numerarios y comunicó que dicha disposición afecta a los Sres. D. Fernando Martínez Más y D. José Martínez Solaz quienes han remitido ya la documentación correspondiente. De ello se felicitó la Junta. Refiriéndose el Sr. Director a otra disposición análoga que concede igual beneficio a los Ayudantes meritorios que ejerzan desde determinada fecha y aseguró que en la actualidad a ninguno de dichos meritorios afecta.

El Sr. Bellver a este propósito que debería la Junta acordar para lo sucesivo exigir a parte del Título facultativo de Profesor de Dibujo otras garantías bien amplias de idoneidad y competencia para hacer los nombramientos de Ayudantes meritorios, ya que toda severidad de criterio en este caso es recomendable, puesto que si bien los nombramientos de meritorio no significan remuneración alguna ofrecen medio seguro de escalar, mediante progresivos concursos, concesiones periódicas de la Superioridad, reconocimiento de servicios y oposiciones restringidas los puestos del Escalafón de Profesores de Término, como bien patente queda con el caso del Sr. Lastra antiguo ayudante de término y Auxiliar numerario de la Escuela y el de los Sres. Martínez Más y Martínez Solaz actualmente. “De esa suerte -dijo- en todo momento se velará por el prestigio de la Escuela valenciana”.

Le contestó el Sr. Director que todo está prevenido por la Ley puesto que dichos nombramientos los hace la Dirección de la Escuela a propuesta del Profesor de Término de la asignatura respectiva y se da cuenta de ellos a la Junta y que no conviene olvidar que el hecho de que la propuesta parta del Profesor de la disciplina supone ya una garantía ya que a la manera, doctrina, y normas de dicho Profesor ha de encontrarse el ayudante meritorio compenetrado con él para su función ya que darse el caso de arrojar daño a la dicha enseñanza por falta de dicha compenetración más cuando se tratase de su ayudante meritorio y títulos esenciales en el arte.

Insistió el Sr. Bellver en la demanda que en principio pareció bien orientada a la Junta y en definitiva se convino en que en lo sucesivo los nombramientos de ayudantes meritorios sean estudiados en cada caso de acuerdo el Profesor respectivo con la Dirección de la Escuela aquilatando méritos de los solicitantes. Dio cuenta el Sr. Director de haberse encargado de la clase de “Concepto del Arte e Historia de las Artes Decorativas”, vacante por jubilación del Sr. Mora el Ayudante meritorio interino Santiago Rodríguez García.

Propuso la Dirección a D. Roberto Rubio para que forme parte de la Junta Económica de la Escuela y así lo acordó la Junta con la aceptación del interesado.

Comunicó asimismo sus gestiones reiteradas para obtener la creación de una plaza de Vaciador de la Escuela y las promesas obtenidas para que sea realidad en cuanto haya consignación oportuna.

Habló también el Sr. Director de la visita a la Escuela de Excmo. Sr. Ministro de Educación Nacional quien se mostró muy complacido del estado floreciente de la Escuela que pudo advertir en la exposición de trabajos escolares que recorrió detenidamente y así hubo de manifestarlo públicamente felicitándole y rogándole que transmitiera esta felicitación a Profesores y alumnos, lo cual hacía ahora públicamente y oficialmente. También el Director General de Enseñanza Profesional y Técnica a raíz de la visita ministerial ofició a la Escuela felicitándola.

Da cuenta seguidamente del acto del acto de reparto de premios a los alumnos del curso 1943-44 que coincidió con la Fiesta del Libro y de la actuación brillantísima y singular del Profesor Sr. Marco a quien felicitó por ella.

Refirióse a la visita a la Escuela del Inspector General de Servicios Técnicos Administrativos del Ministerio quien hizo una minuciosa revisión de los servicios en el secretaría de la Escuela y los declaró correctísimos congratulándose de no haber hallado la menor tilde ni el más leve descuido en archivos y documentación por lo que manifestó la felicitación al Director y Secretario de la misma. Por su parte el Sr. Director que por la Junta se hiciera constar para el Secretario un cumplido parabién por su escrupulosidad y aptitud activa, bien de manifiesto con motivo de la citada inspección. Así lo acordó la Junta manifestándose agradecido el Secretario.

También se refirió el Sr. Director a los entorpecimientos que se oponen a la continuación de las obras del edificio de la Escuela y dio cuenta de las reiteradas gestiones que para activarlas realizan la Dirección y el Sr. Goerlich.

Asimismo comunicó las gestiones ímprobas que realiza en unión del Secretario cerca de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Valencia para reestablecer Premios en metálico que dicha entidad concedió en curso a los alumnos de esta Escuela y dio cuenta de las promesas obtenidas. A estos efectos se discutió ampliamente por la Junta la forma de aplicar dichos Premios cuando se concedan y después de exponerse diversos criterios por los Sres. Navas, Rubio, Marco, Bellver y Catalá se convino en que dicho Premio acreciente en cada asignatura el premio del último grupo de la enseñanza respectiva.

Habló el Sr. Director de que proyecta una excursión cultural de alumnos a Zaragoza y Barcelona y se trató de la designación de los alumnos excursionistas acordándose que se hiciera por cada profesor de la clase a la que correspondiera por rotación en el turno actual.

Hizo constar el Sr. Director que el Ayudante meritorio encargado de auxiliaría vacante de Dibujo Artístico D. José Amérigo Salazar había obtenido un resonante triunfo artístico contra competidores numerosos e ilustres obteniendo en reñidas oposiciones una plaza en propiedad de Auxiliar numerario de la Escuela Superior de Pintura, Escultura y Grabado dando honor a la Escuela de Artes y Oficios Artísticos que le cuenta desde hace tiempo entre su Profesorado haciendo honor a las dotes relevantes. Pidió que constase en acta la satisfacción de la Junta por el señalado triunfo del Sr. Amérigo y así se acordó, congratulándose la Junta.

El Sr. Director refirióse al estado no muy grato de los Talleres de la Escuela, a su escasa labor, a sus condiciones precarias y a sus casi nulos resultados pedagógicos y una vez convino y reconoció la Junta unánimemente con inclusión de los maestros de taller de esta verdad, preguntó: ¿Qué haríamos para revitalizar los Talleres? ¿Cómo obtener una verdadera eficiencia en ellos? Porque se da el caso absurdo de que la Escuela haya de gastar grandes sumas en encuadernar sus libros de actas, Gacetas, etc. teniendo un Taller de Encuadernación y un Maestro notable, que ni siquiera le evitan esos gastos en una labor ordinaria y corriente. Y de que no pueda mostrar a la Superioridad de dicho Taller ni aún tratándose de obras destinadas a altos obsequios que tanto honor y prez darían a la Escuela.

El Sr. Navarro reconoció estos hechos lamentables y diciendo que no tiene alumnos capaces de hacer los más elementales trabajos.

Por su parte el Sr. Bendito reconoció que su Taller casi carece de alumnos y señaló las causas que lo motivan y los remedios que en otras ocasiones ha iniciado.

Intervinieron los Sres. Marco y Bellver proponiendo el primero una mayor compenetración con los talleres de Profesores de Término y que con sus jefes natos y el segundo el cumplimiento de lo ordenado en la ley relativa a la no admisión en los talleres de aprendices sin el certificado de aptitud librado por la Escuela, disposición que no se hace efectiva. El Sr. Rubio propuso que los Talleres funcionasen como en otras Escuelas, durante tres horas con lo acogieran a los alumnos de otras clases y harían alguna labor. Se acordó en definitiva de estudiar a fondo el gran problema de hacer salir de su marasmo e inactividad a los Talleres.

Por Secretaría de dio lectura a la orden Ministerial de dos de Abril de 1945 (Boletín Oficial del Estado de 23 de Abril – Pag 3251) disponiendo la celebración de una Exposición Nacional de Escuelas de Artes y Oficios y de Trabajo en Madrid y dando normas para la remisión de trabajos e instalación de cada Escuela y se acordó que dada la urgencia de los plazos marcados, una comisión compuesta por los Sres. Navas, Bellver, Rubio y Marco, con los Maestros de Taller se constituya y reúna para acordar la selección de trabajos a remitir a dicha Exposición.

El Sr. Marco habló del anunciado Congreso en el Círculo de Bellas Artes de Madrid para el actual mes de Mayo encareciendo su importancia y preguntando quién había de ostentar la representación de la Escuela, a tiempo que anunciaba su propósito de asistir al citado congreso.

El Sr. Director afirmó que la Escuela no había sido invitada ni notificada ni oficial ni particularmente, pero que no veía obstáculo en que la representasen todos los Sres. Profesores de la misma que asistan al Congreso.

Se refirió últimamente el Sr. Marco cuantas dificultades administrativas en la Sección de Burjasot que justificó el Sr. Director plenamente.

Y no habiendo más asuntos de que tratar se levantó de que como secretario certifico.

V.º B.º

El Director

(Signatura)

(Signatura)

Aprobada en la sesión celebrada el día 14 de Septiembre de 1945

CATÀLEG RAONAT

Índex

Acadèmies del natural

Acadèmies de l'antic

Pintura de flors

Còpies

Retrats

Retrats i obres costumistes

Paisatge

Crítica social

Autoretrats

Mitologia

Art efímer

Obra gràfica

Apunts

ACADÈMIES DEL NATURAL

1

Enrique Navas Escuriet

Pescador

1905. Oli sobre llenç, 251×140,8 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 2141

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera del llenç, la signatura d'Antonio Fillol i el segell de la Diputació Provincial de València, indicant que la peça fou examinada pel Tribunal d'oposicions a la Pensió de Pintura de 1905. A la part de darrere, al cantó inferior esquerre es llig "Si", corresponent al pseudònim amb el que va signar l'exercici Enrique Navas

BIBLIOGRAFIA: Diputació Provincial de València, 1946, p. 28; ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 31, 36 i 41; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 333 i 336; GRACIA BENEYTO, Carmen (com.), 1991, p. 57-58 i 119-120 i GRACIA BENEYTO, Carmen, 1992, p. 87, 100 i 146

Aquest llenç es correspon amb el quart exercici de l'oposició a la Pensió de Pintura per estudiar a Madrid i a l'estranger que oferia la Diputació Provincial de València. Es tracta de l'únic testimoni visual que ens ha arribat de totes les proves que va realitzar Enrique Navas a les oposicions a la dita Pensió, a les quals, com hem dit al nostre treball, es va presentar en dues ocasions.

Tal i com es pot apreciar, la imatge escollida s'ajusta a la perfecció a allò que sol·licitava el Tribunal per a aquesta ocasió, que els participants representaren un pescador enllestint les ferramentes del seu ofici. És apreciable que el pintor ha representat l'escena amb un realisme pràcticament documental, ja que el model es troba disposant

correctament una xarxa de tipus *nasa* i es troba situat davant d'altra de tipus *palangre*, ambdós tradicionals a l'Albufera, que ha estès entre dos arbres. Per altra part, tot i que l'objectiu era clarament demostrar la seua perícia per la representació anatòmica, com aconseguix presentant al jove seminú en un contrapposto praxitel·lià, no ha obviat incloure un barret de palla i unes polaines a la part inferior de les cames. Altre detall que també demostra que va aconseguir l'altre objectiu de la prova, saber si els aspirants tenien la suficient perícia per compondre escenes amb una visualitat narrativa versemblant, com és que el pescador té el rostre i les mans més brunes que la resta del cos, cobert per la roba i que es troba aparentment al jardí

d'una alqueria valenciana, amb flora autòctona.

Així doncs, és apreciable que, partint d'una simple acadèmia del natural, Navas ha compost una imatge que permet reconèixer clarament l'ocupació i la zona on habita el

protagonista del quadre. A nivell formal, s'aprecia clarament que, com és recurrent al llarg de la seua vida, el pintor parteix d'un acurat dibuix subjacent sobre el qual aplica taques de color il·luministes, que, mitjançant un empast abundant en determinades zones, li permeten modelar les figures.

2

Enrique Navas Escuriet

Acadèmia masculina del natural. Figura d'esquenes

1906. Carbó i guix sobre paper, 625×475 mm

Diputació Provincial de València (Dipòsit Museu de Belles Arts Sant Pius V de València), n.º inventari 3276

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / MADRID / 1906”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 343 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p.41

Acadèmia masculina del natural que representa un home jove i nu d'esquenes sobre un fons neutre. El model recolza el seu pes sobre un bastó que subjecta amb la mà dreta, reclinant el *contrapposto* sobre eixa mateixa cama. A l'hora descansa la mà i el braç esquerre, que disposa en forma d'ansa, sobre el maluc esquerre. Tot mentre pareix que mira abstret el sòl inclinant el rostre, que es pot intuir per sobre del seu muscle esquerre, cap a baix.

Aquesta peça, tota ella realitzada amb carbó negre i guix blanc sobre paper, es correspon amb una de les tres acadèmies del natural que Enrique Navas

Escuriet havia d'enviar a València per que la Secció de Pintura de la Reial Acadèmia de San Carles l'avalués com a mostra del seu progrés durant l'estada a Madrid per la seua Pensió subvencionada per la Diputació Provincial en 1906. Com és evident, Navas va demostrar en aquest dibuix que, després de la seua completa educació artística a València i l'ampliació dels estudis que va dur a terme a Madrid durant aquell any, dominava perfectament i tenia un gran coneixement de l'anatomia masculina com a exercici tècnic. Tal i com hem dit al cos del treball escrit, la comissió va valorar-lo favorablement.

3

Enrique Navas Escuriet

Acadèmia masculina del natural. Figura de front

1906. Carbó i guix sobre paper, 631×400 mm

Diputació Provincial de València (Dipòsit Museu de Belles Arts Sant Pius V de València), n.º inventari 3272

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / MADRID / 1906”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 343 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p.41

Acadèmia masculina del natural que representa un home nu i de front, situat al que pareix la cantonada d'un interior, tot i que el fons és molt neutre. El model recolza el seu pes sobre el seu muscle esquerre, on recau tot el cos, i el qual descansa sobre una paret. Estén el braç esquerre i la seua mà, vorejant el seu costat, cap a l'espectador, mentre l'altre reposa sobre el maluc dret. Tal el tronc com les cames es situen de front, mirant cap a l'espectador, però, en canvi, el model descansa el seu cap i el seu coll a la paret, pràcticament sobre el muscle esquerre. Tot açò, mentre, ahora, mira cap a un punt zenital de manera molt fixa, ignorant al dibuixant. Als genitals i porta una bossa de pudor.

Novament, aquest dibuix al carbonet negre i guix, correspon a una de les tres acadèmies del natural que

Enrique Navas va realitzar a Madrid l'any 1906 com a part dels exercicis per provar el seu progrés davant la Secció de Pintura de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles i de la Diputació Provincial de València. En aquesta ocasió, va escollir com a model un varó de mitjana edat.

Si l'observador dirigeix la seua mirada cap al costat dret del cos del model, podrà apreciar que el pintor ha situat en aquella part un únic punt de llum. Per aquest motiu, queden a la part esquerra de la composició les zones més clares, mentre que les ombres a l'oposada. D'aquesta manera el dibuixant també pot definir els contorns i la volumetria de la figura i l'espai en el que es troba situat el model. És evident que va tornar a deixar palesa la seua perícia tècnica i el seu coneixement de

l'anatomia humana, per la qual cosa també fou jutjat de manera favorable per la Secció de Pintura junt amb les altres dues acadèmies que va remetre des de Madrid.

4

Enrique Navas Escuriet

Acadèmia masculina del natural. Figura de front

1906. Carbó i guix sobre paper, 629×472 mm

Diputació Provincial de València (Dipòsit Museu de Belles Arts Sant Pius V de València), n.º inventari 3273

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / MADRID / 1906”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 34 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p.41

Acadèmia masculina del natural que representa un varó nu i de front. Amb la mà dreta en alt, subjecta una llarga vara, que inclina cap a sí mateix. Situat de front, tensa la seua cama dreta, sobre la que recau tot el pes del cos en *contrapposto*. Disposa el tronc cap a l'espectador i deixa caure el seu braç esquerre sobre el maluc del mateix costat, relaxant també eixa cama. Tot, mentre gira el coll i el cap a la dreta, mirant amb decisió la vara que subjecta. En aquest cas el model es situa davant d'un fons neutre i novament porta una bossa púdica.

Com el cas de les dues anteriors, aquesta acadèmia del natural i dibuixada al carbonet, constitueix part de l'enviament que Enrique Navas va fer des de Madrid durant el primer quadrimestre que va romandre a la capital de l'Estat Espanyol. Novament és apreciable la perícia que demostra com a dibuixant, degut al domini de l'anatomia i de la tècnica que ha emprat. També per aquest motiu fou una peça molt lloada entre els acadèmics valencians que la van avaluar.

5

Enrique Navas Escuriet

Acadèmia del natural. Xiquet assegut

1907. Oli sobre llenç, 96×96 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 2387

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / Roma / 07”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334-335 , 373 i 340 ; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 333 i 336; GRACIA BENEYTO, Carmen (com.), 1991, p. 63 i 122 ; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1992, p. 92 i 102 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p.41

Acadèmia del natural, pintada a l'oli sobre un llenç amb un bastidor quadrat de 96 cm de costat. Representa un xiquet o, més bé, un preadolescents nu. El jove seu amb les dues cames flexionades, formant un angle de noranta graus amb els genolls i recolzant els talons sobre el sòl, sotilment separades i deixant entreveure la zona perianal. El tronc s'inclina una mica cap a endavant mentre es decanta cap a l'esquerra, tot descansant l'esquena sobre una paret d'un grisenc neutre. El seu braç dret es deixa caure relaxat, deixant eixe mateix puny damunt el terra, mentre situa l'esquerre sobre la cuixa i sostén amb la mà un got de cristall que mira abstret.

En aquest cas, junt amb l'*Home d'esquenes*, que comentarem a continuació, aquest llenç es correspon a

l'enviament del segon quadrimestre que va fer des de Roma. La peça evidència novament la capacitat i el bon saber fer del pintor, per la qual cosa la Secció de Pintura de la Reial Acadèmia de Sant Carles va informar favorablement l'enviament, afegint que Navas s'havia ajustat a allò que estipulava el reglament en vigència. A més, van sol·licitar que aquesta, junt amb les altres de les que van integrar l'enviament romangueren a l'Acadèmia per ser emprades com a model de les futures generacions de pintors en formació.

6

Enrique Navas Escuriet

Acadèmia del natural. Figura masculina nua d'esquenes

1907. Oli sobre llenç, 191×137 cm

Diputació Provincial de València (Dipòsit Museu de Belles Arts Sant Pius V de València), n.º inventari MUBAV 2760 / n.º inventari Diputació 3282

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / Roma / 1907”

BIBLIOGRAFIA: Diputació Provincial de València, 1946, p. 28; ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 32, 38 i 41; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 339-340; GRACIA BENEYTO, Carmen (com.), 1991, p. 121; LARA RODRÍGUEZ, Joaquín (com.), 2014, p. 64 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p.41

Oli sobre llenç de gran format que representa un home nu i d'esquenes, davant la paret d'una habitació. El model posa en *contrapposto*, descansant el seu pes sobre la cama esquerra, que queda estirada. Mentre, aixeca també el braç dret i relaxa les extremitats de la part dreta, cap a on gira el coll, formant una línia serpentinada que recorre tota la seua columna vertebral des dels muscles fins els glutis.

En aquesta pintura Navas evidencia el seu bon saber fer, ja que la imatge no pot resultar més academicista. En primer lloc, demostra la seua capacitat per representar visualment i amb una gran versemblança el cos masculí. Ha representat de manera detallada cada un dels músculs que integren la zona del cos que representa; demostrant, a més, que és conscient de

quins són i on es troben els ossos i articulacions subjacents i per on discorren les venes. Al seu torn, també ha representat molt encertadament les diverses tonalitats de la pell, no únicament pel que fa al *chiaroscuro* que causa la diferent incidència de la llum, sinó també tenint en compte la quantitat de múscul que hi ha baix la dermis. En eixe sentit, el pintor ha aprofitat la observació quasi empírica d'aquest aspecte per ajudar-se, al seu torn, a modelar les carnacions i definir la volumetria del model.

Com és evident, tenint en compte tot allò que hem exposat i mitjançant la pròpia observació de la peça que novament Enrique Navas, amb aquesta pintura que, junt amb *Xiquet assegut*, fou l'enviament corresponent al segon quadrimestre que va estar a Roma, evidencia els progressos que va fer durant aquell període. No és d'estranyar,

per tant, que la Secció de Pintura informara favorablement a la Diputació Provincial i que sol·licitara a aquesta que deixara la pintura en dipòsit a l'Acadèmia per poder-la gastar com a model a les classes d'anatomia pictòrica.

7

Enrique Navas Escuriet

Acadèmia del natural. Joan el baptista

Ca. 1912. Carbó negre i guix sobre paper, 1000×700 mm

EASD de Ciudad Real

INSCRIPCIONS: Al cantó superior dret de la part davantera “E. NAVAS”

BIBLIOGRAFIA: LÓPEZ-SALAZAR PÉREZ, Carmen; HERRERO GÓMEZ, Javier, 2011, p. 28-29

Acadèmia del natural que representa un home assegut sobre un seient encoixinat recobert per un drap i que es situa davant d'un cortinatge a mode de fons neutre. El model es situa de manera frontal cap a l'espectador i només vist amb un velló que li cobreix des de la part superior de la cuixa fins la cintura, just per davall del pit, així com amb una corretja de cuir amb una anella metàl·lica que li travessa el tronc en diagonal des del muscle esquerre fins el maluc dret.

El model, que mira fixament a l'espectador, posa assegut i reclinant cap al davant el seu tronc, deixant relaxats ambdós braços i situant la mà dreta a la part interior de la cuixa i l'esquerra situant la palma sobre el seu seient. Recolza ambdues cames sobre un escambell, disposant l'esquerra en recte, mentre que la dreta s'obre una mica cap

al costat, deixant veure la part interior de la cuixa.

Aquesta acadèmia, que pensem podria representar iconogràficament a Joan el Baptista, ha estat identificada per Javier Herrero i per Carmen López-Salazar, del Departament d'Història de l'Art de l'EASD de Ciudad Real, com l'acadèmia del natural que va fer com a exercici de les seues oposicions a la càtedra de professor de Dibuix Artístic i elements de la Història de l'art. Amb tot, podria tractar-se, així mateix, d'un model que empraria a les seues classes indistintament.

Siga quin siga el cas, aquesta peça demostra, no únicament la capacitat d'Enrique Navas com a dibuixant; sinó també la seua validesa com a docent artístic. L'habilitat com a dibuixant, que ja hem dit al cos del treball, va acompanyar-lo sempre al llarg de la seua carrera, va adquirir-la clarament durant

la seua formació, la qual, com és evident
fou molt fructífera.

8

Enrique Navas Escuriet

L'escopeter, El jove del fusell o Morenazo

1943. Oli sobre llenç, 73,8×99,4 cm

EASD de València

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “Nota dedicada a la Escuela de / Artes y Oficios Artísticos, en la / que percibí las primeras / lecciones de Dibujo y Pintura. / E. NAVAS / VALENCIA 1943”

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 3-4 i CARAVÁ, Silvia *et. al.*, 2020, p. 1-14

Acadèmia del natural que representa un jove varó amb el tronc descobert, situat davant el que sembla l'entrada d'una vivenda. El jove es situa al centre de la composició, una mica decantat cap a la seua esquerra. Agafa una escopeta amb les dues mans, situant el braç esquerre relaxat al costat del maluc, mentre tensa i agafa decididament la culata de l'arma amb la mà dreta, arquejant amb tensió el braç dret. Gira, tant el cap com el coll cap a l'esquerra, mentre mira un punt fix desafiant en aquella direcció. Té tot el tors descobert fins l'altura del melic, mentre que la part inferior del cos està coberta pel que pareixen uns drapejats. El model té tota la pell del seu cos molt pàl·lida, a excepció de la part final de les seues extremitats superiors i, especialment, la part inferior del rostre, on incideix el sol.

No sabem ben bé que representa, tot i que per l'expressió aguerrida podria ser un milicià, un jove fent el servei militar. Tot i que allò més probable, degut a la part de la seua pell que està més bruna, és que siga un jove relacionat de manera més directa amb la natura, pot ser un caçador o un maqui. Pot ser resultaria més fàcil si algun expert en armament poguera identificar quin tipus d'arma subjecta.

Aquesta peça d'etapa de madures podríem dir que resumeix perfectament l'estil d'Enrique Navas. Aquest fet és evident pel fet que clarament el pintor ha partit d'un acurat dibuix subjacent academicista, sobre el que més endavant ha disposat diverses taques de pintura que ha aplicat *alla prima* i que li han permès definir la volumetria del cos del jove model.

Com hem dit al cos del treball, es tracta d'una pintura que va donar a l'aleshores anomenada Escola d'Arts i Oficis de València. La intenció de la donació era que formara part d'un Museu de Belles Arts de la pròpia institució, tot

i que finalment no es va materialitzar mai. Avui en dia continua formant part de la col·lecció artística de l'EASD de València, trobant-se a la seu del carrer Genaro Lahuerta.

“Estudio”

9

Enrique Navas Escuriet

Estudi

Data no identificada. Tècnica, suport i mesures no identificades

Parador desconegut

INSCRIPCIONS: No identificades

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 9

Retrat d'un home ancià. No coneixem absolutament cap data sobre la peça més enllà del títol, *Estudi*, indicat al peu d'imatge i la pròpia reproducció fotogràfica que es va publicar l'any 1945 al número 17 de la revista *Ribalta*. De fet, la pròpia imatge tampoc no és una font completament fiable, ja que moltes de les pintures d'Enrique Navas que es van fotografiar per a l'ocasió no es van mostrar en la sua integritat.

Sembla que es tracte d'un oli sobre llenç, encara que la reproducció fotogràfica, en blanc i negre, és un poc confusa en aquest sentit. Representa un

ancià de bust, vestit de manera humil. Posa de front, mirant fixament a l'espectador i sobre un fons neutre clar.

Al rostre es poden apreciar les arrugues que indiquen l'edat avançada del model. Aquest, a més porta el cabell curt i barba i bigot, tots ells completament blancs degut al pas del temps. Aparentment, es tracta d'una persona que passa molt de temps exposat al sol, perquè parts del seu rostre com les galtes i el nas semblen més brunes que la resta.

OBRES DOCUMENTADES A PARADOR DESCONEGUT

10 *Nu, Ca.* 1894, tècnica no identificada. Provenent de l'Exposició celebrada a Juliol de 1894 pel Cercle de Belles Arts de València.

11 *Acadèmia del natural*, 1905, oli sobre llenç. Provenent dels exercicis d'oposició a la Pensió de la Diputació Provincial de València.

ACADÉMIES DE L'ANTIC

12

Enrique Navas Escuriet

Acadèmia de l'antic. Còpia d'Esclau moribund de Michelangelo Buonarroti

1896?. Carbó negre sobre paper, 620×473 mm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 4348

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / 96” i algunes il·legibles per tota la superfície, algunes tinxades.

Acadèmia de l'antic que reproduïx un marbre original de Michelangelo Buonarroti, tallat vers a 1513 o 1515 i que es coneix com *Esclau moribund*. Originalment havia de formar part del monument funerari de Juli II, tot i que actualment es conserva al Louvre.

Representa un jove, dret i pràcticament nu, salvant una samarreta que s'ha arromangat fins els mugrons. El model recau en una posició lànguïda, formant un *contrapposto* i deixant recaure el seu pes sobre la cama dreta, mentre relaxa l'oposada. Amb la mà dreta, amb a penes forces, sostén a l'altura del tòrax la samarreta arremangada, mentre amb l'esquerra pareix ajudar-se a sostenir el seu propi crani, que cau sobre el múscle dret a causa de l'esgotament extrem, raó per la qual tanca els ulls i presenta un rostre inexpressiu. Aquesta postura crea al tronc del model una línia serpentinata.

En aquesta còpia, Navas evidència la seua capacitat de representar de forma mimètica les formes del model que ha de copiar. Ha aconseguit captar d'una manera molt correcta els volums i els claroscurs que s'aprecien a la musculatura de la figura. Tot açò, però amb una pràctica constant i amb alguna rectificació, ja que pareixen advertir-se molt sotilment alguns *pentimenti* al múscle i al bíceps dret o al pectoral i l'aixel·la esquerra. Encara que els ha sabut dissimular amb uns traços de carbó, a mode de fons neutre, que al seu torn, ajuden a definir els contorns de la figura.

La part inferior de la còpia només està delimitada amb uns pocs traços de llapis, tot i que està inacabada. Així doncs, deixa sense representar la mona que a l'original descansa a les cames del jove moribund. Per aquest motiu, a més dels apunts i les frases il·legibles als extrems o el nombre indicat baix de la seua signatura “96”, pensem que es podria tractar de l'única peça conservada

del seu període de formació. En aquest cas, es correspondria al seu darrer curs com alumne de *Dibuix de l'antic* als Estudis Lliures superiors de la Reial Acadèmia de Sant Carles, del 1895 al 1896. Recordem que, com hem dit, va guanyar el premi ordinari en aquesta assignatura aquell any.

Altre aspecte que recolzaria aquesta hipòtesi, és que a cap dels enviaments mai no va remetre cap còpia d'escultures de Michelangelo. Recordem que només va copiar d'aquest mestre italià un detall del fresc *El Judici final* a Roma i que des de França, on es troba l'escultura original i on podria haver-la copiat, només va remetre *L'últim número* com a treball final de Pensió.

A més, si comparem l'acadèmia de Navas amb l'escultura original pareix que el pintor no ha acabat de captar la posició de la cama esquerra, que s'inclina de manera més pronunciada. Per tant, en cas de que haguera fet aquesta còpia en alguna de les seues estances de formació hauria estat en alguna gliptoteca de reproduccions; com la del *Casón del Buen Retiro* de Madrid i recordem que tots els treballs de dita etapa estàn signats amb una cal·ligrafia diferent i s'indica la data amb el nombre complet de l'any i el lloc de realització. Tot açò manca a aquest dibuix.

Però, al seu tron, resulta un tant estrany que la Diputació Provincial conserve a la seua col·lecció una obra que no haja estat realitzada durant la pensió d'Enrique Navas. Per aquest motiu, mai no podrem amb els nostres recursos determinar la data ni la procedència exacta d'aquesta còpia en cas de que no trobem documentació alguna sobre ella.

Enrique Navas Escuriel*Acadèmia de l'antic. Àrtemis de Gabii*

1906. Carbó negre i guix sobre paper, 620×477 mm

Diputació Provincial de València (Dipòsit Museu de Belles Arts Sant Pius V de València), n.º inventari 3269

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “DIANA DE GÁBIES” i al dret “NAVAS ESCURIET / MADRID / 1906”BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 341-342 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p.41

Còpia al carbó i guix sobre paper de l'escultura que reproduïx el tipus de l'*Àrtemis de Gabii*, l'original del qual s'atribueix al taller de Praxíteles. Actualment la peça primigènia, de la que hi ha diversos fragments de còpies, es troba al Museu del Louvre de París.

En la imatge es representa una còpia de l'estàtua vista des de l'esquerra i disposada a una peanya, a l'interior d'un edifici, del qual s'aprecia el que sembla ser una finestra, amb un alt apitrador, a través de la qual entren els raigs de llum que il·luminen l'estança i la part darrera de la figura. Aquesta representa una jove en *contrapposto*, deixant el seu pes sobre la cama dreta, la qual es recolza al seu tron sobre un tronc d'un arbre sense fulles, mentre deixa relaxada l'esquerra de manera que alça el taló cap a dins. L'escultor va representar

la deessa en la descuidada acció de posar-se el *quitó*, sostenint amb la mà dreta la fíbula i l'extrem de la túnica i amb l'esquerra l'altre extrem, deixant el muscle al descobert. Per tal de concentrar-se en l'acció, gira el coll i el rostre cap al seu muscle dret, mentre porta els cabells ondulats recollits amb l'ajuda d'una cinta al tos, formant un topet.

Aquesta acadèmia de l'antic és una de les que van integrar el primer enviament de la seua Pensió en Pintura. Per tant, com la resta de dibuixos va estar executat a Madrid, raó per la qual la figura que va reproduir integrava la col·lecció de còpies bé de l'Acadèmia de San Fernando o bé del Museo Nacional de Reproducciones Artísticas. En aquell moment, la col·lecció d'aquest es trobava al *Casón del Buen Retiro*, on

habitualment acudien estudiants de Belles Arts a fer acadèmies, tot i que actualment, la seua col·lecció escultòrica es troba al Museo Nacional de Escultura de Valladolid.

Amb aquesta imatge, el jove Navas demostrava que dominava la tècnica artística, així com la seua capacitat de fer dibuixos del natural. Al seu torn, s'ajustava a allò que estipulava el Reglament vigent per les pensions de Pintura que concedia la Diputació Provincial de València, representant una de les escultures que formava part de la col·lecció del Museo Nacional de Reproducciones Artísticas. I, a més,

també demostrava una familiaritat amb l'estatuària clàssica, reconeixent aquelles obres més cèlebres dintre de la Història de l'Art Occidental. Per la qual cosa, tampoc no és d'estranyar que posteriorment desenvolupara tant fructíferament el seu càrrec com a catedràtic en *Dibuix Artístics i Elements de la Història de l'Art*, una tasca en la que, recordem, va rebre lloances en diverses ocasions. Tal i com va ocórrer amb la resta d'acadèmies de l'antic que va remetre des de Madrid, aquesta va ser valorada molt positivament.

Enrique Navas Escuriet*Acadèmia de l'antic. Laocoont*

1906. Carbó negre i guix sobre paper, 1100×723 mm

Diputació Provincial de València (Dipòsit Museu de Belles Arts Sant Pius V de València), n.º inventari 3274

INSCRIPCIONS: Al cantó superior dret de la part davantera “LAOCOONTE” i a l’inferior dret “E. NAVAS / MADRID / 1906”BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 342 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p.41

Còpia al carbó i guix sobre paper de l'escultura hel·lenística coneguda com *Laocoont i els seus fills*. El conjunt escultòric original, d'autor desconegut, fou reproduït, pot ser de manera un tant lliure, pels escultors rodís Agesandre, Polidor i Atenodor de Rodes vers a la dècada del 30 abans de la nostra era. El conjunt fou trobat al segle XVI a l'antiga *Domus Aurea* i ràpidament fou comprada per Juli II, raó per la qual actualment es conserva als Museus Vaticans.

L'acadèmia que va fer Enrique Navas del *Laocoont*, únicament representa un detall del conjunt. Va escollir al desesperat protagonista, a qui només va dibuixar des dels genolls cap amunt, al seu fill petit, situat a la seua dreta i representat a la imatge de malucs cap amunt, la serp que mossega el

sacerdot i el braç dret del seu fill primogènit. L'escena en conjunt, ambientada en la guerra de Troia, representa el moment en el que el sacerdot d'Apol·lo, Laocoont, és castigat per Atenea i Posidó. El sacerdot s'havia oposat a que els troians acceptaren el cavall que els grecs, als qui recolzaven les dues divinitats olímpiques que hem mencionat, els oferien com a regal amb intenció de traïr-los. Per la qual cosa foren asfixiats per dues serps marines monstruoses com a càstig.

En aquesta ocasió, el dibuixant ha representat el detall de la composició sobre un fons negre que ajuda, al seu torn, a definir els contorns de les figures, les quals reben la llum provinent d'un únic focus zenital situat a la dreta del suport. Per aquest motiu, l'esquerra és la part més clara de les figures i la dreta la

més enfosquida, provant Navas, a més de la seua capacitat per a fer còpies, el seu domini per captar el *chiaroscuro* de les figures.

Juntament amb aquests aspectes, també ha plasmat amb una gran versemblança el *pathos* dramàtic de l'escena i l'angoixa sofrida per Laocoont. Ha captat, per tant, l'escènica de l'estètica hel·lenística, deixant d'aquesta manera palès que, més enllà de perfeccionar la seua tècnica com a dibuixant i pintor, va aprofitar la seua Pensió d'ampliació d'estudis per cultivar el seu coneixement de la tradició artística occidental. Per dita raó, tant aquesta acadèmia, com la resta que va enviar durant el primer quadrimestre de l'estada a Madrid, fou valorada molt positivament per la Secció de Pintura de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles a l'informe remès a la Diputació Provincial de València.

Com a últim detall, caldria apreciar que, tal i com es veu a la imatge, les extremitats superior de la figura de Laocoont no estàn mutilades, com tampoc no ho estàn les dels seus fills Etró i Melanto. En canvi, el conjunt escultòric dels Museus Vaticans si presenta aquesta mancança. Hi ha diverses còpies fetes al llarg de l'Edat Moderna on cap de les figures té cap mutilació, com és el cas de

la de Baccio Bandinelli que es conserva a la Galleria degli Uffizi, tot i que Navas no reproduïx ací el seu tipus.

Com veiem a la imatge, a l'enquadrament del dibuix del pintor que estem estudiant, el braç dret del fill menor de Laocoont queda fora de la composició, perquè discorreria en paral·lel al del seu pare. Aquesta composició és la mateixa que trobem a la còpia del conjunt escultòric que formava part de la col·lecció del museu de reproduccions del *Casón del Buen Retiro*, que presumptament va visitar Navas. És per aquest motiu pel qual la seua còpia podria haver seguit de model

Imatge 1: José Trilles y Badenes. *Laocoont* (reproducció). 1887. Buidat en guix, 282×170×100 cm. Museo Nacional de Escultura.

el *Laocoont* [img. 1] que, després d'haver tancat el Museo Nacional de Reproducciones Artísticas, va entrar a formar part de la col·lecció del Museo Nacional de Escultura de Valladolid, el qual actualment té per número d'inventari "CER00674".

Enrique Navas Escuriet*Acadèmia de l'antic. Menandre*

1906. Carbó negre i guix sobre paper, 1103×730 mm

Diputació Provincial de València (Dipòsit Museu de Belles Arts Sant Pius V de València), n.º inventari 3277

INSCRIPCIONS: Al cantó superior dret de la part davantera “MENANDRO / POETA CÓMICO GRIEGO” i a l’inferior esquerre “E. NAVAS / MADRID / 1906”BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 342 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p.41

Còpia al carbó i guix sobre paper de l'escultura que segueix el tipus conegut convencionalment com *Menandre sedent*. L'original es troba a la gliptoteca dels Museus Vaticans i, tot i que a principis del segle XX s'atribuïa a un retrat del literat atenenc, per les similituds que presenta amb el que van fer Cefisòdot el Jove i el seu germà Timarc per al *Teatre de Dionís* d'Atenes, avui es pensa que és un retrat d'un personatge desconegut romà del segle I de la nostra Era.

La estàtua sedent representa un varó de mitjana edat, vestit amb una toga i sentat sobre una cadira entapissada. Seu d'una manera relaxada, estirant sotilment la cama dreta sobre un escambell i deixant endarrerida l'esquerra, tenint com a calcer unes sandàlies. Deixa caure lànguidament el

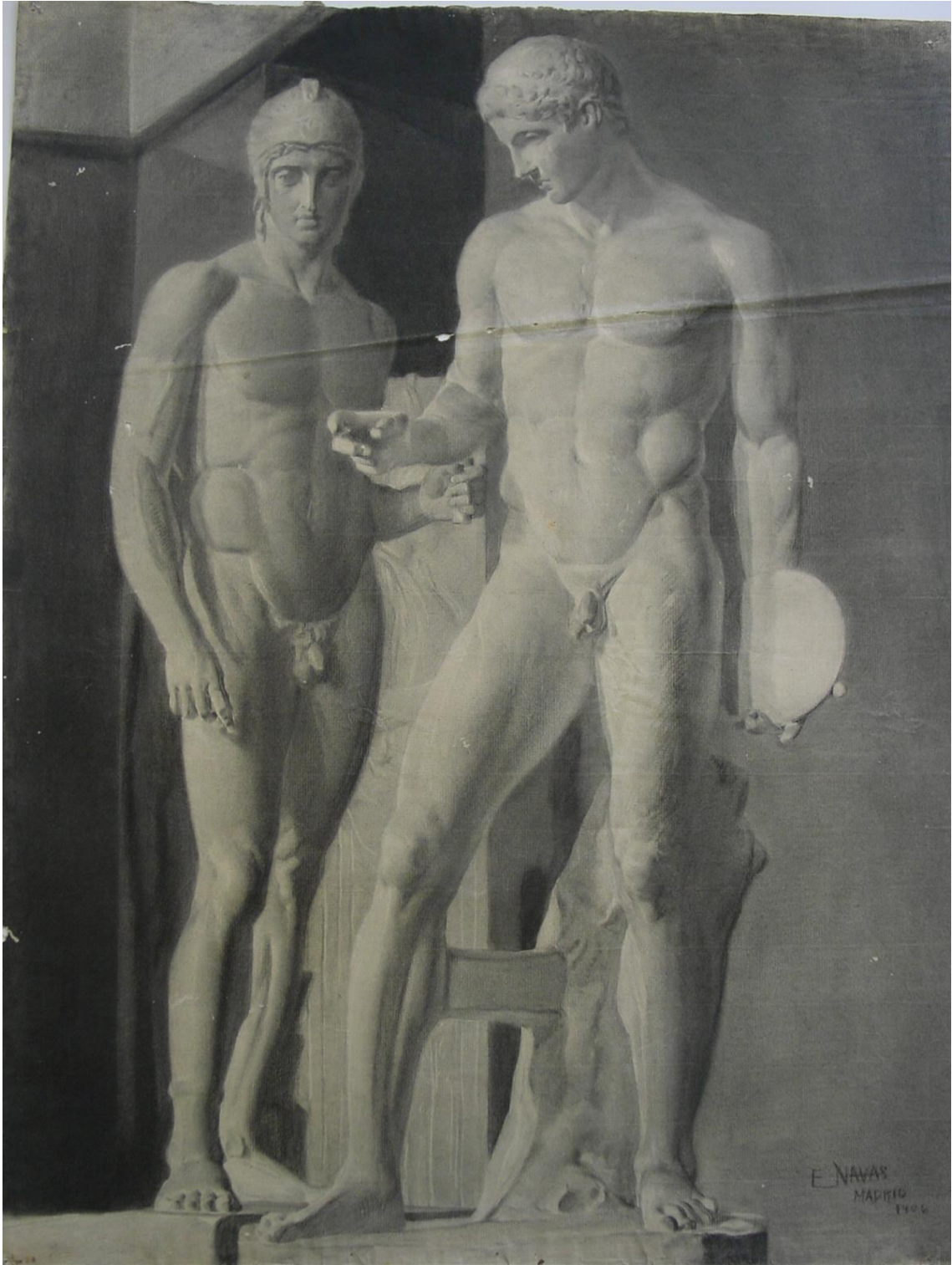
braç dret, situant la canella de la mà sobre el genoll, mentre disposa el braç esquerre damunt del raspall de seu seient i subjecta un document en format de roll. Pel que fa al rostre, com només recolza els omòplats sobre el raspall inclina cap al davant, sotilment decantant-se cap a l'esquerra. Degut a la fisonomia individualitzada de la cara, que representa un home madur amb una expressió un tant inquisitiva mentre arrufa el front, bé podríem pensar que es tracta d'un cavaller de la *gens* romana.

En aquesta ocasió, Navas ha plasmat la figura vista des del seu lateral dret i sobre un fons neutre de color negre. La peça queda il·luminada només per un sol focus de llum provinent de la part del darrere i focalitzada en el cantó darrer de l'esquerra de la cadira. D'aquesta manera l'artista ha donat peu a

representar la diferent incidència de la llum sobre la superfície de la figura, produint un clarobscur que, a més de demostrar la seua perícia com a

dibuixant, també li ajuda a definir visualment la volumetria de les formes.

Enrique Navas Escuriet*Acadèmia de l'antic. Dues figures*

1906. Carbó negre i guix sobre paper, 620×475 mm

Diputació Provincial de València (Dipòsit Museu de Belles Arts Sant Pius V de València), n.º inventari 3271

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera "E. NAVAS / MADRID / 1906"

BIBLIOGRAFIA: GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 342

Còpia al carbó i guix sobre paper de les escultures *Ares Borghese* i *El Discòfor*. L'original de la primera figura, la rèplica més paradigmàtica de la qual es conserva al Museu del Louvre, fou cisellada per Alcàmenes al segle V a.C. per ser venerada al temple de la divinitat d'Atenes. Mentre que l'atleta amb el disc, que segueix el tipus del Museu Pushkin de Moscou, fou, segons Elvira Barba²⁰⁷, realitzat per Naucides, deixeble de Policlet vers a finals del segle V a.C. o a les primeries del IV.

Les dues figures es troben a l'interior d'una estança, de la que s'aprecia l'intradós d'una llinda i una cantonada, presentant la paret un sòcol. I darrere d'aquestes s'intueix una estela amb els drapejats de les vestidures d'una

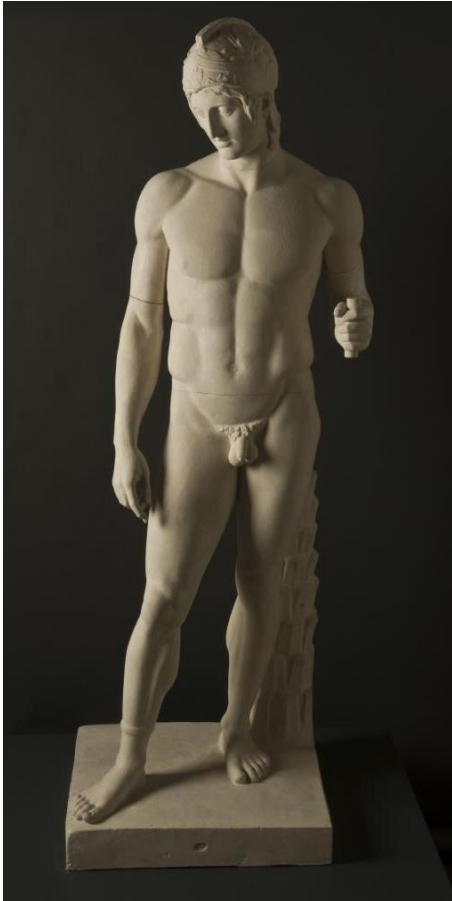
dona, tot i que no hem pogut identificar-la amb exactitud. Es troben il·luminades per un únic punt de llum, que se situa a la part davantera de les figures, provenint de l'esquerra de la imatge. Per tant, queden aclarides les parts de la dreta de les figures i enfosquides les de l'esquerra.

Novament, en aquesta acadèmia de l'antic Enrique Navas demostra el domini tècnic i el seu virtuosisme com a dibuixant. Tot i que oficialment aquest dibuix no va formar part de cap enviament des de Madrid, tant per la cronologia com per les inscripcions que es poden llegir, és clar que va realitzar-lo durant la seua Pensió de Pintura. Novament, pensem que les figures formarien part de l'aleshores Museo

---

²⁰⁷ ELVIRA BARBA, Miguel Ángel, 2013, p. 207

Imatge 2: Eugène Denis Arrondelle.
Ares Borghese (reproducció). 1884.
Buidat en guix, 216×90×60 cm.
Museo Nacional de Escultura.

Nacional de Reproducciones Artísticas de Madrid, degut a la semblança entre el model de Navas i l'*Ares* provinent d'aquell d'eixa col·lecció i que actualment es conserva al Museo Nacional de Escultura de Valladolid "CER00411" [img. 2].

L'artista demostra en aquesta ocasió, al seu torn, que està familiaritzat amb la història i la tradició artística d'Occident. En eixe sentit, volem dir que ha sabut captar amb ambdues figures que conformen l'acadèmia del primer classicisme del segle V a.C. i de l'estil particular d'un seguidor de Fídies i altre de Policlet, a pesar de la dificultat que comporta especialment en el cas del *Discòfor* degut a la gran varietat de còpies i versions que d'aquest es conserven.

Enrique Navas Escuriet*Acadèmia de l'antic. Efeb de Subiaco*

Ca. 1912. Carbó negre i guix sobre paper, 1000×700 mm

EASD de Ciudad Real

INSCRIPCIONS: Al cantó superior dret de la part davantera “E. NAVAS”

LÓPEZ-SALAZAR PÉREZ, Carmen; HERRERO GÓMEZ, Javier, 2011, p. 28-29

Còpia al carbó i guix sobre paper de l'escultura *Efeb de Subiaco*. La còpia de la figura que Navas va plasmar segueix amb gran fidelitat el tipus de la figura que es conserva al Museo Nazionale Romano de la *città eterna*. L'original grec, segurament un bronze, no es conserva i només coneixem la figura gràcies a la còpia en marbre que fou trobada a la *Vila Sublaquensis* de Neró a Subiaco.

Es tracta d'una peça sobre la qual hi ha una gran controvèrsia, pel que fa a la seua datació exacta, degut a que les característiques formals podrien bé ser d'èpoques molt diferents. Així doncs, per la factura de la musculatura i les carnacions inicialment es va situar cronològicament el segle V a.C., tot i que, més endavant, degut al gir hel·lenístic que pren la posició i l'actitud de la figura, també s'ha proposat que bé podria ser de vers al segle IV a.C. Fins i tot, també hi ha qui ha proposat que seria

una figura del nou classicisme del segle I a.C.

Enrique Navas ha presentat aquesta figura sobre un fons amb un drapejat fosc neutre. Es troba il·luminada mitjançant un únic focus, situat al cantó superior dret de la imatge. Conseqüentment, queden lluentes les formes de la part esquerra de l'escultura i en penombra les de la dreta. L'artista ha sabut plasmar detalladament la musculatura, sent molt fidedigne a l'estil classicista de l'anatomia de la figura, així com al dinamisme i el *pathos* de l'actitud del model.

Al seu torn, també ha demostrat el seu evident virtuosisme com a dibuixant academicista, després d'haver conclòs els seus estudis artístics i haver reforçat els seus coneixements durant la seua Pensió en Pintura. A més ha sabut traure-li gran rendiment als seus recursos, puix que, a més del propi dibuix s'ha ajudat dels claroscurs que

provoca la diferent incidència de la llum per definir els contorns de les formes.

Aquesta acadèmia de l'antic ha estat identificada per Javier Herrero i per Carmen López-Salazar, del Departament d'Història de l'Art de l'EASD de Ciudad Real, com un dels exercicis de les seues oposicions a la càtedra de professor de Dibuix Artístic i elements de la Història

de l'art d'aquell centre. En cas de que açò fos verídic, bé podria donar-nos la raó de perquè va aconseguir la plaça per la que va opositar. Tot i que, tampoc no podem descartar la hipòtesi que es tracte d'una de les acadèmies de l'antic que emprava com a model a les seues classes i que tanta celebritat tenien en aquell moment.

OBRES DOCUMENTADES A PARADOR DESCONEGUT

18 *Diadumen de Policlet*, 1903, carbó negre sobre paper. Provenent dels exercicis d'oposició a la Pensió de Pintura de la Diputació Provincial de València.

19 *Venus de Milo*, 1905, carbó negre sobre paper. Provenent dels exercicis d'oposició a la Pensió de Pintura de la Diputació Provincial de València.

20 *Silè i Bacus*, 1905, carbó negre sobre paper. Provenent dels exercicis d'oposició a la Pensió de Pintura de la Diputació Provincial de València.

PINTURA DE FLORS

OBRES DOCUMENTADES A PARADOR DESCONEGUT

21 *Flors del natural*, 1894, oli sobre llenç. Provenent de l'oposició al premi ordinari de l'assignatura *Arts Policromes* (secció flors del natural) del curs 1893-1894.

22 *Flors, Ca.* 1894, tècnica no identificada. Provenent de l'Exposició celebrada a Juliol de 1894 pel Cercle de Belles Arts de València²⁰⁸.

---

²⁰⁸ És molt probable que es tracte de l'obra presentada a l'oposició a premi de la secció de flors del natural l'assignatura *Arts Policromes* d'eixe mateix any a la que ens hem referit una mica més amunt.

CÒPIES

Enrique Navas Escuriet

Infant Francesc de Paula Antoni, del quadre La família de Carles IV de Goya

1906. Oli sobre llenç, 97×63,3 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 1685

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / MADRID 1906”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 339 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 40-41

Còpia del natural d'un detall de *La família de Carles IV* de Francisco de Goya i Lucientes [img. 3] que representa l'infant Francesc de Paula (1794-1865), el menor dels fills de Carles IV i Maria Lluïsa de Parma i futur Duc de Cadis. La pintura original, realitzada l'any 1800 i amb un tamany de 280×300 cm, es conserva al Museu Nacional del Prado, on la va poder observar i copiar Enrique Navas Escuriet l'any 1906, quan va realitzar la primera estada de la seua Pensió en Pintura de la Diputació Provincial.

Aquest oli sobre llenç, que va remetre'l a la Secció de Pintura de la Reial de Sant Carles com un dels treballs corresponents al segon quadrimestre del seu període madrileny. La imatge reproduceix d'una manera molt versemblant la composició que va fer el pintor de l'original, així com també la seua paleta. Al seu torn, fruit d'una

observació molt meticulosa, també ha sabut captar la tècnica de Goya, que era un dels principals objectius de la subvenció que va rebre. Pot ser es podria apuntar que, en comparació amb Goya,

Imatge 3: Francisco de Goya i Lucientes. *La família de Carles IV* (Detall). 1800. Oli sobre llenç, 280×300 cm. Museo Nacional del Prado.

Navas pot ser ha representat el rictus del xiquet amb unes línies més agressives que l'original i una paleta més fosca. Amb tot, tampoc no podem fer una afirmació completament rotunda en aquest sentit, pel fet que tampoc no sabem en quin estat es trobava a principis del segle XX la pel·lícula pictòrica de l'original.

És per aquest motiu que, complaguts amb el resultat d'aquesta

peça i les altres cinc còpies que va fer al Prado, Navas fou valorat de forma molt positiva per la Secció de Pintura. Al seu parer, el pintor havia aprofitat per millorar les seues capacitats tècniques com artista, mentre al seu torn també incrementava els seus coneixements d'Història de les Belles Arts i de la tècnica dels considerats com grans mestres de la pintura espanyola.

Enrique Navas Escuriet*Santa Isabel d'Hongria*

1906. Oli sobre llenç, 97×62,8 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 1525

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / MADRID 1906”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 339 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 41

Còpia del natural del detall de l'escena principal de *Santa Isabel d'Hongria curant els tinyosos* de Bartolomé Esteban Murillo [img. 4]. A la imatge, per tant, Navas ha representat a la santa d'origen hongarès davant d'un llibrell metàl·lic de color platejat ple d'aigua amb la que renta el cap d'un nen amb dermatofitosis o tinya capitis, mentre és assistida per una dama que subjecta un rentamans daurat. L'oli sobre llenç original, amb unes mides de 325×245 cm, fou realitzada per Bartolomé Esteban Murillo per a l'Església de Sant Jordi de l'Hospital de la Caritat de Sevilla vers a l'any 1672. A l'actualitat es troba al seu emplaçament original, tot i que en l'època en la que Navas el va poder admirar, després de diversos paradors, es trobava al Museu Nacional del Pardo, on realitzaria la seua còpia.

Es tracta d'una de les pintures que va integrar l'enviament corresponent al segon quadrimestre de la seua estança a Madrid de la seua Pensió en Pintura. La

Imatge 4: Bartolomé Esteban Murillo. *Santa Isabel d'Hongria curant els tinyosos* (Detall). Ca. 1672. Oli sobre llenç, 325×245 cm. Església de Sant Jordi de l'Hospital de la Caritat de Sevilla.

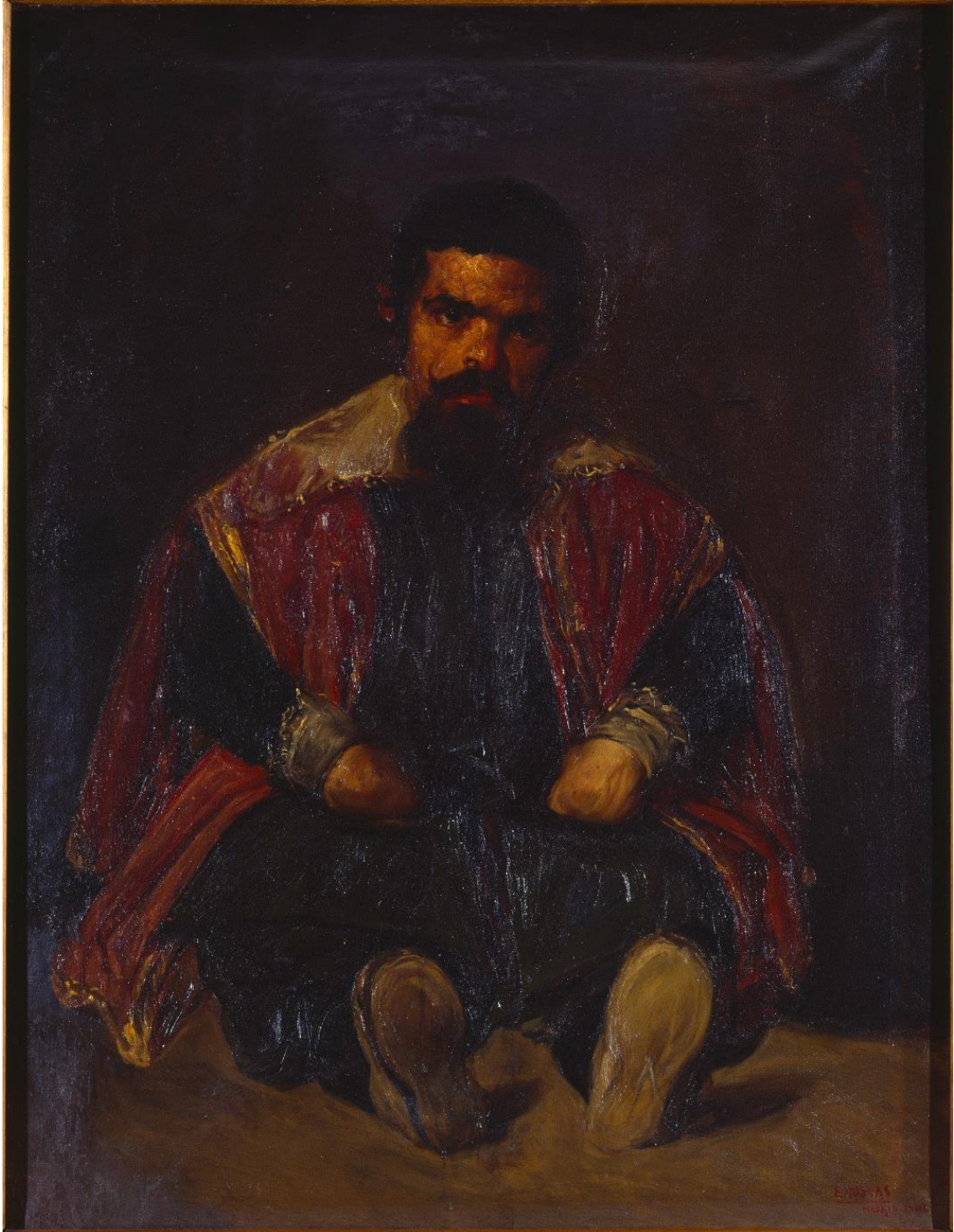
seua còpia, amb un paregut més que evident amb l'original, evidència la seua facilitat per reproduir la pintura i l'estil de Murillo.

Navas ha sabut captar els procediments tècnics del naturalisme de Murillo. Ha reproduït compositivament la peça original i ha captat correctament les actituds de cada un dels personatges que ha escollit. Tot açò demostra que ha estat al davant de l'original una dilatada estona i que s'ha entregat a fons per al seu estudi.

Quant aquest llenç, junt amb els altres que van conformar l'enviament

que va fer el pintor des de la capital de l'Estat Espanyol, fou examinat per la Secció de Pintura de la Reial Acadèmia de Sant Carles, van considerar que Navas havia complit amb allò estipulat al reglament. Van apreciar que, a més de perfeccionar la seua tècnica com a dibuixant i pintor, havia estudiat a fons els grans pintors del Segle d'Or Espanyol. Per eixe motiu van informar positivament l'enviament a la Diputació Provincial de València.

Enrique Navas Escuriet

Còpia del nan de Felip IV, Sebastián de Morra de Velázquez

1906. Oli sobre llenç, 106,4×82 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 2179

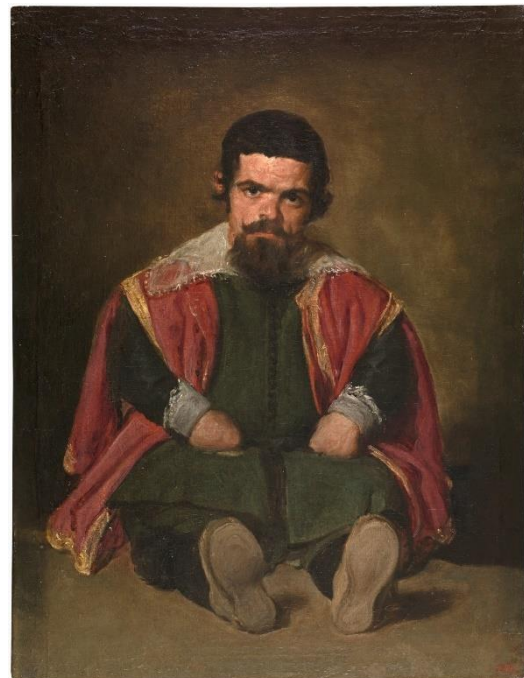
INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / MADRID 1906”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 336 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 41

Rèplica del retrat *El bufó el Primo* del pintor sevillà Diego Velázquez i Silva [img. 5]. Aquesta còpia pràcticament reproduïx l'original de Velázquez, ja que al retrat del bufó, Navas no només ha imitat la composició i el colorit, sinó que també ha emprat un suport pràcticament amb unes mesures idèntiques.

L'original d'aquest retrat està datat l'any 1644 i forma part de la col·lecció del Museu Nacional del Prado, on Enrique Navas el va copiar. Tradicionalment, també en època de Navas, se l'havia identificat com un servent del príncep Baltasar Carles anomenat Sebastián de Morra. Però recentment s'ha documentat que es tracta de *el Primo*, un bufó de Felip IV que va acompanyar el monarca a Aragó l'any d'execució de la pintura. Allí el va retratar Velázquez.

Es tracta d'una de les pintures més aclamades del mestres sevillà, pel curiós colorit del vestit de drap verd que contrasten amb la ropeta carmesí, ribetejada amb un galó daurat i el coll i punys de fi encaix blanc de Flandes. A més també s'ha reconegut l'estreta

Imatge 5: Diego Velázquez i Silva. *El bufó el Primo*. 1644. Oli sobre llenç, 106,5×82,5 cm. Museo Nacional del Prado.

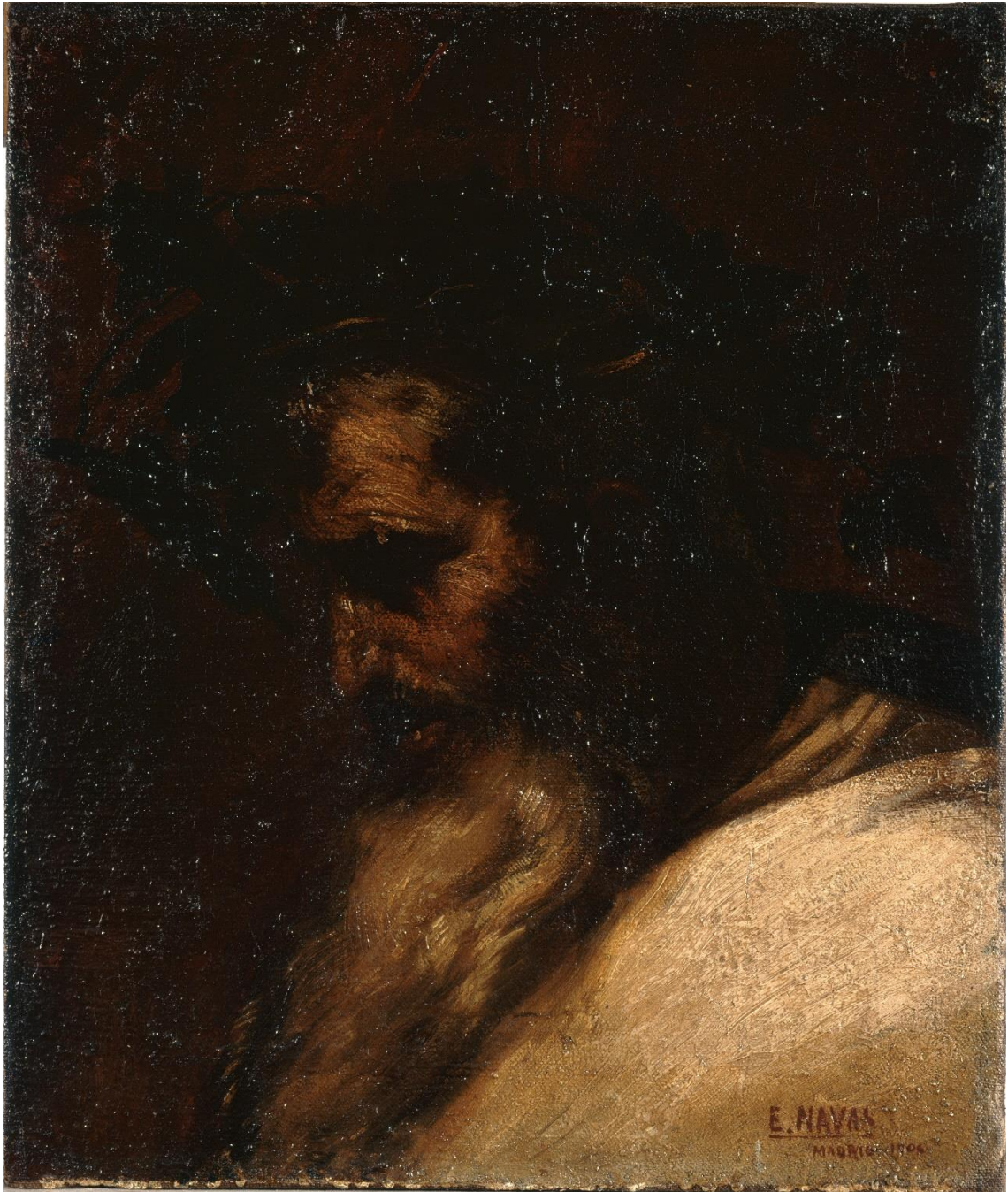

relació que es genera a la imatge entre el pintor i el model, qui es permet posar amb una mirada inquisitiva i penetrant.

Aquest llenç que Navas va realitzar al Museu del Prado, junt amb la resta de pintures que va enviar des de Madrid, es correspon a l'enviament del segon quadrimestre que va residir a la capital de l'Estat Espanyol durant la seua Pensió en Pintura atorgada per la Diputació Provincial de València. El pintor novament va demostrar l'aprofitament de la seua estada a la ciutat i el seu interès per la pintura barroca espanyola, raó per la qual fou

avaluat de manera positiva per la Secció de Pintura de la Reial Acadèmia de Sant Carles.

Hem de matisar que, tot i que a la reproducció fotogràfica es pot apreciar un estat de conservació millorable, aquesta imatge no es correspon amb el moment actual. Després d'una restauració, la peça presenta una major claredat degut a que s'ha retirat el vernís oxidat i es pot apreciar una gama de color molt més fidedigna a la de l'original. A més, també s'ha ajustat millor el llenç al seu bastidor.

Enrique Navas Escuriet*Rostre de Bacus*

1906. Oli sobre llenç, 55×46,1 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 3253

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / MADRID 1906”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 37; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334 i 336 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 41

Rèplica *Rostre del déu Bacus* (fragment de *El Triomf de Bacus*) del pintor Josep de Ribera [img. 6]. La peça original forma part de la col·lecció del Museu Nacional del Prado i, tot i que actualment no es troba exposat, allí seria copiat per Enrique Navas Escuriet l'any 1906. El Ribera és un dels tres fragments de *El Triomf de Bacus*²⁰⁹ que va sobreviure a l'incendi de l'Alcàsser reial de Madrid l'any 1734. Sembla ser que la pintura de *lo Spagnoletto* s'inspiraria amb un relleu hel·lenístic amb el mateix tema i que acompanyaria un llenç de Massimo Stanzione de temàtica similar i *Els Borratxos* de Velázquez.

En aquest llenç, Navas ha captat l'estil naturalista del pintor d'origen xatavenc, presentant el model sobre un

Imatge 6: Josep de Ribera. *Rostre del déu Bacus* (fragment de *El Triomf de Bacus*). 1636. Oli sobre llenç, 55×46 cm. Museo Nacional del Prado.

²⁰⁹ Gràcies a una còpia de l'original perdut d'una col·lecció particular saben que el tema realment no és un Triomf del déu vitícola, sinó una visita

als mortals. Allò que coneixem com una *Theoxenia*.

fons neutre rogenc a mode de drapejat. La figura està il·luminada per un potent i únic focus de llum situat al seu front, deixant en penombra la part de darrere de la seua figura. El model, en comptes de representar a Bacus com un atractiu jove, apareix com un corpulent ancià, coronat amb unes fulles i branques de vinya, amb arrugues al rostre i amb una llarga cabellera i barba canosa.

Novament, aquesta còpia de Ribera es correspon a un dels llenços que va remetre des de Madrid, durant el segon quadrimestre de la seua Pensió en Pintura. Com és d'esperar, la Secció de Pintura de l'Acadèmia de Belles Arts va informar a la Diputació Provincial de

València que Enrique Navas havia complit amb allò que estipulava el *Reglament* vigent, demostrant els seus avanços i el profit que l'estada li va aportar per millorar la seua tècnica i el coneixement de la pintura espanyola del segle XVII.

Tal i com ocorre amb la còpia que Navas va fer de *El bufó el Primo* de Velázquez, la imatge que ens ha proporcionat la Diputació Provincial de València no es correspon a l'estat actual de la peça. A l'actualitat i després d'una exhaustiva restauració, s'ha substituït el vernís oxidat original per altre de nou, deixant apreciar l'aparença original de la capa pictòrica.

Enrique Navas Escuriet*Les menines. Còpia de Velázquez*

1906. Oli sobre llenç, 170×169,8 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 4685

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / MADRID 1906”

BIBLIOGRAFIA: GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 344

Còpia del detall amb l'escena principal de *Les menines* o *La família de Felip IV* de Diego de Velázquez i Silva [img. 7]. Com és sabut, l'original és una de les peces més paradigmàtiques de la pintura espanyola del segle XVII i s'exhibix a una de les sales del Museu Nacional del Prado.

El detall escollit en la còpia d'Enrique Navas és aquell que mostra els personatges principals de l'escena. Així doncs, veiem com l'infanta Margarida, encara aleshores una xiqueta de curta edat mira fixament l'espectador. Mentre, una de les seues dames, María Agustina Sarmiento de Sotomayor, postrada al sòl d'una de les cambres de l'Alcàsser reial de Madrid, li oferix un búcar amb aigua. L'escena és contemplada per Diego Velázquez, que vist de rigorós negre a l'espanyola i qui decideix plasmar-la, mentre aprofita per autorretratar-se a l'extrem esquerre del llenç.

Com ocorre amb les altres pintures que hem descrit fins el moment, es tracta d'una de les còpies de llenços que Enrique Navas Escuriet va realitzar al Museu Nacional del Prado mentre estava gaudint de la seua subvenció a Madrid. Junt amb altres sis llenços, les seues *Menines* formaren part de

Imatge 7: Diego Velázquez i Silva. *Les menines* (detall). 1656. Oli sobre llenç, 320,5×281,5 cm. Museo Nacional del Prado.

l'enviament de les peces pertanyents al segon quadrimestre.

Poc podem dir clarament sobre la peça, ja que l'estat de conservació és considerablement millorable. En primer lloc, tal i com ocorre amb altres peces seues d'aquesta cronologia, el vernís original ha oxidat. Aquest fet comporta que no es puga observar amb claredat la capa pictòrica original i, al seu torn, presenta diverses taques a la superfície. A més, pareix que la peça ha estat repintada posteriorment degut a la diferència de factura que es pot apreciar amb relativa claredat en certes parts de la pintura, especialment al rostre de la infanta Margarida.

Aquest aspecte el vam advertir clarament quant durant la nostra inspecció dels fons pictòrics de la Diputació vam sol·licitar a la seua encarregada, Aida Roda, observar la peça amb un focus de llum ultraviolada. Gràcies a aquesta ferramenta, vàrem poder apreciar que a la part central semblava haver-hi diversos trencalls. A

més, també hi havia diverses distensions de la tela respecte el seu bastidor.

Totes aquestes patologies i desperfectes semblen que es van produir quan la pintura es trobava a la Facultat de Belles Arts. Allí fou trobada per l'equip encarregat de custodiar la col·lecció patrimonial de la Diputació Provincial de València, que espera poder intervenir sobre la peça en els propers mesos i facilitar-nos una reproducció fotografia de bona qualitat.

Amb tot, es podia intuir que la reproducció del detall d'aquest llenç a tamany real respectava minuciosament la composició de Velázquez. Que el dibuix, tal i com ocorre amb tota l'obra de Navas, era molt acurat i que havia captat la tècnica d'aquest mestre de la pintura barroca espanyola. És per aquest motiu que no és d'estranyar que la Secció de Pintura de l'Acadèmia de Sant Carles informara favorablement aquest enviament a la Diputació.

Enrique Navas Escuriet*La disputa del sagrament. Còpia de Raffaello*

1907. Oli sobre llenç, 66,5×102 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 3014

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / Roma 1907”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 38; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 334-335 i 339 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 41

Còpia d'un detall del fresc *La disputa del sagrament* realitzat per Raffaello Sanzio [img. 8]. Aquest artista va pintar el mural a una de les estances del segon pis del Palau Apostòlic del Vaticà l'any 1509, per un encàrrec que li va fer Juli II gràcies a la mediació de Bramante. Aquest fresc mesura uns 500×770 cm i es troba situat davant d'altre fresc de Sanzio conegut com *L'Escola d'Atenes* a l'anomenada *Stanza della Segnatura*, formant part dels Museus Vaticans.

L'imponent fresc representa un tema de caràcter apologètic, defenent el triomf teològic i espiritual de l'Església Catòlica. Així, trobem al centre de la composició a la Santíssima Trinitat junt amb la Verge Maria i Sant Joan el Baptista. Al voltant d'aquests, encara al món celestial, es troben situats en hemicicle profetes i patriarques de l'Antic Testament junt amb alguns

Apòstols i màrtirs. A la part inferior, veiem un altar amb una custòdia de tipus sol on es troba el *Corpus Christi* i al seu voltant una sèrie de personatges històrics, entre els que destaquen els quatre pares de l'Església Llatina seguts en trons de marbre blancs.

En el cas d'Enrique Navas, va decidir representar el conjunt de dos personatges situats a l'extrem inferior esquerre de la composició de Raffaello. Així doncs, veiem un personatge recolzant el colze dret sobre l'apitrador

Imatge 8: Raffaello Sanzio. *La disputa del sagrament* (detall). 1509. Pintura mural al fresc, 500×770 cm. Museus Vaticans.

d'una balustrada de marbre blanc, mentre amb l'esquerre subjecta un llibre enquadernat amb vellut porpra. Tot i que el seu cos es disposa cap a l'endavant, gira el seu coll per poder mirar enrere. El seu rostre correspon al d'un home madur, amb unes quantes arrugues que mira inquisitivament cap a un altre personatge que en aquesta ocasió ha quedat fora del plànol. Està parcialment calb i els llargs cabells que li resten comencen a canejar.

Aquest personatge, del qual tradicionalment sempre s'ha dit que representa la fisonomia de Bramante, mentor de Sanzio a Roma, està acompanyat d'altre model. En aquest cas, es tracta d'un jove de cabells foscos i llargs que els amaga davall d'un turbant. Està molt interessat amb allò que diu al llibre que sostén el seu company, on dirigix fixament la mirada mentre assenyala alguna frase amb el dit. Darrere d'ells s'intuïxen altres personatges que va plasmar Raffaello, però que Navas no ha pogut representar íntegrament.

Aquesta còpia és l'única peça que actualment es troba en parador conegut de l'enviament corresponent al primer quadrimestre de la seua estança a Roma durant la seua Pensió en Pintura que li va subvencionar la Diputació Provincial de

València. Aquesta va arribar a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles junt amb dues altres còpies d'obres italianes del Cinquecento fetes al carbó sobre paper i altra a l'oli sobre llenç com aquesta que es troben desaparegudes.

En aquesta pintura Enrique Navas, com també degué fer amb les altres còpies que va remetre des de la *città eterna*, deixa palesos els seus avanços i l'aprofitament de la seua beca. El pintor ha aconseguit copiar de manera molt versemblant, plasmant així mateix els vibrants colors que caracteritzen les pintures de les *Stanze* i perfeccionant el seu dibuix. Per eixa raó la Secció de pintura va valorar-los positivament.

Hem d'afegir que, tot i que la reproducció fotogràfica que ens ha facilitat en aquesta ocasió la Diputació Provincial de València mostra un estat de conservació millorable, no es correspon amb l'aspecte actual. Tal i com vam poder comprovar a la nostra visita pels magatzems d'obres dels fons patrimonials de la Diputació, tots els trencalls que es poden apreciar a la foto han estat reparats. Així mateix, l'equip de restauració també ha netejat el vernís oxidat i ha eliminat les taques de la superfície i el paper amb el nombre "96" que hi havia pegat.

Enrique Navas Escuriet*Pescadora*

1908. Oli sobre llenç, 91,5×72,7 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 2104

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “ Còpia de Bartels / E. NAVAS / MÜNCHEN 1908”BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 38; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 335 i 341 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 41

Còpia de l'oli sobre llenç de Hans von Bartels titulat *Tornada de la flota pesquera, Katwijk*. D'aquesta pintura es conserven diverses versions del propi artista, sent aquella que més s'assimila a la còpia d'Enrique Navas aquella que actualment es troba al catàleg de la casa de subhastes *Simonis & Buunk*²¹⁰ [img. 9].

Hans von Bartels va nàixer a Hamburg l'any 1856. Es va formar amb Hardorff i Oesterley a la seua ciutat natal, amb Schweitzer a Düsseldorf i a l'Escola d'Art de Berlín. Després de viatjar a Itàlia, es va instal·lar a Munich, on va obtenir la plaça de professor a l'Acadèmia l'any 1891. L'obra que reproduïx Navas és una de les moltes

escenes pesqueres que va fer el pintor a un poble pesquer del sud d'Holanda anomenat Katwijk, on va estar per primera volta en 1887 i on va tornar de

Imatge 8: Hans von Bartels. *Tornada de la flota pesquera, Katwijk*. Abans de 1908. Gouache sobre paper transportat al llenç, 602×540 mm. ©Simonis & Buunk.

²¹⁰ Veure's a la nota 142 de la pàgina 68 del treball escrit.

manera assídua. Aquest pintor va fer molt popular aquest poblet pesquer entre diversos artistes bàvars del moment que van acudir allí per fer les seues escenes marines, creant una xicoteta i particular escola pictòrica.

A la imatge veiem, en primer plànol i mostrant el seu perfil dret, una jove neerlandesa que es troba a les costes del Mar del Nord. Sembla pensativa i mira abstreta cap al front, mentre disposa la seua mà a la galta esquerra i recolza l'altra sobre el seu maluc dret, formant una ansa amb el braç. Vist un gipó negre, s'abriga els tronc amb el que semblen unes pells i recull el seu cabell castany dintre d'una còfia blanca. Al seu darrere, de manera dispersa s'aprecien diversos personatges indefinits que també semblen dedicar-se a la pesca. També s'aprecien a la part superior del llenç unes embarcacions que es situen davant d'una atmosfera humida i boirosa.

Aquesta pintura és una de les tres que van conformar l'enviament

corresponent al primer quadrimestre de la seua estança a Munich. Tal i com demanaven al *Reglament* de les Pensions en vigor, Navas va escollir una peça que es trobava a una de les "Galleries més importants de Munich"²¹¹. A més, com hem dit, les marines de Katwijk es van posar en voga entre els pintors bàvars de finals del segle XIX i principis del XX degut precisament a les creacions de *herr* Von Bartels, per la qual cosa va escollir molt encertadament copiar l'iniciador d'aquesta escola.

Sembla ser que la Secció de Pintura de l'Acadèmia de Belles Arts va entendre correctament la intenció de Navas, el qual va captar molt bé l'escènica de Bartels, tot i que sense renunciar a la seua idiosincràsia com artista. Per aquest motiu la Secció de Pintura va informar favorablement aquesta remesa d'obres a la Diputació Provincial de València.

---

²¹¹ Veure's al document 17.

Enrique Navas Escuriet*Còpia de Leo Putz. A un teatre*

1908. Oli sobre llenç, 102,5×82,5 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 2088

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / MÜNCHEN
1908 / COPIA DE LEO PUTZ”BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 38; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 335 i 340 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 40-41

Còpia d'una obra no identificada del pintor d'origen tirolès, assentat a principis del segle XX a Munich, Leo Putz (1869-1940). Encara que no hem pogut identificar l'obra a cap col·lecció, al dictamen que va emetre la Secció de Pintura de la Reial Acadèmia de Belles Arts de València quan el van examinar, es van referir a ell com *A un teatre*, el qual podria o no ser el seu títol original²¹².

D'aquest pintor podem dir que es va formar a l'Acadèmia de Belles Arts de Munich, on més tard fou professor, i a l'Académie Julian de París. Des de 1897, quant va obrir el seu propi taller, va començar a ser membre de la *Münchener Secession*. També va col·laborar com a

il·lustrador de la revista setmanal *Jugend* i finalment es va dedicar a la docència artística. El seu corpus artístic s'ha classificat convencionalment mitjançant tres adjectius que no impliquen etapes productives marcadament diferenciades: naturalisme, modernisme i expressionisme. La gran majoria de la seua vida va discórrer a Baviera, tot i que va viure un temps a Brasil. A mitjan de la dècada de 1930 els nacionalsocialistes van començar a considerar el seu art com “degenerat” i a menystenir-lo per no ser d'origen germànic, així que va decidir tornar a Merano, on va morir l'any 1940.

Tal i com ocorre amb *Pescadora*, aquesta obra es correspon amb una de les que va conformar

---

²¹² *Ibidem.*

l'enviament que va fer Enrique Navas des de Munich com a part de la seua Pensió en Pintura. Ja hem dit que en aquesta estança allò que sol·licitava la corporació era que els estudiants de pintura copiaren obres d'art alemanyes que estigueren esposades a les millors galeries. És a dir, que foren recents i que estigueren de moda.

Tenint en compte aquest aspecte, en cas de que Navas haguera copiat *A un teatre* en l'exposició d'una galeria d'art, allò més probable és que l'original acabara a mans d'un particular. Per aquest motiu, per ara, no hem pogut identificar-la. Tot i que també, com hem dit, durant algun temps Leo Putz fou perseguit, així que tampoc seria descabellat que la peça s'haguera destruït. Siga com siga, no hi ha dubte que la còpia de Navas pot resultar en qualsevol cas interessant per tal d'estudiar la pintura bàvara de les primeres dècades del segle passat.

A la composició, veiem en primer pla a una parella, formada per un home situat a l'esquerra i una dama a la dreta. Ambdós estan asseguts al que sembla ser la llotja d'un teatre, a l'apitrador de la qual es recolzen. El cavaller, que sembla ser major en edat que la seua acompanyant, vist frac negre, mentre que ella lluíx un vestit rosa i un

barret amb plomes al cap. Per tant, pareixen ser persones acomodades. A sota, dalt de l'escenari una ballarina es troba ballant a un espectacle de dansa tradicional espanyola. Vist un vestit de color roig amb diversos farbalans, porta un clavell al cabell i un ventall blanc a la mà esquerra.

Allò que més resulta cridaner és la manera en la que Enrique Navas ha captat l'estil de l'artista alemany. Així, ha aplicat taques de color *alla prima*, molt contrastades entre elles. D'aquesta manera, en primer lloc, les taques defineixen les formes de les figures i en conjunt es forma una composició molt vistosa. Clarament es pot parlar d'un ús del color de manera subjectiva, una característica de les més reconegudes de l'Expressionisme Alemany.

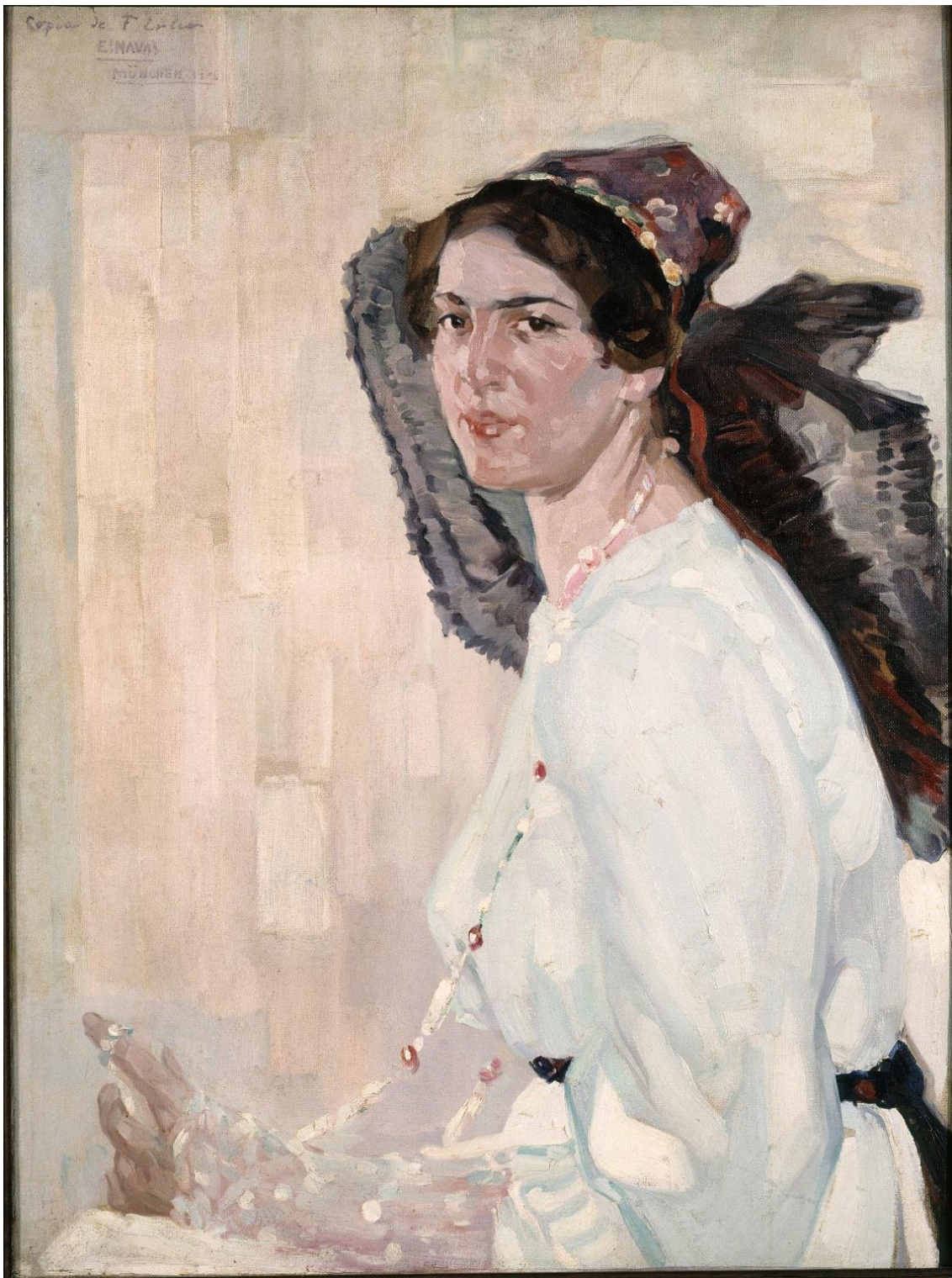
Ací Navas ha complert amb allò demanat per la Secció de Pintura i el Tribunal de la Pensió atorgada per la Diputació Provincial. De fet, van valorar la peça de manera positiva, junt amb la resta d'obres remeses des d'Alemanya. Tot i que no sabem si al mateix artista li va satisfer la tasca, doncs a la *Ribalta*, Josep M.ª Bayarri afirmava que "afortunadament no fou contaminat (...) de les diverses manifestacions artístiques

d'avantguarda, en voga llavors”²¹³.
Pensem que Navas compartia aquesta
opinió, de fet, aquesta podria ser
considerada a nivell formal l'obra més

avantguardista del pintor i no és
d'invenió original seua.

---

²¹³ BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945,
p. 5.

Enrique Navas Escuriet*Jove amb collar*

1908. Oli sobre llenç, 98,7×73,5 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 2058

INSCRIPCIONS: Al cantó superior esquerre de la part davantera “ Còpia de F. Erler / E. NAVAS / MÜNCHEN 1908”

BIBLIOGRAFIA: ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 38; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 335 i 340; ACERETE JUAN, Francisca *et al.* (com.), 2001, p. 32 i 40 i LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 40-41

Còpia d'una obra original del pintor assentat a Munich d'origen polonès Fritz Erler (1868-1940). Com ocorre amb la còpia de Putz, no hem identificat l'original i en desconeixem el títol exacte, per això hem adoptat aquell amb el que convencionalment es refereixen a l'obra en la Diputació de València, *Jove amb collar*.

Tal i com ocorre amb els altres artistes que Enrique Navas va copiar a Munich durant la seua estada mentre gaudia de la seua Pensió, Erler era a principis del segle XX un dels pintors més afamats d'alemanya. A més, com també ocorre amb Putz, fou membre fundador de la *Münchener Secession* i col·laborador de la revista setmanal

Jugend. És especialment conegut per un dels cartells propagandístics que va dissenyar l'any 1917, durant la I Guerra Mundial, que animava a comprar bons de guerra *Helft uns siegen – zeichnet die Kriegsanleihe!*²¹⁴. Cal dir però, que en comparació amb altres membres de les societats avantguardistes de Munich, Erler tenia una concepció estètica més clàssica. Més endavant, es va adherir al moviment del nacionalsocialisme i va retratar a diversos alts càrrecs, entre ells el mateix Adolf Hitler.

En el cas de la imatge escollida per Enrique Navas, que també sospitem que es troba actualment en mans d'un particular i que seria vista per l'artista a una galeria d'art, representa una jove

---

²¹⁴ De l'alemany original: *Ajuda'ns a guanyar – Compra bons de guerra!*

dama. Posa asseguda, mostrant el seu perfil esquerre, davant d'un fons neutre grisenc. Vist amb un vestit blanc de màniga francesa, cenyit a la cintura mitjançant una cinta de ras negre, amb la que conjunta un barret i un vel d'encaix que es situen al seu cap. Al coll li penja un collar de comptes, al que s'alternen perles blanques, amb altres de color més grans i amb el que juga entretinguda amb la seua mà esquerra que engalana amb una mitena d'encaix blanc. Gira el seu rostre cap a l'esquerra i mira a l'espectador distreta, com si acabara de ser interrompuda de la seua abstracció.

Tot i que no coneixem l'original, entenem que, degut a la versatilitat d'Enrique Navas, va saber reproduir novament l'estil de la pinzellada i el dibuix d'Erler. A més tornava a demostrar el seu coneixement de l'ambient cultural muniquès del moment i els seus artistes més cèlebres. Per aquest fet, com la resta d'obres que va enviar a València des d'Alemanya, fou valorada de manera positiva.

OBRES DOCUMENTADES A PARADOR DESCONEGUT

32 *Còpia*, 1889, aquarel·la. Provenent de l'oposició al premi ordinari de l'assignatura *Arts Policromes* (secció aquarel·la) del curs 1891-1892.

33 *Suposat retrat del escultor Alonso Cano*, 1906, oli sobre llenç. Provenent de l'estança d'Enrique Navas a Madrid durant la seua Pensió en Pintura.

34 *Fragment del judici final de Michelangelo*, 1907, carbó negre sobre paper. Provenent de l'estança d'Enrique Navas a Roma durant la seua Pensió en Pintura.

35 *El miracle de la Missa de Bolsena de Raffaello Sanzio*, 1907, carbó negre sobre paper. Provenent de l'estança d'Enrique Navas a Roma durant la seua Pensió en Pintura.

36 *La Verge Maria entre quatre sants de Peruccino*, 1907, oli sobre llenç. Provenent de l'estança d'Enrique Navas a Roma durant la seua Pensió en Pintura.

RETRATS

Enrique Navas Escuriet*José Laborda Masaló (Pepín)*

Ca. 1900. Oli sobre llenç, 52×40 cm

Rafael Laborda Cenjor

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / [Il·legible]”

Retrat d'un home madur, anomenat José Laborda Masaló, guarnicioner de professió, amb un negoci al carrer de la Corretgeria de València. El model posa de front, mirant directament a l'espectador i sobre un fons neutre rosat. Va vestit amb una levita de ras negre, una camisa blanca i un corbatí de llacet al coll. Va pentinat a la moda, amb els cabells canosos curts, patilles i una exuberant barba partida en dos.

No sabem exactament quina relació tenia Enrique Navas amb la família Laborda a principis del segle XX. Podem dir, però, que aquesta família gaudia d'una posició considerablement acomodada, pel fet que el negoci que el model i el seu germà Salvador regentaven era en aquell moment molt rentable. És per aquest motiu pel qual el pintor ha mostrat al cavaller com un senyor distingit i al corrent de les modes imperants a l'Europa del moment.

Aquest retrat és una de les obres més primerenques conegudes de

l'artista. De fet, per ara, és l'oli sobre llenç més antic que es coneix actualment d'Enrique Navas. És per aquest motiu que pot ser siga la peça que menys reconeixible és degut al seu estil, que encara dista de l'assoliment de la idiosincràsia de la que presumirà més endavant als seus llenços.

Es pot apreciar que ha partit d'un acurat dibuix subjacent i que, sobre aquest ha aplicat la capa pictòrica. Aquesta és fina, tot i que més abundosa a les zones on ha volgut modelar les formes mitjançant les taques de pintura. Tal i com ocorre amb les obres posteriors, sembla que ha disposat la pel·lícula pictòrica *alla prima*, tot i que no hi ha un contrast cromàtic tant evident entre elles com ocorre en obres d'altres etapes de la seua producció. A més, tampoc la pinzellada no és tant solta com a altres obres de major maduresa i identitat com artista.

Pel que fa al seu estat de conservació, tractant-se d'una peça d'un

particular no especialment entès en conservació d'obres d'art ni aficionat al col·leccionisme, es troba en un bon estat. A aquest fet, també hi ha que afegir que la peça ha estat traslladada d'ubicació en diverses ocasions i que no pareix haver

sofert cap incident. S'aprecien, però, distensions de la tela amb respecte al bastidor, tot i que sembla que es tracte d'una patologia derivada de l'ús d'un bastidor de qualitat millorable en el moment d'execució de la peça.

Enrique Navas Escuriet*Retrat de cavaller*

1902. Oli sobre llenç, 101,5×63,6 cm

Museu de Belles Arts de València Sant Pius V, n.º inventari 827

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / Roma [1902]”

BIBLIOGRAFIA: GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe M.^a, 1955, p. 237; BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1957, p. 188; ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1970, p. 252; CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel, 1978, p. 110

Retrat d'un cavaller de mitjana edat desconegut. El model posa de tres quarts i sobre un fons neutre de color marró. Es torba de peu, sotilment reclinat cap al davant i recolza el seu avantbraç esquerre sobre una sort de drapejat negre, mentre sostén amb eixa mateixa mà uns guants de pell marró. Vist amb una levita negra i a sota un jupetí botonat, ambdós de color negre. Com a penyora interior, porta una camissa blanca de coll anglès, nuada amb una corbata de seda de color argent. Mira fixament, tot i que amb una certa timidesa, a l'espectador amb uns brillants ulls blaus a través d'unes ulleres daurades que descansen damunt d'un prominent nas aguilenc. El cabell, no massa poblat, és d'un color castany fosc.

D'aquest quadre d'Enrique Navas conservat al Museu de Belles Arts de València, no en sabem quasi dades. Només tenim certesa de la seua autoria

per la signatura del pintor i de que fou realitzat a Roma.

Desconeixem per complet la identitat del model, ja que no figura enlloc a la fitxa de la peça de Museu. En aquest mateix document, també s'ha transcrit la inscripció, la qual, a més d'indicar que el retrat es va pintar a Roma, també senyala, segons l'informe i la transcripció oficial, que la data fou 1902. Amb tot, nosaltres ho posem en dubte, ja que, després d'haver vist en diverses ocasions la peça *in situ*, mai no hem aconseguit transcriure amb exactitud la inscripció del nombre pel fet que els pigments es mesclen entre ells difuminant els caràcters.

Per altra part, també s'indica que la procedència de la peça és per donació del propi autor. Però, tampoc no s'ha trobat a cap altre departament del museu una acta de donació que permeta provar

documentalment aquesta afirmació. A més que, a la donació que va fer Enrique Navas quant va ser nomenat acadèmic l'any 1945 no consta tampoc cap retrat d'una cronologia tant primerenca.

Pensem que per poder transcriure correctament la inscripció i afirmar rotundament la data de l'obra, caldria netejar la zona o observar-la amb llum no-visible o altres tècniques semblants. Fins el moment, no podem descartar que es tracte d'una de les obres que va realitzar, tot i que sense correspondre's a cap enviament oficial, des de Roma

quant va realitzar l'estada durant la seua Pensió de Pintura subvencionada per la Diputació Provincial. En cas de que en un futur s'investigue i es puga provar que aquesta peça efectivament es va pintar a la *città eterna* l'any 1902, suposaria un gran descobriment per la comunitat científica, doncs suposaria que va estar en més d'una ocasió a la capital italiana. Nosaltres, per ara no hem pogut documentar dita estada, tot i que aquesta peça suposa un al·licient per nosaltres per tractar d'indagar una mica més al respecte.

Enrique Navas Escuriet*Salvador Laborda Masaló (Salvorico)*

1903. Oli sobre llenç, 90×110 cm

Museu de Belles Arts de València Sant Pius V, n.º inventari 2764

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / 1903”

Retrat d'un home madur, anomenat Salvador Laborda Masaló, guarnicioner de professió, amb un negoci al carrer de la Corretgeria de València que regentava associat amb el seu germà José. El model és un home madur i corpulent, que vist a la moda europea del moment, amb una levita desbotonada i a sota un jupetí negre. Completen el conjunt uns pantalons del mateix color. També a la moda és el pentinat del cabell canós, no massa llarg i amb patilles que s'ajunten amb una barba rissada partida en dues meitats.

Aquest cavaller posa al que sembla l'interior d'una vivenda, pot ser el seu domicili o l'estudi del pintor, davant d'una paret de color cru i amb un fris marró més obscur. Seu a sobre d'un seient que és impossible veure a causa de la seua corpulència, de tres quarts i situat en direcció cap a la dreta del llenç. Al seu costat esquerre s'ha disposat un escriptori a sobre del qual hi ha uns quants llibres apilats, pot ser indicant el

seu estatus com a burgès, i un espill de sobretaula. Aprofitant aquest element, recolza el seu avantbraç esquerre damunt el tauler de l'escriptori i deixant caure relaxada la seua mà, mentre que la dreta descansa sobre el seu genoll.

Més enllà del paregut fisonòmic entre la pintura i el model, el qual és evident, Enrique Navas ha sabut captar de manera molt encertada els gestos i l'expressió facial del model. Si comparem la pintura amb un retrat fotogràfic al calotip del model [img. 9], podem apreciar que l'artista ha sabut captar la mirada perduda i l'expressió melancòlica del cavaller. De fet, a pesar d'aquesta realitat, tampoc no ho ha fet sense renunciar a una certa idealització d'aquest tret, dignificant una mica el seu semblant. Tot açò evidència la gran capacitat que tenia Enrique Navas per al gènere del retrat, puix no renuncia a fer reconeixible una particularitat característica de l'aspecte del retratat,

mentre la matisa una mica per tal de millorar el seu aspecte a la pintura.

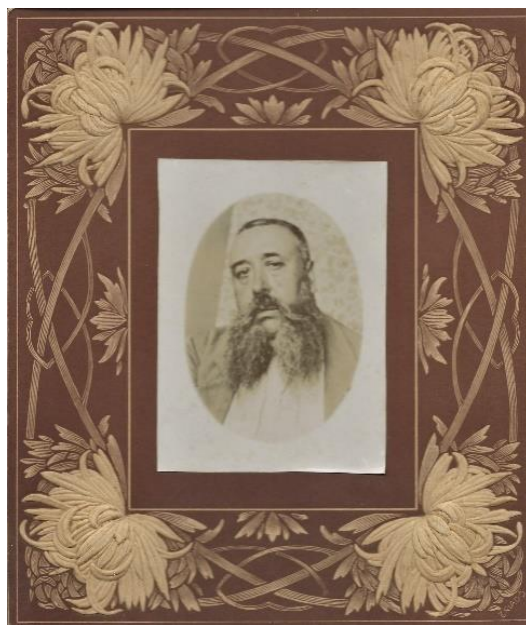
Aquest retrat torna a ser un dels exemples del vincle entre l'artista i la família Laborda. Inicialment, aquesta obra fou pintada per a romandre a l'interior de l'habitatge privat d'aquesta família, acompanyant els retrats d'avantpassats i d'altres membres del nucli familiar. Allí va romandre fins cap a la segona meitat de la dècada de 1930, quan el nebot d'En Salvador, Josep Laborda Gimeno, fill del seu germà José i la seua cunyada Carmen, va decidir donar el retrat al Museu de Belles Arts de València pel temor que patira algun desperfecte durant la Guerra Civil Espanyola. La resta de retrats, en tractar-se dels seus pares als qui representaven, va decidir quedar-se'ls.

A la fitxa de l'obra que conserven al Departament de Registre i Moviment d'Obra del Museu de Belles Arts de València no constava el nom del donant ni la data en que es va fer la dita donació. Nosaltres hem pogut ser coneixedors d'aquest fet gràcies a la informació proporcionada a entrevistes a la nostra avia paterna, María Laborda Ferrero, actualment difunta i a la seua germana, la nostra tieta Carmen.

Pel que fa als aspectes formals de l'obra, novament s'aprecia que el

retratista ha partit d'un dibuix previ sobre el que després ha aplicat les taques de color amb les quals ha definit les formes. En aquest cas, com és una constant a tota la seua obra, majoritàriament les capes de pintura són fines. Tot i que més gruixudes i empastades a les zones on s'han de definir millor les formes; com les carnacions i les arrugues del rostre i les mans. Notem ací un traç divisionista, tot i que encara allunyat de l'etapa de maduresa, on aquest és un tant més mesurat i cada traç s'integra en un tot.

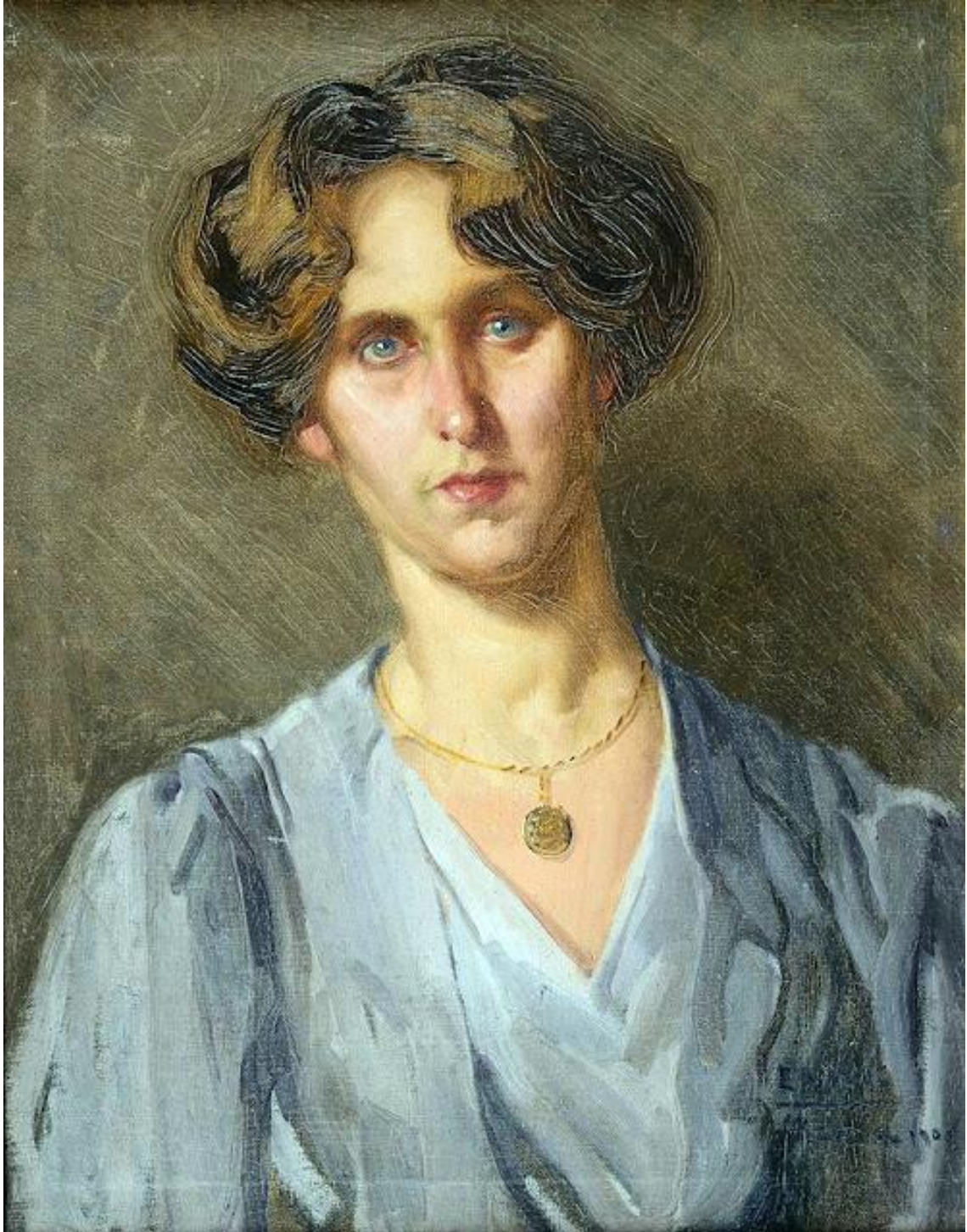
Pel que fa a l'estat de conservació, a pesar d'estar a una col·lecció museogràfica de gran prestigi

Imatge 9: Fotògraf valencià. *Retrat de Salvador Laborda Masaló. Ca. 1900.* Fotografia al calotip, 10x7,5 cm (sense passepartout). Col·lecció de Carmen Laborda Ferrero.

i unes instal·lacions òptimes, és millorable. Com ocorre amb la gran majoria de les seues obres de joventut, el vernís original s'ha oxidat i la pintura

presenta un aspecte enfosquit. A més hi ha diversos trencalls al llenç.

Enrique Navas Escuriet*Retrat de dona amb penjoll*

1908. Oli sobre llenç, 61×47

En venta

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / Roma 1907”

BIBLIOGRAFIA: Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet>> (23-IX-2019) i EXCENTRIC ART. “ENRIQUE NAVAS ESCURIET (Valencia, 1875-1952), OLEO - ROMA 1908 - 61 X 47 CM.”. A: <<https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-oleo/enrique-navas-escuriet-valencia-1875-1952-oleo-roma-1908-61-x-47-cm~x283511268>> (25-VIII-2021)

Retrat d’una dona desconeguda. La model posa de front, davant d’un fons neutre de diferents tonalitats de gris. El pintor l’ha representat de bust, lluint un vestit de color blau amb un escot considerablement prominent en forma de “V”. Porta una ajustada cadena d’or al voltant del coll de la que penja un medalló daurat que es situa a l’altura del pit. La dama mira amb els seus ulls blaus a l’espectador, amb una expressió de serena indiferència. Els cabells rosos han estat pentinats en un recollit amb ones, deixant veure el seu front.

El retrat, que mostra una imatge aparentment estilitzada de la model, és a

dia d’avui un misteri historiogràfic. Desconeixem per complet la identitat de la retratada i no hem vist la peça presencialment. Per aquest motiu tampoc no podem fer cap afirmació rotunda al respecte de la tècnica de l’artista. Amb tot, pensem que aparenta no tenir gaires diferències substancials amb la resta del corpus de Navas en eixe sentit.

Quant començarem la nostra investigació, només coneixíem l’aspecte visual de l’obra per ser una de les imatges de l’entrada d’Enrique Navas del Blog “Maestros españoles del retrato”²¹⁵. Aquesta pàgina web, més enllà de permetre’ns obtenir

²¹⁵ Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search>

<[/label/Enrique%20Navas%20Escuriet](https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet)> (23-IX-2019).

reproduccions fotogràfiques d'algunes obres seues, no ens ha resultat una font satisfactòria, ja que careix d'informació tant bàsica com és el títol i la localització de la peça.

Curiosament, durant els darrers dies de la redacció del present catàleg vàrem localitzar l'obra a una web de compra-venda *on-line* de tota mena d'articles i obres d'art, *Todocoleccion*²¹⁶. La peça, provinent d'un particular, va entrar al catàleg d'un antiquari barcelonès el dia vint-i-quatre d'agost de 2021. Junt amb aquesta, també del

mateix particular es ven *Jove del Laci amb indumentària tradicional*. Esperem que siguen comprades per una institució pública valenciana.

Afortunadament, sembla que, per allò que es pot apreciar a la imatge, no presenta cap desperfecte més enllà de la distensió del llenç que tantes altres obres de Navas de cronologia primerenca tenen. Esperem poder trobar més informació respecte de l'obra prompte i poder tenir accés a ella, en cas que acabara en mans particulars.

---

²¹⁶ EXCENTRIC ART. "ENRIQUE NAVAS ESCURIET (Valencia, 1875-1952), OLEO - ROMA 1908 - 61 X 47 CM". A: [https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-](https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-oleo/enrique-navas-escuriet-valencia-1875-1952-oleo-roma-1908-61-x-47-cm~x283511268)

[oleo/enrique-navas-escuriet-valencia-1875-1952-oleo-roma-1908-61-x-47-cm~x283511268](https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-oleo/enrique-navas-escuriet-valencia-1875-1952-oleo-roma-1908-61-x-47-cm~x283511268)> (25-VIII-2021).

Enrique Navas Escuriet*Retrat de Na Carmen Vives*

1909. Oli sobre llenç, 131×88 cm

Museu de Belles Arts de València Sant Pius V, n.º inventari 915

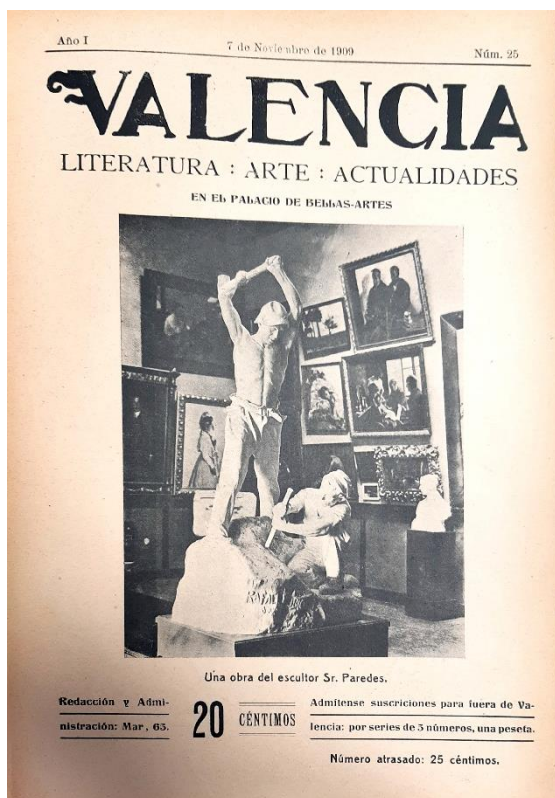
INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / 1909 València”

BIBLIOGRAFIA: GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe M.^a, 1955, p. 254; BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1957, p. 188; ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1970, p. 252; CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel, 1978, p. 110; AGUILERA CERNI, Vicent (dir.), 1989, vol. VI, p. 156 i GIMILIO SANZ, David; LICERAS FERRERES, M.ª Victoria. A: LICERAS FERRERES, M. V.; LARA RODRÍGUEZ, J. (coms.), 2013, p. 88-89

Retrat d'una distingida dama de l'alta societat valenciana anomenada Carmen Vives. La model posa de perfil, mostrant el seu costat dret en primer pla, sobre un fons neutre de color gris amb tonalitats clares, com ocorre a altres retrats de l'artista d'aquesta cronologia. Va vestida amb un llarg vestit de color rosa i unes mànigues blanques fins els canells. Gira el seu cap en direcció a la dreta i mira fixament l'espectador mentre somriu alegrement. Va tocada amb una mantilla espanyola de blonda blanca, acompanyada de diversos clavells de colors càlids, com els que porta al pit. Completen el conjunt unes discretes arracades daurades de botó, la seua aliança matrimonial a l'anular i altre anell d'or i un ventall de nacre que subjecta tancat amb la mà dreta.

Aquest bell retrat, que fou donat per la retratada al Museu de Belles Arts de València, tal i com indica a la inscripció del cantó inferior dret, fou pintat a València l'any 1909. Tal i com hem comentat a la part teòrica de nostre treball, en aquest any Navas deuria d'haver estat a França, culminant el seu darrer any de la Pensió en Pintura que va costejar la Diputació Provincial. Tot i que, després d'haver sol·licitat un permís especial per tal de participar a l'Exposició Regional, va romandre a València. De fet, aquesta peça fou una de les que va presentar al dit certamen.

Durant el treball de camp de la nostra investigació, vam tenir accés a un document gràfic que ens va permetre identificar aquesta peça a una de les sales del Pavelló de Belles Arts de l'Exposició

Imatges 10 i 11: Impremta Domènech (València). *Portada del número 25 de la revista Valencia. Literatura. Arte. Actualidades. 1909. Publicada el 7 de novembre de 1909. Ateneu Mercantil de València.*

Regional Valenciana. Es tracta de la portada del número 25 de la revista *Valencia. Literatura. Arte. Actualidades* [imgs. 10 i 11] que va veure la llum el 7 de novembre d'eixe mateix any. En la dita fotografia, apareix el retrat pintat per Navas que s'entreveu darrere dels malucs de la figura principal del conjunt escultòric de Rafael Rubio Rosell titulada *Clavant la barrina*.

El retrat es correspon amb les característiques formals i estilístiques de

la seua retratística madura. Des d'aquest moment, foren molt habituals, com veure'm, els fons neutres amb aquestes tonalitats als retrats de la mà d'Enrique Navas. A més, s'aprecia que ha madurat el seu estil en comparació amb els retrats que hem mostrat amb anterioritat. En aquest sentit, volem dir que, tot i la idiosincràsia de cada una de les pinzellades, les taques de color amb les que defineix la volumetria de les formes estan ben integrades en el conjunt del llenç i estan ben cohesionades.

Enrique Navas Escuriet*Carmen Gimeno Gómez*

Ca. 1909. Oli sobre llenç, 79×60,5 cm

Col·lecció familiar Laborda Ferrero i descendents

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS”

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 7 i PEÑA CERVERA, Marc (com.), 2021, p. 14

Retrat d'una dama valenciana anomenada Carmen Gimeno, esposa de José Laborda Masaló. La model posa a l'interior d'una vivenda en penombra, quedant il·luminat darrere del seu muscle esquerre una alcova, podent-s'hi veure alguns mobles, elements del parament de la casa i algunes estampes penjades de manera aleatòria a la paret. Es disposa de front, dirigint una inquisitiva mirada a l'espectador i posant una expressió d'indiferència. Vist a la moda de París, amb un vestit cenyit al bust i amb unes mànigues bufades als muscles de seda negra. L'alt coll del gipó s'adorna amb una joia daurada, pot ser del mateix adreç que les arracades de botó que porta. Els cabells castanys es recullen en un pentinat a l'estil eduardià.

Aquest retrat és altre exemple del vincle entre Enrique Navas i el matrimoni Laborda-Gimeno. En aquesta ocasió és el retrat de la muller, sent

aquest l'únic exemple amb autoria clara d'una efígie que represente un personatge femení de la família pintat per l'artista.

En aquesta pintura, trobem altre exemple paradigmàtic del bon fer com a retratista del pintor que hem estudiat, puix que no únicament ha sabut representar l'aspecte de la model de manera versemblant. Sinó, a més, ha sabut captar molt bé les expressions i els gestos que mostren al seu semblant el seu caràcter personal.

Per altra part, aquest també és un clar exemple on es pot apreciar la manera de fer de Navas. Partint d'un dibuix preparatori previ, a la major part de la tela ha disposat una capa fina de pel·lícula pictòrica, podent-se veure els nusos que formen el teixit de les fibres. En canvi, a les zones on el pintor ha hagut de modelar les formes i donar-les volumetria, ha disposat capes de pintura

més generoses, encara que totes elles humides, mesclant-se els colors entre sí.

Pel que fa a l'estat de conservació de la peça, és millorable. Cal dir que actualment la família no gaudeix d'un estatus com el dels seus avantpassats que va representar Navas, pel fet que amb l'arribada de l'automòbil i l'aparició de nous models de maletes d'equipatges confeccionades amb altres materials que no fos el cuir, el negoci es va afonar. Per tant, no han pogut ocupar-se d'una correcta mantenició de les pintures. Per aquest motiu, tal i com ocorre amb

moltes altres obres de Navas, el vernís original s'ha oxidat, agafant una tonalitat groguenca i impedit veure la coloració original, un fet que s'aguditza especialment al rostre. A més, el llenç presenta distensions respecte al suport i es nota la marca que va produir el marc original, avui desaparegut. També hi ha algunes zones, com al bust de la model on la pel·lícula pictòrica ha sofert alguns danys. Afortunadament, la peça es troba emplaçada en un lloc on no s'exposa a canvis bruscos de temperatura ni d'humitat relativa.

Enrique Navas Escuriet*José Laborda Masaló (Pepín)*

1909. Oli sobre llenç, 99×88 cm

Col·lecció familiar Laborda Ferrero i descendents

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / 09”

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 7 i PEÑA CERVERA, Marc (com.), 2021, p. 14

Segon retrat conegut de José Laborda Masaló realitzat per Enrique Navas. El model posa de tres quarts, pràcticament de perfil, mostrant en primer pla el seu costat dret i sobre un fons neutre de diferents tonalitats de color cru. Seu a una sellonera de fusta sense raspall, recolzant els avantbraços sobre els reposadors. Vist amb una levita de color gris desbotonada, a sota de la qual porta un jupetí del mateix color, en aquest cas botonat. Completen el conjunt una camisa blanca i un corbatí de llaç de seda negra. Les cames es cobreixen amb un pantaló negre, el qual només veiem fins l'altura dels genolls, ja que el pintor ha retallat la figura del cavaller a eixa altura. Encara que el bust s'orienta cap al front, el model gira el rostre cap a l'espectador, mirant cap a la seua dreta. Té una expressió serena i, en comparació amb el primer retrat que li va fer Navas, veiem que porta un pentinat i un tall de barba i bigot més modern. Completa el

conjunt un barret de color *beige* amb una cinta negra.

Aquest torna a ser un cas que mostra la relació entre el pintor i la família Laborda, la qual sembla que fou considerablement fructífera, perquè aquest és el quart retrat que Navas va fer d'algun membre i és possible que en realitzara algun altre del qual no tenim constància i no es conserva actualment. Aquesta afinitat la podem apreciar així mateix en el fet que, més enllà de realitzar una efígie fisonòmicament fidedigna, el pintor ha captat l'actitud responsable que com a cap de família havia d'adoptar el senyor Laborda.

Hem dit ja a la part teòrica del nostre projecte que, tal i com també confirma la inscripció del llenç, aquest retrat fou pintat l'any 1909. Pel fet que sembla que Navas tenia especial afecte per aquesta peça, doncs fou una de les que va seleccionar per a que figuraren

reproduïdes a l'article que sobre ell es va escriure l'any 1945 a la *Ribalta* i per la qualitat del retrat, pensem que podria haver sigut una de les que va presentar a l'Exposició Regional de València; tot i que no ho podem provar de cap manera i pel moment és només una hipòtesi.

Formalment, podem parlar que en aquesta peça també ja es pot apreciar un estil propi de l'artista. A nivell tècnic apreciem el característic estil de l'artista del que ja hem parlat en diverses ocasions i que l'aconsegueix mitjançant la seua particular manera de treballar la pintura.

En quant a l'estat de conservació, tal i com passa amb el retrat de la seua esposa, no és l'òptim. Encara que, per tractar-se d'una peça conservada en mans de particulars, tampoc no n'és dolent. S'aprecia fonamentalment

l'oxidació del vernís original, que, a més és desigual al centre de la peça i els extrems, degut a que la part central estava més exposada que la resta quan tenia el seu marc original, desaparegut avui en dia. A més, també té algunes taques xicotetes a la superfície i uns clivellats a la zona de la cadira.

Enrique Navas Escuriet*Fina*

Ca. 1910. Oli sobre llenç, mesures no identificades

Parador desconegut

INSCRIPCIONS: No identificades

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 6; YVARS CASTELLÓ, J. Francisco (com.), 1994, p. 330 i Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet> (23-IX-2019)

Retrat d'una xiqueta presumptament anomenada *Fina*, el títol de l'obra. La model de la imatge posa seguda damunt d'una sellonera d'estil segle XVI, parcialment entapissada i amb respatller. Degut a la seua estatura, sobre el seient de la cadira s'ha disposat un coixí quadrat blanc adornat amb encaix del mateix color, tot i que la xiqueta continua amb les cames penjant sense poder arribar al sòl. Tant ella com el moble es troben davant del que semblen unes cantoneres de l'interior d'una vivenda amb parets de color blanc. La nena posa de front i mirant directament a l'espectador, amb una expressió d'infantil alegria i descansant els braços damunt els reposadors, als quals s'aferra amb les mans. Porta unes mitges amb llistes verticals, sabates de xarol i un vestit fins als genolls de màniga llarga, tot el conjunt de color

negre, el que podria indicar que vist de dol; a pesar de portar un penjoll daurat i una cadena d'or. Completa el conjunt un llaç també negre que penja a la part dreta de la seua cabellera castanya.

Tal i com hem comentat a la part teòrica del nostre treball, aquesta peça va participar a l'Exposició Nacional de València de 1910, que fou una ampliació de la Regional de l'any anterior. De fet, fou la peça que li va permetre guanyar la Medalla d'Or que se li va atorgar en la dita ocasió. Sembla que aquest fet va enorgullir al pintor, que va decidir que es reproduís fotogràficament la peça a pàgina completa a l'article que se li va dedicar l'any quaranta-cinc a la revista *Ribalta*.

La peça sembla que segueix les característiques formals i tècniques de la pintura de Navas, tot i que no ho podem

afirmar rotundament pel fet que només la coneixem mitjançant reproduccions fotogràfiques. Aquesta trista realitat es deguda a que actualment encara desconeixem el parador de la peça, així com també ocorre amb la majoria de les dades referents a la materialitat de l'obra i altres aspectes tècnics.

Hem pogut identificar la peça contrastant la documentació directa, que hem pogut consultar als arxius i que hem referenciat al nostre discurs, amb les dues reproduccions fotogràfiques a les que hem tingut accés. L'una és la que es va publicar a la pàgina 6 de l número 17 de la revista *Ribalta* de l'any 1945, en blanc i negre. En aquesta, a més d'identificar-la amb el títol, s'indica el guardó que va obtenir, tot i que no s'hi

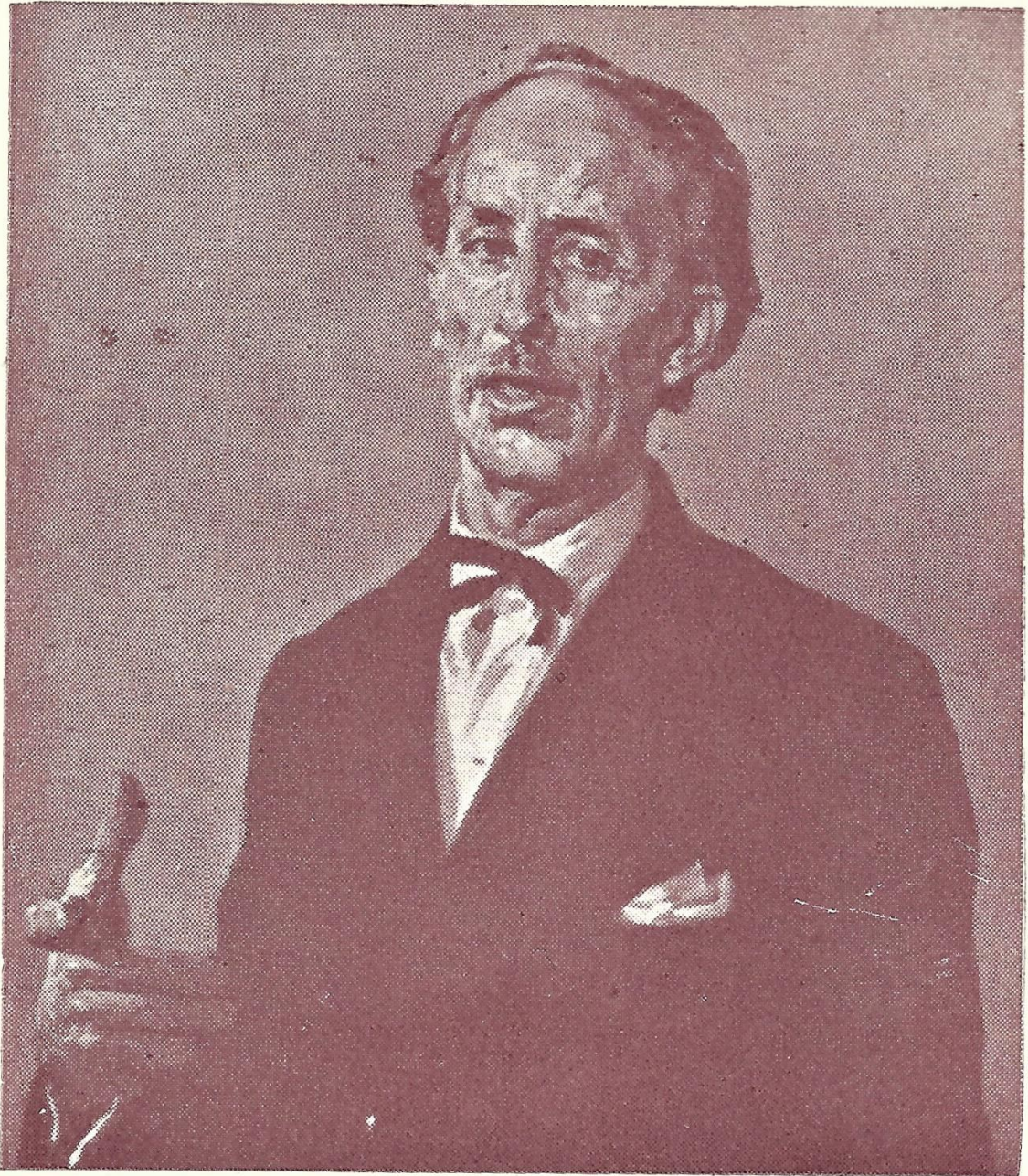
indiquen ni les mesures ni la col·lecció en la que es trobava en dit moment. L'altra l'hem trobada a l'entrada d'Enrique Navas al Blog "Maestros españoles del retrato"²¹⁷, una pàgina web on només s'hi van publicar imatges de l'artista sense cap identificació que s'aportara cap informació tècnica, de la qual ningú no s'hi responsabilitza i on no es poden deixar comentaris per veure si el creador o altres usuaris ens poden ajudar d'alguna manera. Afortunadament, sembla que l'autor de l'entrada va tenir accés fa relativament pocs anys, ja que la imatge a color sembla que va estar presa amb una màquina digital. Tenim l'esperança de poder localitzar la peça en un futur no molt llunyà.

---

²¹⁷ Anònim (Blogger). "Enrique Navas Escuriet". A: <https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search>

[/label/Enrique%20Navas%20Escuriet](#)> (23-IX-2019).

J. M.ª Bayarri. Oleo de E. Navas.

1

Enrique Navas Escuriet*Josep M.ª Bayarri Hurtado*

Ca. 1940. Oli sobre llenç, mesures no identificades

Parador desconegut, suposadament a la col·lecció de la família Bayarri

INSCRIPCIONS: No identificades

BIBLIOGRAFIA: LLUCH GARÍN, Luis B., 1948, p. 4

Retrat de l'escultor i imatger valencià Josep Maria Bayarri Hurtado. El model posa davant d'un fons neutre clar, de front, tot i que sotilment decantat cap a la seua esquerra. Ha estat representat de bust. Vist una levita negra, a sota de la qual s'hi veu una camisa blanca, que nuga amb un corbatí de llacet de 'un color fosc. Al pit també porta un mocador de butxaca blanc. Mira a l'espectador fixament, mentre sembla que parla, com si l'autor l'haguera volgut representar en una escena quotidiana i desenfadada. Aquest aspecte queda reforçat amb el fet que també pareix que vulga gesticular mentre parla amb la mà dreta, que ha representat escorçada.

Hem parlat ja, tant al catàleg de la seua obra com a la part teòrica d'aquest escrit que pel que sembla a Josep M.ª Bayarri i a Enrique Navas Escuriet els unia una intensa amistat. Per descomptat el vincle que hem pogut documentar és a partir de l'any 1945,

quant Navas fou nomenat Acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València i quan es va publicar el número dedicat al pintor de la revista *Ribalta*, la qual editava i autopublicava Bayarri. Encara que, amb tot, pensem que l'amistat entre ambdós artistes valencians era un tant anterior.

De fet, per la manera en la que Bayarri parla sobre Navas a la revista, sembla que l'admirava molt com a pintor. Aquest retrat, per tant, demostra no només l'afinitat entre ambdós artistes, sinó la manera en la que Bayarri apreciava a Enrique Navas com a pintor i amic. Aquest fet l'evidencia l'elecció del seu amic per tal d'immortalitzar la seua efigie i el bon resultat que va obtenir el pintor.

Aquesta imatge es correspon a la primera que apareix al monogràfic de la revista *Ribalta* que se li va dedicar a Josep M.ª Bayarri l'any 1957. Pensem que encara es conserva a dia d'avui a la

col·lecció dels descendents de l'imatger, tot i que no ens ha estat possible acordar amb la família cap dia per tal d'intentar localitzar-lo. Esperem poder tenir accés a ell prompte, ja que fins el moment, la

reproducció fotogràfica no ens permet fer cap afirmació respecte a la seua tècnica i les característiques formals i materials de la peça o parlar-ne del seu estat de conservació.

Enrique Navas Escuriet*Javier Goerlich Lleó*

1945. Oli sobre llenç, 55,6×46 cm

Fundació Goerlich

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / 1945”BIBLIOGRAFIA: Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet>> (23-IX-2019)

Retrat de l'arquitecte valencià Javier Goerlich Lleó. El cavaller posa pràcticament de front, tot i que una mica decantat cap a l'esquerra davant d'un paisatge que es correspon a les vistes de l'Horta Nord que hi havia des del seu xalet a Godella. S'aprecien diversos camps d'hortalisses de regadiu i tarongers, algunes poblacions i la Mediterrània a l'horitzó. El model mira fixament a l'espectador amb els seus ulls blaus, mostrant un semblant seré i relaxat. Vist amb una americana i un jupetí grisos, amb un mocador de butxaca blanc al pit. A sota, porta també una camissa blanca amb coll anglès i una corbata nugada a la gola amb franges alternades de color blau anyil i blanc.

Aquest és un dels cinc Enrique Navas que conservava Javier Goerlich a la seua col·lecció. Ambdós personatges, com hem explicat a l'apartat teòric de la carrera professional del pintor, van ser

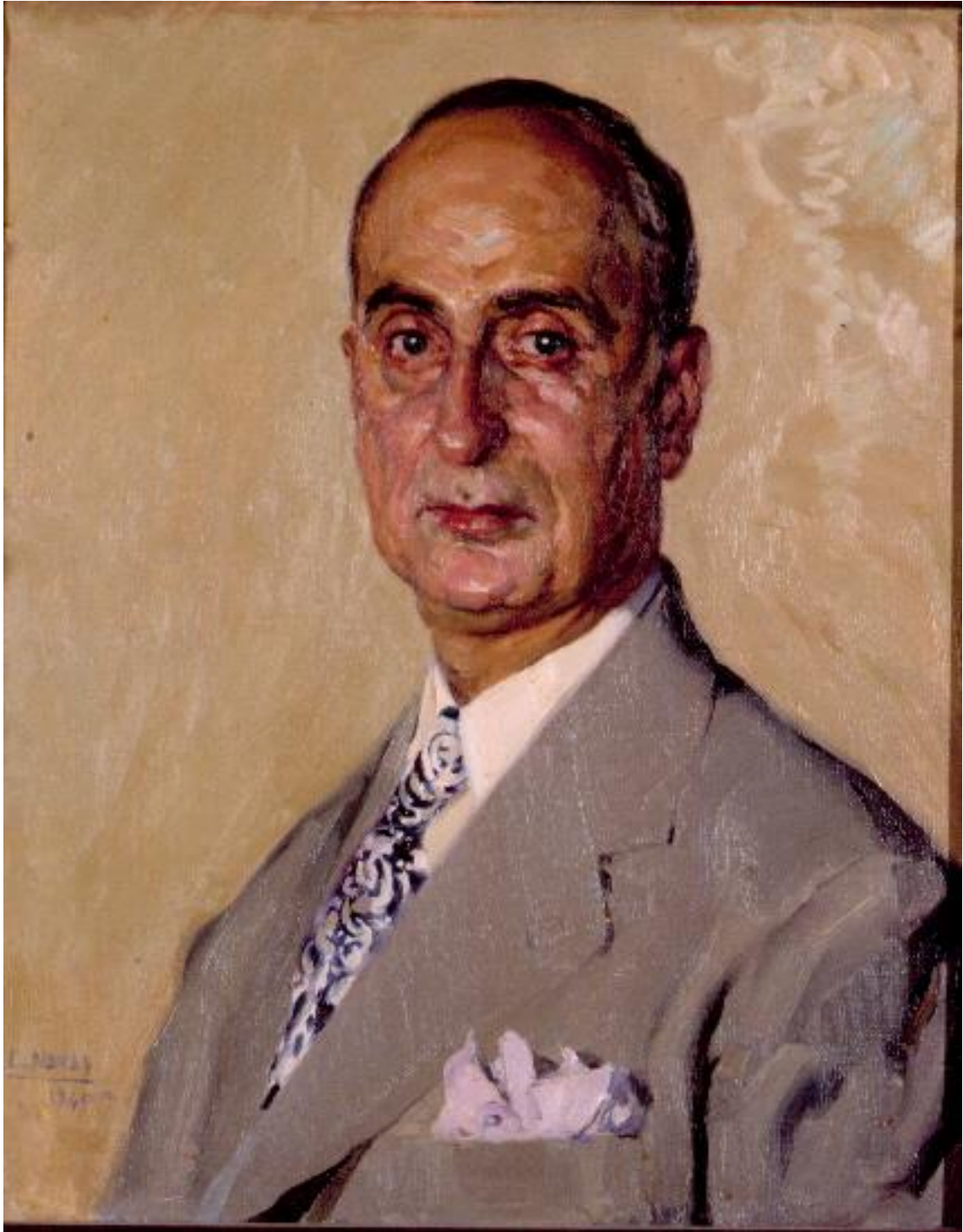
companys de feina a l'Escola d'Arts i Oficis de València, a la qual Navas va començar a formar part el curs 1940-1941, després d'haver aconseguit el trasllat des de la de Barcelona. Tot i que pensem que la seua relació seria anterior, perquè ambdós eren personatges coneguts entre els cercles culturals valencians de la primera meitat del segle XX.

Pensem que es tracta d'una peça de les que mostra de manera molt l'eloqüent la mestria de Navas com a retratista que tantes voltes s'ha destacat per diversos autors. En aquest sentit, volem dir que més enllà de l'aspecte fisonòmic del retratat, el pintor ha sabut fer un retrat psicològic, en el que veiem al rostre del senyor Goerlich el semblant greu d'una persona tant distingida com era ell. Tot açò sense renunciar a la frescor que li aporta a la composició que l'arquitecte es situe davant de l'horta

godellenca, un espai íntim pel retratat que tenia en gran estima i que, a més, suposa un element molt original front a la resta dels retrats del corpus de l'artista on, com hem vist, s'acostuma a retratar els models davant d'un fons neutre.

L'estat de conservació de la peça és bo, tot i que, a pesar del cristall

protector que hi ha damunt del marc, la capa pictòrica presenta pols. De tots els Navas de la col·lecció Goerlich -Miquel, aquest és l'únic que ha restat a mans de la família. Actualment es conserva al bufet de Goerlich Abogados de València, seu oficial de la Fundació homònima.

Enrique Navas Escuriet*Javier Goerlich Lleó*

1945. Oli sobre llenç, 56×46 cm

Donació Goerlich-Miquel. Depositada al Museu de Belles Arts de València San Pius V, n.º inventari 1129

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / 1945”BIBLIOGRAFIA: ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1998, p. 70; SEMPER EMBIZ, Vicente (com.), 2006, p. 200 i 243 i Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet>> (23-IX-2019)

Retrat de l'arquitecte valencià Javier Goerlich Lleó. El cavaller posa de tres quarts, decantat cap a la seua esquerra, davant d'un fons neutre de color beige. En aquesta ocasió, Navas ha representat al model de bust, vestint una americana gris i amb un mocador de butxaca blanc al pit, portant a sota només una camissa blanca de coll anglès amb una corbata amb disseny floral de color blanc i blau marí nugada al coll. Tot i que el seu tronc es disposa cap endavant, gira el seu coll i el cap a l'esquerra per mirar a l'espectador amb un semblant seré.

Aquest retrat torna a ser un dels quadres que Navas va realitzar per a l'arquitecte valencià com a mostra del seu afecte i estima. Ja hem comentat en diverses ocasions que els unia una amistat, a més de ser companys al claustre de l'Escola d'Arts i Oficis de

València en aquella època i acadèmics a la Reial de San Carles.

El llenç, donat al Museu de Belles Arts de València junt amb la resta de peces que integren la majoria de la Col·lecció Goerlich-Miquel, no és tan original com l'anterior que hem comentat. En aquest cas, Navas ha tornat a les solucions més convencionals i característiques de la seua producció retratística, mostrant el seu model davant d'un fons neutre.

Estilísticament parlant, s'aprecia la característica paradigmàtica del pintor que combina un dibuix acurat subjacent i una pinzellada divisionista a la superfície. Com ocorre a la resta de retrats, les taques de pintura més extenses, per cobrir superfícies d'elements visuals irrisoris són molt fines, mentre que aquelles que s'empren

per modelar les formes, són més generoses pel que fa a la seua espessor. Cal, però matissar, que tot i ser aquest aspecte una constant a la seua producció, sí es pot apreciar que les carnacions del model són més arrodonides, pot ser massa, fins a un punt de certa estilització d'aquestes, que resulta un tant diferent a pintures de l'etapa de maduresa però de cronologies més primerenques.

Pel que fa al seu estat de conservació, és idoni. El Museu de

Belles Arts de València és una institució que pot garantir la perfecta seguretat i l'estat òptim de les obres i pot ser aquesta fou una de les raons per les quals tant Javier Goerlich com la seua muller van confiar en aquesta institució per llegar la seua col·lecció. A més, es tracta d'un retrat que ha estat exposat en diverses ocasions temporalment i que s'ha emprat de forma recurrent per tal d'il·lustrar monografies dedicades a l'arquitecte.

Enrique Navas Escuriet*Dama del Toboso*

1945. Oli sobre llenç, 52×41 cm

Donació Goerlich-Miquel. Depositada al Museu de Belles Arts de València San Pius V, n.º inventari 1131

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “A D. JAVIER GOERLICH / con todo el afecto de / su amigo / E. NAVAS / 1945”

BIBLIOGRAFIA: SEMPER EMBIZ, Vicente (com.), 2006, p. 200 i 243 i Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet> (23-IX-2019)

Retrat ficcionat d'una distingida dama espanyola del segle XVI. La model es troba aparentment a un exterior, del qual només es pot apreciar el que sembla una atmosfera ennuvolada de colors càlids. Aquest recurs ha estat emprat pel pintor per tal de no recórrer de nou als seus característics fons neutres amb diferents matisos d'un sol color. Així doncs, encara que l'efecte aconseguït és molt semblant, l'artista s'ha superat a sí mateix i ha trencat amb una convenció establerta per ell mateix al seu propi corpus retratístic.

La dona ha estat representada de bust i disposada de tres quarts, decantada cap a la seua esquerra. Va vestida amb un gipó de domàs de seda carmesí, amb la botonadura al pit un exuberant coll escarolat de lli emmidonat i fent ones. Amb un semblant amable, la dama mira

fixament a l'espectador en expressió expectant i interessada. Completa el seu conjunt un adreç consistent en dues arracades de botó daurades i amb una gemma blava encastada i una cadena d'or penjada al coll i de la que cau una medalla a l'altura del pit amb un relleu al centre.

Aquesta pintura no és més que un retrat femení que estereotipa la figura de la dona durant *El Siglo de Oro Español*. No únicament pel que fa la indumentària, que, a pesar d'estar conformada per les peces característiques de l'època, resulta un tant convencional. Sinó també pel matís del propi títol original, en el que s'especifica que la model és una dama del Toboso, una localitat Manxega popularitzada a la literatura castellana; pel fet que d'allí era natural Dulcinea, una jove que només existia a la

imaginació del protagonista del *Quijote* i que encarnava totes les virtuts de les dones castellanés del moment.

Tanmateix, aquest pot ser un aspecte interessant, ja que, hem de recordar que Enrique Navas fou durant tota la seua carrera professional catedràtic de *Dibuix artístic i Elements de la Història de l'Art*. Per tant, aquest retrat ens pot donar certa informació de com era percebuda la literatura i la pintura hispànica del segle XVI des del l'àmbit acadèmic i artístic del moment.

Aquest és altre curiós exemple de la producció d'Enrique Navas i que té algun vincle amb l'estreta relació entre Javier Goerlich i ell. Pareix que l'arquitecte tenia gust per l'estil de l'artista i la seua manera d'entendre la pintura tant particular i a la que ja hem fet al·lusió. Per aquest motiu, a la seua col·lecció hi havia un nombre relativament considerable i amb gèneres tant variats de pintures.

Enrique Navas Escuriet*José Bellver Delmás*

1945. Oli sobre llenç, 65,5×54,6 cm

EASD de València

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera [il·legible]

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 5 i CARAVÁ, Silvia *et. al.*, 2020, p. 1-14

Retrat del pintor valencià José Bellver Delmás. El model ha sigut representat de bust, situat davant d'un fons neutre grisenc de diferents tonalitats, situat de tres quarts, pràcticament de front, tot i que una mica decantat cap a la dreta. Va vestit amb una americana de color marró, una camissa blanca amb coll anglès i una corbata de seda rosa nugada al coll. En aquesta ocasió, gira el rostre cap al front, on es situaria l'espectador, tot i que no dirigeix la mirada a aquest directament, sinó que pareix observar algun punt darrere d'aquest abstret en el seus pensaments. El cavaller, de mitjana edat ha sigut representat amb una expressió serena, fent honor al càrrec que en dit moment desenvolupava a l'Escola d'Arts i Oficis de València com a director. Porta també unes ulleres amb els cristalls rodons i la muntura de color negre.

Aquest és el primer exemple del corpus retratístic de la producció

d'Enrique Navas Escuriet que es correspon a un retrat oficial. Tot i que en aquesta ocasió José Bellver Delmás ha sigut representat amb una indumentària de diari per als cavallers de classe mitjana del moment, es tracta de la efígie que va encarregar-li perquè figurara, junt amb molts altres retrats a la galeria de l'Escola d'Arts i Oficis de València dels seus directors. Com hem vist, no és el primer retrat que el pintor feia a algun company de feina, com ho era també Javier Goerlich, o altres artistes del moment amb el que mantenia una amistat. Pot ser pels èxits que havia obtingut en aquestes ocasions i en altres cultivant aquest gènere, José Bellver va confiar amb ell per aquesta tasca.

Com hem dit a la part teòrica del nostre treball, Enrique Navas va passar a formar part de la plantilla de l'Escola d'Arts i Oficis de València quan va aconseguir el trasllat a aquesta des de la de Barcelona l'any 1940. En dit moment,

José Bellver, junt amb molts altres artistes de la seua generació van esdevenir els seus companys. Sembla que fou molt acollit i que, de fet, molts ja simpatitzaven amb ell abans. Per aquest motiu tot el claustre sempre el va tenir en gran consideració.

A nivell tècnic i formal, el retrat correspon a la tipologia més convencional de retrat de la producció de Navas. Tal i com ocorre amb aquests, novament el pintor ha partit d'un acurat dibuix subjacent, aplicant les taques de pintura a sobre d'aquest i aplicant un empast de diferent espessor dependent de la zona que volguera acolorir.

Pel que fa al seu estat de conservació, la pintura no presenta cap patologia. Encara que cal reprovar un important aspecte pel que fa a la seua

conservació. Aquest retrat es troba a la seu de l'EASD de València que es troba a la Plaça de Viriat, al barri de Velluters. Concretament, està exposat a una paret de la Biblioteca, on es troba la galeria oficial de retrats de tots els directors que han hagut des dels seus inicis fins l'actualitat. Fa no gaires anys, es va prendre la decisió d'igualar el tamany i el format de tots els retrats que integraven la galeria per tal de posar-los els mateixos marcs i donar un sentit unitari al conjunt. Evidentment, les peces que l'integraven eren de cronologies, materials, suports i formats ben diferents entre ells, de manera que per dur a terme aquesta operació fou necessari modificar el tamany de molts d'aquests, entre ells el retrat que va fer Navas de José Bellver.

Enrique Navas Escuriel*Teodor Llorente Falcó*

1946. Oli sobre llenç, 83×65 cm

Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, n.º inventari 1077

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / 46.”

BIBLIOGRAFIA: GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe M.^a, 1955, p. 296; BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1957, p. 188; ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1970, p. 252; AGUILERA CERNI, Vicent (dir.), 1989, vol. VI, p. 156 i ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1998, p. 12 i 122

Retrat del periodista i intel·lectual valencià Teodor Llorente Falcó (1869-1949). En aquesta imatge, el model ha estat representat de bust, mentre posa de front, tot i que sotilment decantat cap a la seua esquerra, davant d'un fons neutre de diverses tonalitats de color gris. El cavaller vist un elegant frac de seda negra, a joc amb el jupetí que porta baix. Com a penyora interior porta una camisa blanca de coll anglès, a la qual ha afegit una pitera rígida del mateix color, a la part superior de la qual, a l'altura del coll també ha nugat un corbatí de llaç de color negre. Completen el conjunt una agulla flordelisada a la solapa esquerra del frac i dues medalles; una cruciforme enganxada amb un fermall a l'altura de la costella esquerra i la de la Reial Acadèmia de Sant Carles, el distintiu com a president de la institució, penjada d'un cordonet al coll. El semblant del model és un tant sever i

rígid, a la manera que caldria esperar d'un intel·lectual conservador que, amb tot, mira amb certa timidesa a través d'unes ulleres de lents circulars. Els cantons del llenç queden ocults pel marc, el qual només deixa vore la part central de la pintura a través d'un oval.

Aquest personatge era el fill del literat i intel·lectual més conegut i paradigmàtic de la Renaixença valenciana, Teodor Llorente Olivares. De fet, va heretar el càrrec del seu pare com a director del periòdic *Las Provincias*, a més de també haver-se dedicat a l'assaig literari i a la defensa de la identitat i la llengua valenciana.

Amb aquest perfil, de defensor i amant de les tradicions valencianes, en el moment en el que el va retratar Enrique Navas era el president número quaranta-vuit de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles. De fet, Navas fou

proposat i elegit com a Acadèmic numerari durant el seu mandat. És més, el mateix Llorente va recolzar la seua candidatura quan els altres acadèmics la van proposar.

És, per tant, evident que Navas Ecuriet i Llorente Falcó mantenien, al menys una relació d'amistat o de simpatia des de l'any anterior a l'execució del retrat, quant el pintor va prendre possessió oficialment del càrrec. En aquest cas, com ocorre amb altres casos, no podem provar per ara de cap manera que es conegueren abans de dit any, tot i que pensem que també és molt

possible. Siga com siga, el cas és que el model li confiara al pintor que estem estudiant la tasca de realitzar el seu retrat oficial, demostra una especial complicitat entre ambdós.

A l'actualitat, el llenç, que presenta un estat de conservació idoni, es troba al Saló d'Actes de la Reial Acadèmia de Belles Arts de San Carles de València, situat a l'ala est del claustre de l'edifici de l'antic Col·legi de Sant Pius V. El quadre es troba entre moltes altres efigies oficials de tots els presidents de l'Acadèmia, formant una esplèndida galeria de retrats.

Enrique Navas Escuriet*Manuel González Martí*

1948. Oli sobre llenç, 70×60,5 cm

Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries “González Martí”, n.º inventari CE4/00115

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / 48.”

Retrat de l'intel·lectual valencià i fundador del Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries, Manuel González Martí (1877-1972). El pintor ha decidit representar el model de bust, posant pràcticament de front, tot i que decantat cap a la seua esquerra, donant l'esquena a un fons neutre amb diverses tonalitats i matisos de color gris clar. El distingit personatge vist un elegant frac de seda negra, a joc amb el jupetí que porta baix. A sota d'aquestes penyores porta una camissa blanca a la que s'ha afegit una pitera blanca i rígida i un corbatí de llaç negre nugat al coll. Completen el conjunt un fermall d'or a la solapa esquerra del frac i tres medalles, dues penjades a la part esquerra del pit i l'altra disposada com a un penjoll gràcies a una cinta de ras roig que porta al coll. Aquestes insígnies i distincions l'identifiquen com a membre de diverses institucions culturals valencianes. L'expressió del cavaller és d'una gran dignitat i distinció, tot i que al seu torn

Navas també ha mostrat la seua carismàtica identitat afable i amistosa.

Aquest important personatge per la historiografia artística i per la cultura valenciana va estudiar Dret a la Universitat de València i Belles Arts a la Reial Acadèmia de Sant Carles. Va editar diverses revistes sobre l'activitat artística valenciana de finals del segle XIX i principis del XX, a les que acostumava a fer algunes caricatures. De fet, les seues il·lustracions còmiques van ser reconegudes diverses voltes amb guardons. L'erudit tenia diversos interessos culturals i literaris, de fet fou en dues ocasions president de Lo Rat Penat. Però allò pel que fou més reconegut és per l'estudi historiogràfic de la taulelleria valenciana, per haver estat director del Museu de Belles Arts de València i, sobre tot, per haver fundat

el Museu Nacional de Ceràmica, del qual fou director vitalici²¹⁸.

A nivell formal, el retrat es correspon amb la tipologia més convencional i estesa dels que va realitzar Enrique Navas. Tècnicament, també es correspon amb l'estil particular del pintor al qual ja hem fet referència

adés. Pel que fa al seu estat de conservació, és excel·lent, ja que es troba a una institució on es poden garantir a la perfecció les condicions idònies per la conservació preventiva de les peces que es custodien a les pintes dels seus magatzems, on conviuen obres d'art de tipologies, suports i materials diversos.

---

²¹⁸ Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries “González Martí”. “Manuel González Martí”. A:

<https://www.culturaydeporte.gob.es/mnceramica/va/institucion/historia/manuel-gonzalez-marti.html> (24-VIII-2021).

Enrique Navas Escuriet*Retrat de cavaller desconegut*

1947. Oli sobre llenç, 62×48 cm

Col·lecció particular (Granada)

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / 47.”

BIBLIOGRAFIA: Juan (usuari). “RETRATO AL ÓLEO DE ENRIQUE NAVAS”. A: <<https://www.milanuncios.com/pinturas/retrato-al-oleo-de-enrique-navas-327099616.htm>> (24-VIII-2021)

Retrat d'un home desconegut. El model posa de tres quarts, mostrant en primer terme el seu costat dret, davant d'un fons neutre amb diverses tonalitats i matisos de color gris clar. El pintor l'ha retratat de bust, vestit amb una americana de color gris, amb un mocador de butxaca blanc al pit, camissa blanca de coll anglès i una corbata de color negre nugada al coll. El cavaller, de mitjana edat, és parcialment calb, amb els cabells grisencs i amb bigot. Gira el seu rostre cap a l'espectador, a qui mira decididament amb els seus ulls verds i una expressió amable.

Desconeixem per complet la identitat del model. La peça fou posada a

la venda l'any 2019 a la plataforma de compra-venda *on-line* “Milanuncios”²¹⁹, on la vàrem localitzar nosaltres.

El particular que ha publicat l'anunci tampoc no indica, pot ser pel seu propi desconeixement, la identitat del retratat. Únicament aporta que el llenç no està emmarcat actualment, quines són les seues dimensions i intenta fer afirmacions que lloen de manera desmesurada la peça per tal d'atraure possibles compradors. Efectivament, necessita exagerar el valor de la peça si pretén vendre'l al preu que indica l'anunci, una suma desorbitada per una pintura d'un artista que encara no gaudeix del reconeixement que mereix i

---

²¹⁹ Juan (usuari). “RETRATO AL ÓLEO DE ENRIQUE NAVAS”. A: <<https://www.milanuncios.com/pinturas/retrato->

[al-oleo-de-enrique-navas-327099616.htm](https://www.milanuncios.com/pinturas/retrato-al-oleo-de-enrique-navas-327099616.htm)> (24-VIII-2021).

que, a més, es tracta d'un retrat, un gènere pictòric que és irrellevant per qualsevol persona que no tinga un vincle especial amb el model.

Tipològicament, tal i com hem descrit, el retrat es correspon amb les

característiques formals de la resta d'obres d'aquest gènere que va cultivar Enrique Navas durant la seua carrera, així com aparentment també és idèntica la seua tècnica pictòrica. La peça aparenta estar en bones condicions pel que fa a la seua conservació.

“Adelia”

Enrique Navas Escuriet*Retrat femení. Adelia?*

Data no identificada. Oli sobre llenç, mesures no identificades

Parador desconegut

INSCRIPCIONS: No identificades

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 11

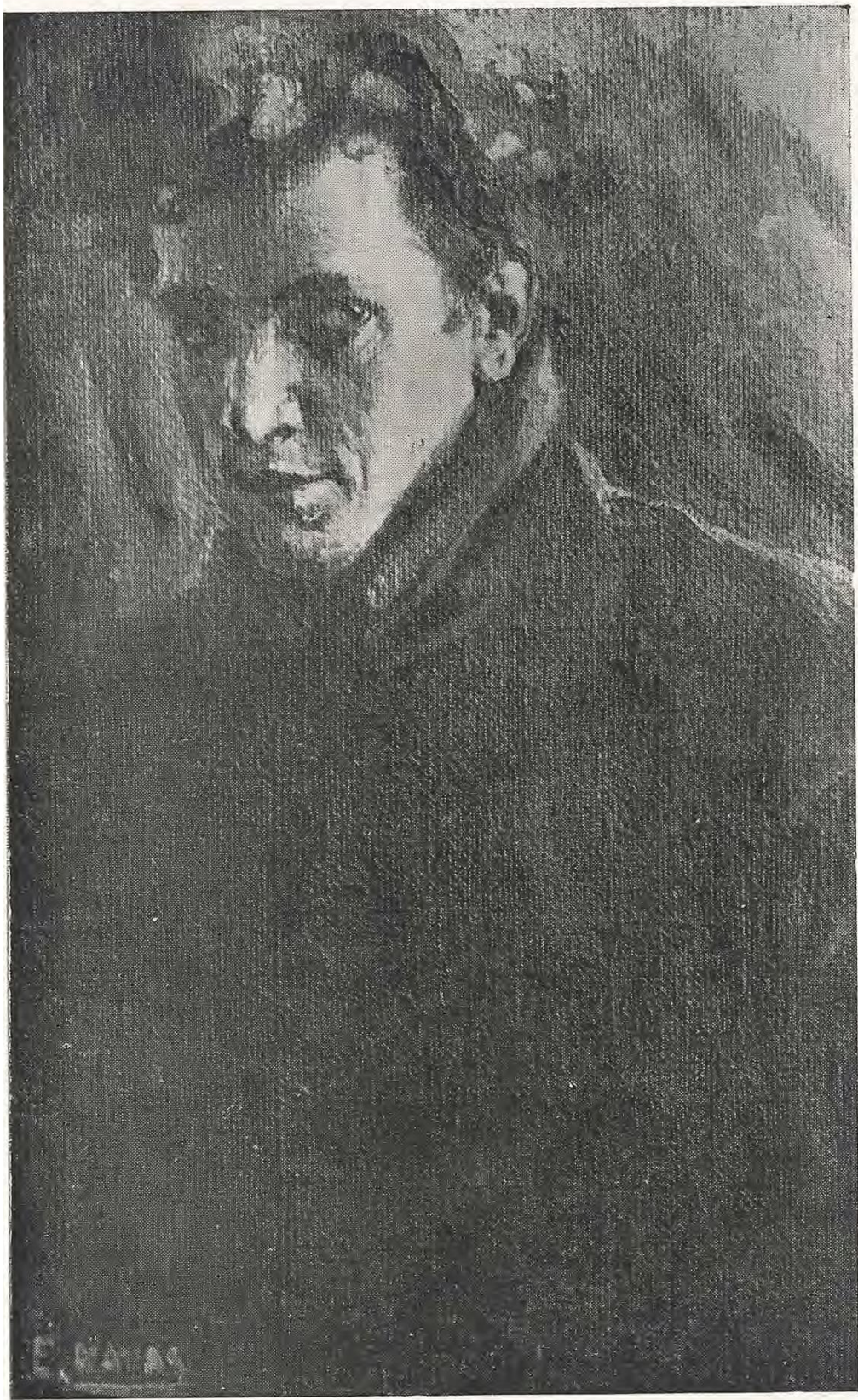
Retrat d'una dona desconeguda, presumptament anomenada *Adelia*, tal i com indica el títol de l'obra. No podem fer cap afirmació rotunda pel que fa a l'aspecte original de la peça, puix que només la coneixem gràcies a la reproducció fotogràfica del referent bibliogràfic que hem indicat a la fitxa tècnica i és possible que només es publicara un detall de la mateixa, com va ocórrer amb altres obres pictòriques presentades a la publicació.

Amb tot, la model sembla haver estat retratada de bust, posant de tres quarts i mostrant el seu costat dret en primer terme, davant d'un fons neutre de color clar. Va vestida de manera molt senzilla, amb un vestit de tirant o un davantal obscur a sobre d'una brusa

blanca amb un escot generós. Com a ornament només porta unes senzilles arracades, sense cap penjoll ni collar al coll. Els cabells semblen recollits a la part darrera del crani, deixant veure el seu front. El rostre, que mira cap a l'espectador, té una expressió serena i afable, amb una piga a la galta esquerra. La dama dirigeix la mirada fixament a l'espectador.

Novament, pareix que aquesta peça es correspon a la tipologia més habitual dels retrats d'Enrique Navas, de la qual hem mostrat tants exemples fins el moment. De la mateixa manera també sembla que la tècnica pictòrica és idèntica.

“Un artista”

Enrique Navas Escuriet*Retrat d'un artista?*

Data no identificada. Oli sobre llenç, mesures no identificades

Parador desconegut

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS”

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 9

Retrat d'un *Artista* desconegut. Tal i com ocorre amb la resta de peces que coneixem mitjançant les fotografies de la revista *Ribalta*, no podem fer cap afirmació rotunda pel que fa a l'aspecte original de la peça, en tant en quan només la coneixem gràcies a la reproducció fotogràfica del referent bibliogràfic que hem indicat a la fitxa tècnica i és possible que només es publicarà un detall de la mateixa.

A la imatge veiem que Enrique Navas ha representat un jove de bust, situat de front, sotilment decantat cap a la seua esquerra, sobre un fons neutre fosc. Pel que fa a la indumentària del model, sembla que allò que podem apreciar és només una gavadina o una peça d'abric similar de color fosc que li cobreix fins el coll. No gira el rostre cap

a l'espectador, tot i que si que li dirigeix una inquieta mirada de reüll. L'expressió del rictus, junt amb la mirada, també pareixen demostrar cert nerviosisme o, fins i tot, recel.

Encara que no podem afirmar-ho de manera rotunda, sembla que la tècnica pictòrica és l'habitual del pintor. Resulta, en canvi, innovador el fet que el fons, tot que és neutre, no és el gris clar tant habitual a la seua producció des de la primera dècada del segle XX. Per últim, es pot afegir que, front als retrats que Navas va fer d'altres artistes amics seus, pel fet de mostrar un jove un tant bohemí i amb una actitud desconfiada, pensem que va retratar un desconegut amb el que va creuar-se casualment.

OBRES DOCUMENTADES A PARADOR DESCONEGUT

55 *Retrat d'M.F., Ca.* 1912, oli sobre llenç de 170×92 cm. Provenent de l'Exposició Nacional de Belles Arts de Madrid de 1912.

56 *Retrat de Gabriel Hernández, Ca.* 1914, tècnica no identificada. Provenent de l'exposició celebrada pel Cercle de Belles Arts de València l'any 1914.

PINTURA COSTUMISTA

Enrique Navas Escuriet*Ciociara*

1907. Oli sobre llenç, 61×47 cm

En venta

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / Roma 1907”

BIBLIOGRAFIA: Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet>> (23-IX-2019) i EXCENTRIC ART. “ENRIQUE NAVAS ESCURIET (Valencia, 1875-1952), OLEO - ROMA 1908 - 61 X 47 CM”. A: <<https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-oleo/enrique-navas-escuriet-valencia-1875-1952-oleo-roma-1908-61-x-47-cm~x283511268>> (25-VIII-2021)

Retrat d’una jove del Laci o *Ciociara* vestida amb la indumentària tradicional. La model ha sigut representada de bust mentre posa de front davant d’un fons neutre obscur que contrasta amb la blancor de les penyores que llüix i la pal·lidesa del seu rostre. Tot i que no s’aprecia del tot bé, sembla que porta una cotilla que li ajusta el cos i a sota d’aquesta una camisa de batista blanca amb mànigues bufes; quedant la gran part d’eixes peces cobertes pel mocador de pit que tanca al seu bust mitjançant un fermall rodó d’or. Completen el conjunt unes arracades de rotllana daurades i el característic

mantile que cobreix els foscs cabells pentinats amb la ratlla al mig i ones.

Quan vàrem començar la nostra investigació, més enllà de l’aspecte visual de l’obra desconeixem cap altra informació al respecte. Vàrem localitzar la imatge de la peça a l’entrada d’Enrique Navas Escuriet al Blog “Maestros españoles del retrato”²²⁰, un espai en línia on, com ja hem dit, només s’hi aporten les imatges de les obres. No s’indica la procedència, la col·lecció a la que pertanyen o cap dada formal que ens permeta identificar-la o indagar més al respecte. A més, tampoc apareix ningú com a responsable del lloc i, per tant,

²²⁰ Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search>

<[/label/Enrique%20Navas%20Escuriet](https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet)> (23-IX-2019).

resulta impossible posar-se en contacte amb l'usuari.

No és d'estranyar que la imatge fos trobada a una web gestionada per un aficionat a la retratística, ja que, tot i que nosaltres l'hem classificat com a una imatge costumista, bé podria també considerar-se un retrat. Encara que presenta la particularitat que Enrique Navas sol preferir els fons neutres de games més clares i, sobre tot, de color gris i, per tant, aquest resulta un tant diferent a la resta dels seus retrats.

Curiosament, durant els darrers dies de la redacció del present catàleg vàrem localitzar l'obra a una web de compra-venda *on-line* de tota mena d'articles i obres d'art, *Todocoleccion*²²¹. La peça, provinent d'un particular, va entrar al catàleg d'un antiquari barcelonès el dia vint-i-quatre d'agost de 2021. Junt amb aquesta, també del mateix particular es ven *Jove amb penjoll*. Esperem que siguin compreses per una institució pública valenciana.

Nosaltres hem decidit emmarcar la peça com un retrat costumista perquè

la indumentària que porta la model es correspon a aquella que empraven les joves humils del Laci a la societat tradicional. En el moment de l'execució de l'obra, 1907, ninguna noia a Roma, una de les ciutats més cosmopolites i modernes de l'Europa del moment, o als municipis de la seua àrea metropolitana no vestrien d'aquesta manera sinó per autorrepresentar-se com a membres d'una comunitat en determinades ocasions, com en festivitats locals.

Com molts pintors des de Bernardo Ferrandis Badenes fins la generació d'Enrique Navas o, fins i tot, de ben entrat el segle XX, l'artista va decidir representar un *tipus popular* mentre gaudia de la seua estada a la *città eterna* durant la seua Pensió en Pintura. Es tractava d'un gènere que al País Valencià del moment i, a grans trets, a Espanya tenia una gran acceptació.

Segons sembla a la imatge, la pintura es correspon perfectament amb les característiques tècniques que defineixen el particular estil de Navas. Podem afegir, a banda, que aquesta peça no va formar part oficialment de cap

---

²²¹ EXCENTRIC ART. "ENRIQUE NAVAS ESCURIET (Valencia, 1875-1952), OLEO - ROMA 1908 - 61 X 47 CM". A: <[https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-](https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-oleo/enrique-navas-escuriet-valencia-1875-1952-oleo-roma-1908-61-x-47-cm~x283511268)

[oleo/enrique-navas-escuriet-valencia-1875-1952-oleo-roma-1908-61-x-47-cm~x283511268](https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-oleo/enrique-navas-escuriet-valencia-1875-1952-oleo-roma-1908-61-x-47-cm~x283511268)> (25-VIII-2021).

enviament que va remetre a la Diputació Provincial de València durant la seua Pensió, de manera que allò més probable és que es tracte d'una de les obres que va

fer a Roma al marge de les exigències de la Diputació i de l'Acadèmia.

Enrique Navas Escuriet*Aldeanes de Dachau o muniqueses*

1908. Oli sobre llenç, 150×151,5 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 2221

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / MÜNCHEN 1908”BIBLIOGRAFIA: Diputació Provincial de València, 1946, p. 28; ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 32, 38 i 41; CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel, 1978, p. 110; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 335, 338 i 341; AGUILERA CERNI, Vicent (dir.), 1989, vol. VI, p. 154 ; GRACIA BENEYTO, Carmen (com.), 1991, p. 73 i 123; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1992, p. 121, 130 i 132; LÓPEZ TERRADA, M.ª José. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 41 i Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A:<https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet>
(23-IX-2019)

Composició costumista i original d'Enrique Navas Escuriet. L'artista va tenir l'oportunitat de pintar el llenç del natural durant la seua estança a Alemanya, concretament a Munich, durant el tercer any que va durar la seua Pensió en Pintura subvencionada per la Diputació Provincial de València. De fet, les seues *Aldeanes de Dachau o muniqueses*, com són més conegudes, és el primer llenç de la seua invenció que va realitzar mentre gaudia de la seua beca per completar els estudis a l'estranger. Es correspon, per tant, amb l'enviament que va fer com a mostra del seu treball durant el segon quadrimestre del tercer any de Pensió.

Representa dues ciutadanes de Dachau, una localitat bàvara de l'àrea metropolitana de Munich que es troba només a 13 km al nord-est de la ciutat. Ambdues es troben a l'interior d'una edificació, assegudes a una banqueteta llarga situada davant d'una paret blanca. Les dos joves porten una indumentària composta per les mateixes penyores: unes sabates negres, unes mitges de punt blanques, unes saies de llana negra amb un ribet de color roig, en el cas de la jove de l'esquerra, i groc, en el cas de la de la dreta. Damunt la saia, llueixen un davantal de mussolina blanca molt ample, que pràcticament envolta tota la cintura. Com a complement porten una cinta de seda de color blau a la cintura,

formant un llaç a la part davantera. En el bust porten una cotilla també de color negre i ribetejada, a sota de la qual porten una camisa de batista blanca, amb mànigues bufes i randes d'encaix als extrems. Al bust porten tota sort de reliquiariis d'argent i cadenes amb penjolls, així com un collar cenyit a la gola que s'anomena *Goller*. Completa el conjunt un bonet blanc al cap cenyit per una cinta de seda blava, en el cas de la jove de l'esquerra, o roja, en el cas de la de la dreta.

Les dues senyoretetes semblen abstrertes i no mostren gaire interès pel pintor. La de la dreta, completament concentrada en la seua lectura sostén i llig atentament un llibre d'ores, mentre

que la seua companya de la dreta del llenç subjecta amb les dues mans un rosari de comptes de corall roig i una creu d'argent. Sembla que ha sigut distreta del seu prec per algú que ha irromput de repent i a qui dirigeix una mirada sorpresa.

Aquesta és una de les obres més cèlebres de la carrera de Navas. De fet, com ja hem dit, fou cedida per la pròpia Diputació de València per tal que figurara exposada amb altres de la seua col·lecció a l'Exposició Regional de l'any 1909. No és d'estranyar perquè, junt amb les còpies de pintors alemanys del moment, aquesta peça fou valorada molt positivament.

Enrique Navas Escuriet*Escolanet amb cistella de flors*

Data no identificada. Oli sobre llenç, mesures no identificades

Col·lecció no identificada

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / [il·legible]”BIBLIOGRAFIA: Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet>> (23-IX-2019)

Pintura de tema costumista. Representa un escolanet amb la indumentària característica del seu càrrec a principis del segle XX. Es troba davant d'una portada gòtica amb tres escalons. Amb la mà dreta subjecta una flor de color rosa a la que mira fixament, decantant una mica cap a baix el crani, mentre subjecta amb la mà esquerra i el braç estès una cistella de vímet per l'ansa plena de flors, de les quals es cauen algunes.

La imatge és una mica estereotipada, en tan en quant fantasieja la imatge dels escolanets. Les tasques dels xiquets que tenen aquests càrrecs

consisteixen bàsicament en auxiliar al sacerdot amb la gestió de la parròquia. Pet tant, no resultaria habitual que portaren una cistella amb roses. Per aquesta idealització i pel tema representat, la considerem un quadre costumista.

Més enllà de l'aspecte de la imatge, no en sabem res més respecte de l'obra. Com ha ocorregut amb altres casos, hem trobat aquesta reproducció fotogràfica al Blog “Maestros españoles del retrato”²²², del qual ja hem explicat que comporta diverses problemàtiques.

---

²²² Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search>

<[/label/Enrique%20Navas%20Escuriet](https://maestrosdelretrato.blogspot.com/search/label/Enrique%20Navas%20Escuriet)> (23-IX-2019).

OBRES DOCUMENTADES A PARADOR DESCONEGUT

60 *El sabater*, Ca. 1901, oli sobre llenç de 94×140 com. Provenent de l'Exposició Nacional de Belles Arts de Madrid de 1901.

PAISATGE

Enrique Navas Escuriet*Després del bany*

1942. Oli sobre llenç, 24×32 cm

Donació Goerlich-Miquel. Depositada al Museu de Belles Arts de València Sant Pius V, n.º inventari 1194

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / 1942”

BIBLIOGRAFIA: BLASCO CARRASCOSA, Juan Angel, 1996, p. 23 i 60; ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1998, p. 114; RUIZ COMPANYY, Tomás; MARTÍNEZ MIÑANA, Ramón (coms.), 2000, p.184-185; SEMPER EMBIZ, Vicente (com.), 2006, p. 201 i 244 i Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://pintorescatalanes.blogspot.com/2008/08/enrique-navas-escuriet.html>> (04-VI-2020)

Marina amb una escena familiar. En primer terme, a la part esquerra de la composició veiem d’esquenes una dona d’avançada edat descalça, amb un vestit de color gris clar per damunt dels genolls i amb mànigues bufes a l’altura dels bíceps. Sembla intuir-se que a la part del darrere, a l’altura dels lumbar, s’aprecia la veta de color negre que nugaria el seu davantal. Porta un mocador roig que li cobreix el cap i del que penja un extrem, mentre subjecta una tovallola gran de color blanc per tal d’arrupir i eixugar el que semblen els seus fills o nets.

Aquests dos personatges, després d’haver pres el bany a la Mediterrània, s’han apropiat fins la platja per reunir-se amb la dona situada d’esquenes. El nadó, de cabells rossos i aparentment plorós, està completament nu. El subjecta amb

els dos braços una adolescent prima i de cabells negres, que porta un banyador femení amb camals curts i tirants de color porpra a l’estil de la dècada de 1940. Darrere d’ells s’observa la mar un tant agitada, trencant-se les ones i produint bromera a la vora del litoral valencià.

Aquesta escena marina és una de les imatges que Enrique Navas va cultivar d’aquest gènere. Molts han considerat aquesta imatge i d’altres semblants que van realitzar tant ell mateix com altres pintors de la seua generació com un dels trets temàtics per definir-los de manera simple com “sorollistes”. Encara que, com hem reiterat en diverses ocasions, en el cas de Navas, aquest només comparteix amb Sorolla la temàtica marina.

Aquest xicotet llenç és un dels Navas que custodiava Javier Goerlich a la seua col·lecció i que va donar al Museu de Belles Arts de València, on es troba exposat avui en dia. Sembla ser que

originalment decorava el seu xalet a Godella. Com la resta dels Navas pertanyents a l'arquitecte, aquest és una mostra del vincle d'amistat que els unia.

Enrique Navas Escuriet*A la platja*

1946. Oli sobre llenç, 36,5×42 cm

Donació Goerlich-Miquel. Depositada al Museu de Belles Arts de València Sant Pius V, n.º inventari 1193

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / 46”

BIBLIOGRAFIA: SEMPER EMBIZ, Vicente (com.), 2006, p. 201 i 244

Marina amb una escena de bany. En primer terme, a la part esquerra de la composició veiem d'esquenes una jove que vist amb una faldilla rosa de tall alt i per baix dels genolls i una camisa blava de màniga curta. Va descalça, porta el cabell ros i rull recollit i ofereix una tovallola blanca a una parella de personatges. Aquests són un nen nu, d'uns dos anys que camina amb gest de tímidesa agafat de la mà dreta d'una dona jove i amb els cabells negres que porta un banyador de color porpra, mentre es subjecta l'escot. Ambdós estan banyats i caminen cap a la vora després d'haver-se submergit a l'aigua.

Uns metres més enllà, a una altura mitja de l'estrem dret del llenç, s'aprecien altre nadó i una altra dona, d'edat incerta i amb un banyador roig, dintre del mar, però tampoc a una zona gaire profunda. Amb un horitzó alt, s'aprecia una mar Mediterrània amb

onades, tot i tranquil·la, per on naveguen unes poques embarcacions a vela. El cel està clar i a la part superior esquerra del quadre s'aprecia un espigó amb pedres marrons i un far de color blanc.

Junt amb l'altra marina de la col·lecció Goerlich-Miquel, aquesta peça és una de les més cèlebres de la producció d'Enrique Navas. Ambdues han sigut exposades en repetides ocasions; com a l'actualitat, que formen part de l'exposició *L'inici de la pintura moderna a Espanya: Sorolla i el seu temps* al Museu de Belles Arts de València.

Tornem a apreciar altra prova material de l'amistat que unia a Enrique Navas Escuriet i Javier Goerlich Lleó. Es tracta d'una imatge de gran bellesa, que mostra visió de les platges valencianes amb un luminisme únic al nostre territori. El pintor, com a valencià, ha

sabut captar el caràcter especials de les nostres costes.

Actualment la peça es troba a una institució que garanteix la seua conservació i prevé el seu deteriorament. De fet, és possible que aquesta fora una de les raons per la qual tant Javier Goerlich com la seua muller van confiar amb el Museu de Belles Arts de València

quant van llegar la seua col·lecció, fent-la accessible a tothom. Hem de dir, però, que tot i que actualment la peça està en unes condicions òptimes, s'aprecia el front front i el ceny de la banyista que està sortint a eixugar-se junt amb el nen que es va haver de reintegrar un faltant que, segons l'informe de la restauració, es va produir degut a una cremada.

Enrique Navas Escuriet*Marina amb dos pescadors*

Ca. 1940. Oli sobre llenç, mesures no identificades

Col·lecció no identificada

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “A Victor Hino, / El Escultor. Su amigo / E. NAVAS”BIBLIOGRAFIA: Anònim (Blogger). “Enrique Navas Escuriet”. A: <<https://pintorescatalanes.blogspot.com/2008/08/enrique-navas-escuriet.html>> (04-VI-2020)

Marina amb una escena de pesca. A la part esquerra de la imatge es troben dos joves pescadors, ambdós descalços i arromangats. L'un porta un pantaló per damunt de les cuixes marró, una brusa groguenca i per protegir-se el cap del sol una boina. Mentre sembla observar de reüll el seu company, es troba plegant amb les dues mans una xarxa de tipus *palangre*. Al seu costat, més cap a la dreta i al centre de la pintura veiem altre jove pescador d'esquenes, amb la cama esquerra avançada. Vist amb uns pantalons de camals amples i a l'altura de les cuixes, una brusa de color marró i va tocat amb un barret de palla i d'ala ampla per protegir-se dels raigs del sol. Aquest es troba recollint una xarxa de dintre de l'aigua.

Ambdós es troben a la vora del Mediterrani, a una platja arenosa, tot i que amb algunes rocalles, tal i com

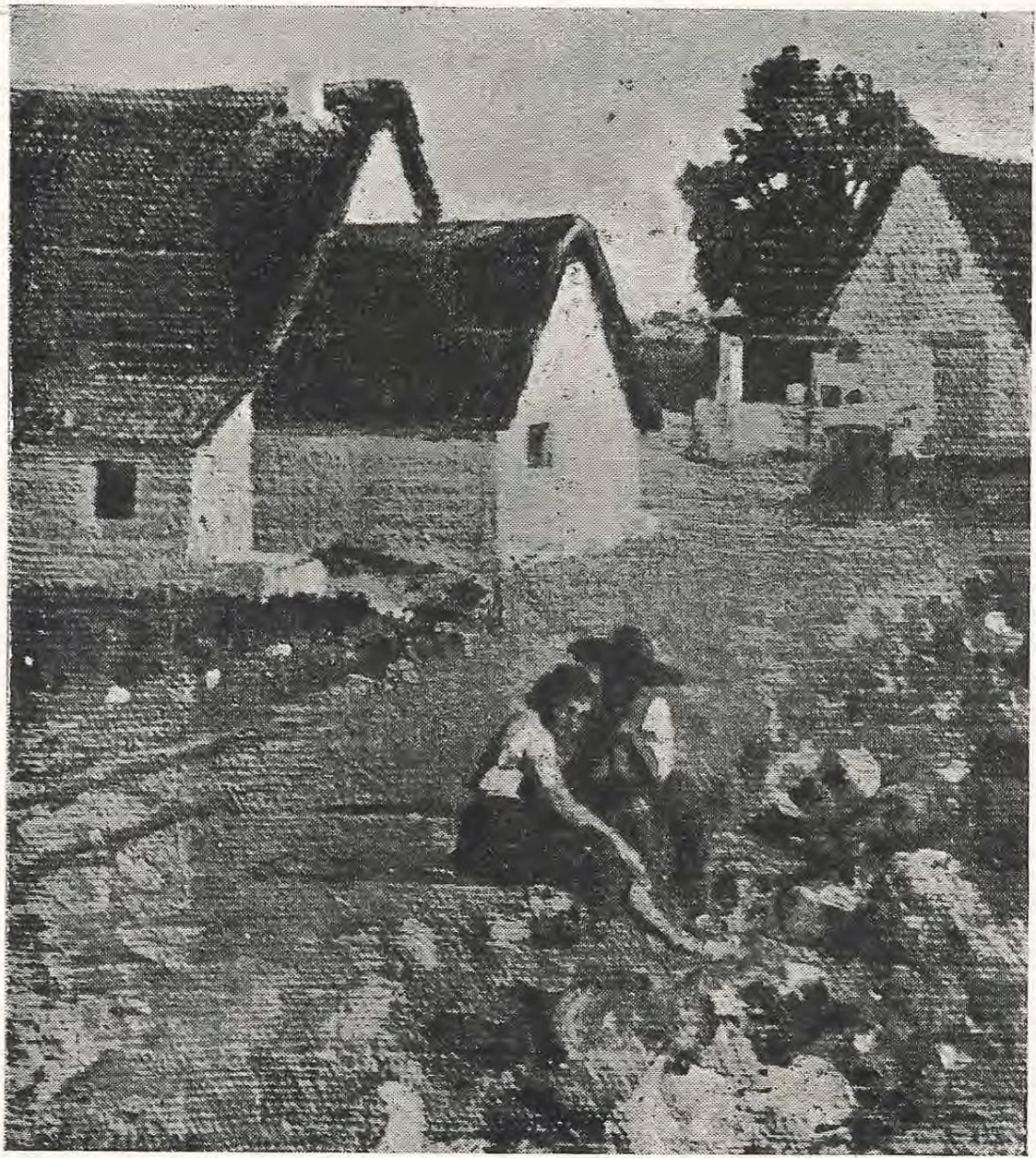
podem veure al cantó inferior dret. Amb un horitzó alt, Navas ha representat un mar amb ones, tot i que en un dia clar i calmat que permet apreciar uns penya-segats costaners al fons, a la part superior de l'esquerra.

Més enllà de la pròpia imatge visual, no coneixem res més en absolut de l'obra. La vàrem localitzar l'any 2020 al Blog “Paisajistas españoles del Siglo XIX y XX”. Amb unes característiques similars al Blog dels retrats, aquest només presenta un avantatge front a l'altre i és que es poden fer comentaris. Nosaltres vàrem fer-ne un preguntant si algú coneixia el parador de la peça o alguna dada al respecte el dia 4 de juny del darrer any. Tot i que teníem l'esperança que algú, com per exemple l'anònim propietari del tauló ens responguera, no ha estat així.

Es tracta d'una marina amb una major personalitat i amb unes característiques més particulars amb respecte amb les altres que hem descrit fins ara. A més, és interessant la inscripció que es llig al cantó inferior esquerre, on dedica la pintura a l'escultor

Victor Hino. Només tenim aquest testimoni com a documentació que prova l'amistat entre Navas i aquest escultor. Açò ens encoratja a intentar esbrinar alguna cosa més al respecte de l'obra i del vincle entre Victor Hino i Navas, tot i que no sabem per on començar.

“Valencia”

Enrique Navas Escuriet*València*

Data no identificada. Oli sobre llenç, mesures no identificades

Parador desconegut

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS”

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 12

Paisatge de l’Horta de València. Al centre de la imatge, tot i que en un pla un poc allunyat de l’espectador, veiem a una parella de joves que parlen asseguts al marge d’un camí rural. La xica, més propera a l’espectador, porta una faldilla de color obscur que deixa veure fins el genoll mentre s’arromanga amb la mà dreta i una camisa blanca amb mànigues bufes. Gira el rostre distreta cap a l’espectador, abstreta i sense mirar un punt fix. A la seua esquerra l’acompanya un jove amb espartenyas d’espart, pantaló llarg, camisa blanca i jupetí que es protegeix del sol amb un barret d’ala ampla. Es troben envoltats d’un llogaret amb dues barraques valencianes, entre les que passa un camí en mig de l’Horta.

Hem considerat que, en aquest cas era millor catalogar la imatge com un paisatge i no com una escena de costums, tot i que és una opinió rebatible. Hem pensat que aquesta era l’opció més adient per diverses raons. En primer lloc, la

parella actua més bé com a un motiu ornamental en una composició on clarament els protagonistes són l’Horta i les barraques valencianes. A més, tot i que resulta tòpic col·locar en mig d’un paisatge campestre o rural una parella festejant, hem de dir que la indumentària que llueixen no es correspon a cap imatge estereotípica, sinó que bé podria ser la roba que portaven els llauradors de l’Horta de València a la primera meitat del segle XX.

Aquesta imatge la coneixem gràcies a la reproducció fotogràfica del número 17 de la revista *Ribalta*. Ja hem parlat a la catalogació d’altres obres que coneixem pel mateix medi, que només ens aporta el títol. Esperem poder localitzar la peça original en un futur, doncs és una interessant pintura a l’hora d’estudiar Enrique Navas com a paisatgista, una vessant en la que va desenvolupar el gènere més enllà de la marina, que ja ha estat més tractada.

OBRES DOCUMENTADES A PARADOR DESCONEGUT

65 *Visió, Ca.* 1894, tècnica no identificada. Provenent de l'Exposició celebrada a Juliol de 1894 pel Cercle de Belles Arts de València.

66 *Paisatge, Ca.* 1894, tècnica no identificada. Provenent de l'Exposició celebrada a Juliol de 1894 pel Cercle de Belles Arts de València.

CRÍTICA SOCIAL

Enrique Navas Escuriet*Desnonat!*

1908. Oli sobre llenç, 134×169,5 cm

Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries “González Martí”, n.º inventari CE4/00454

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS”

Pintura original d’Enrique Navas Escuriet, que hem pogut identificar com *Desnonat!*, la peça amb la que va concórrer a l’Exposició Nacional de Belles Arts de 1908 a Madrid i a la de València de 1910. En aquesta segona ocasió, junt amb *Fina*, aquesta obra va ser premiada amb una Medalla d’Or.

Tal i com hem pogut contrastar mitjançant documentació escrita i gràfica [img. 12], l’original era d’unes dimensions molt majors, concretament de 223×269 cm. Gràcies a la imatge de l’edició il·lustrada del *Catàleg oficial il·lustrat de l’Exposició General de Belles Arts i Indústries Artístiques* de 1908 coneixem el seu vertader aspecte. En algun moment que desconeixem de la història del quadre, fou retallat, suprimint-se a la part esquerra un llit amb capçal i peus de fusta tornejada i la part superior dels personatges que es troben darrere de la família protagonista de la composició, que estaven tots d’esquenes.

Imatge 12: Editorial Mateu (Madrid). *Fotografia de Desnonat!*. 1908. Publicada al *Catàleg oficial il·lustrat de l’Exposició General de Belles Arts i Indústries Artístiques*.

Afortunadament encara es conserva l’escena principal. Al centre veiem a un home de mitjana edat, postrat a una cadira i aparentment convalescent, cobert amb un abric obscur i una manta a quadres de fons blau i quadres roigs. Té una expressió absent i sembla molt afligit. Darrere d’ell l’observa una xiqueta amb els cabells rossos coberts amb un mocador blanc i coberta amb un abric de drap blau marí. Mentre, també darrere d’ell i la seua esquerra una dona

de mitjana edat plora desconsoladament, seguda i estesa damunt d'una taula rodona coberta per un mantell amb serrells, ocultant el seu rostre entre les seues mans.

Tal i com es pot deduir només mitjançant l'observació visual de la pintura, es tracta d'una escena dramàtica. Concretament, com indica el seu títol, un desnonament que ha patit una família humil que deuen no haver pogut afrontar els pagaments de la vivenda. Els progenitors encara no saben què serà del seu avenir, mentre pareix que a la xiqueta se l'emporten a un asil els serveis socials, separant-la dels seus pares.

No sabem exactament què va ocórrer amb la peça des de la seua participació a l'Exposició Nacional celebrada a València l'any 1910 fins cinquanta-quatre anys més endavant. Segons consta al *Llibre de Registre* del Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries González Martí, el 28 de maig de 1964 Pilar Tortosa Domingo, nora de Vicente Blasco Ibáñez i muller del seu fill Sigfrido va donar aquesta peça al museu. Tot i que no hem pogut esbrinar com va passar a les mans

d'aquesta família ni el per què de la decisió de fer la donació.

Tampoc no sabem en quin moment ni per quin motiu es va retallar, perdent més del 60% de la seua superfície original. Aquesta operació encara comporta problemes de conservació a l'actualitat, doncs els extrems del llenç a les zones on es va retallar perillen en desfilar-se. A més, hi ha diverses zones on el vernís ha oxidat, a més que presenta alguns clivellats i bufats a la capa pictòrica. I, per últim, la superfície ha acumulat una quantiosa capa de pols que l'embruta i dificulta la seua observació, així com diverses taques.

Evidentment, no es tracta d'un estat de conservació digne per a una obra d'art que es conserva en un Museu Nacional i esperem que aquesta situació canvie ben prompte. A més, el fet de trobar-se a un magatzem i no estar exposada tampoc és la situació ideal per a un llenç que sembla va tenir certa importància en el seu moment i que va obtenir un guardó. Considerem que hauria d'estar exposat i que la gent poguera tenir coneixement d'una faceta artística d'Enrique Navas desconeguda.

Enrique Navas Escuriet*El darrer número*

1910. Oli sobre llenç, 153×207 cm

Diputació Provincial de València, n.º inventari 2144

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / 1910” i, com part de la composició “[ÚLTIMO] / NUM[E]RO” a una cartel·la quadrangular darrere d’un personatge vestit de negre

BIBLIOGRAFIA: Diputació Provincial de València, 1946, p. 28; ZABALA, Arturo (com.), 1967, p. 36, 38 i 41; CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel, 1978, p. 110; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1987, p. 335 i 341; GRACIA BENEYTO, Carmen (com.), 1991, p. 76-77 i 124; GRACIA BENEYTO, Carmen, 1992, p. 129 i 133; YVARS CASTELLÓ, J. Francisco (com.), 1994, p. 103; AGRAMUNT LACRUZ, Francisco, 1999, vol. III, p. 1262 i JUSTO FERNÁNDEZ, Isabel (com.), 2014, p. 21

Pintura d’invenió pròpia de l’autor coneguda com *El darrer número* o *L’accident*. Es tracta de l’obra que va realitzar Enrique Navas a França, durant el seu últim any de Pensió en Pintura subvencionada per la Diputació Provincial de València. Com hem dit, no hi ha a penes documentació sobre l’estada al dit país de l’artista durant el 1910, simplement l’informe que va remetre la Secció de Pintura de l’Acadèmia de Belles Arts a la Diputació Provincial de València.

L’argument de la pintura transcorre a l’interior d’una vivenda, de la qual veiem un sòl amb làmines de fusta, una paret blanca i amb un sòcol de color cru i, a l’extrem superior esquerre del llenç, una alcova menys il·luminada

i amb un tocador al fons que s’entreveu a través del va d’una porta. Al centre de la composició veiem tres personatges, una jove trapezista, que vist amb un mallot de color aigua marina i unes calces rosa és transportada per dos treballadors d’un circ. Ella és morta, ha sofert un accident durant l’espectacle i ha sigut mortal. Darrere d’ells hi ha un fuet, suposadament pertanyent a un domador de bèsties, i una cartel·la que s’entreveu i a la que es llig parcialment “Último número”, fent el pintor un joc de paraules indicant tant la fi de l’espectacle com de la vida de la jove. A la part dreta de la composició, es pot veure un home jove d’esquenes que es recolza sobre la paret i oculta el seu rostre, donant l’esquena a l’espectador, mentre plora

desconsoladament afligit. Mostren també aflicció pel desafortunat desenllaç de la jove un cavaller i una senyora que es troben baix el marc de la porta, d'esquenes a l'espectador, consolant-se mútuament i recolzats entre ells.

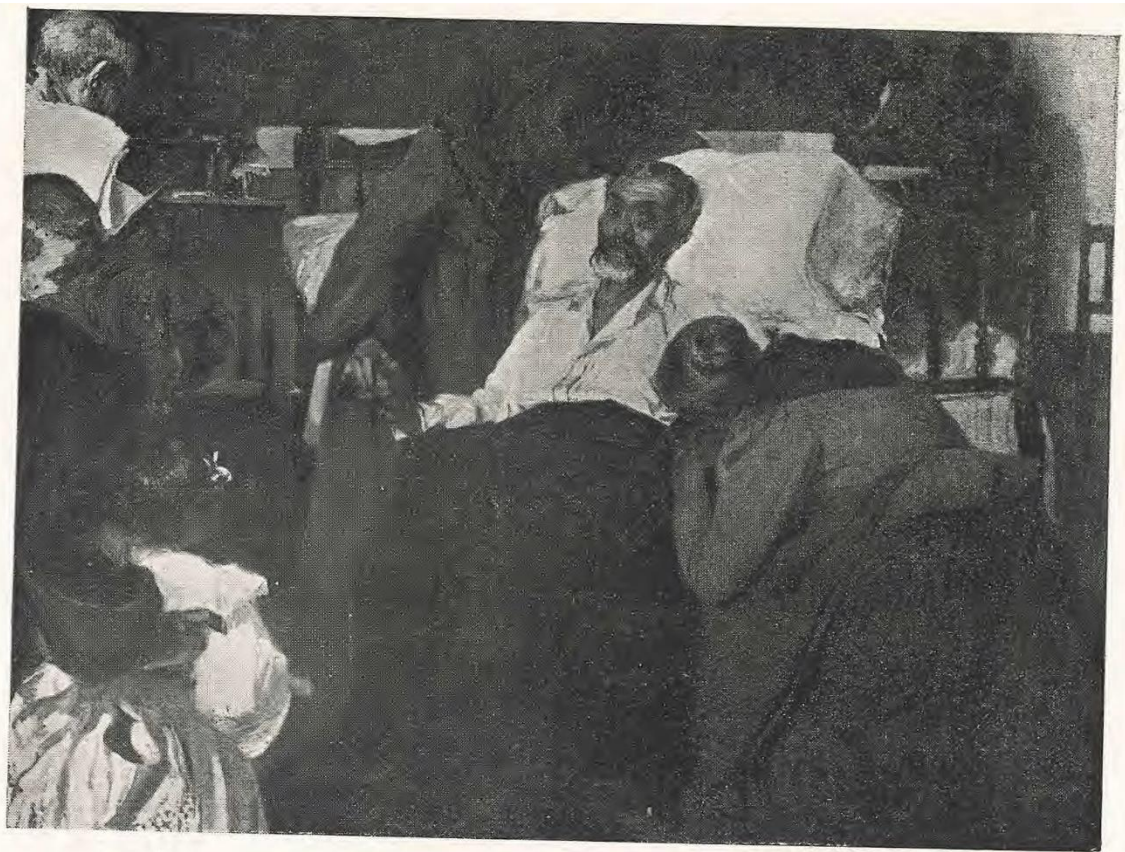
Hem catalogat aquesta pintura com una obra de temàtica social pel fet de denunciar la precarietat laboral i el risc dels treballadors del circ a principis del segle XX. En aquest cas, Navas ha representat aquesta realitat fins a l'extrem més dramàtic, la mort.

Sembla ser que aquesta demanda que va dur a terme mitjançant la praxi artística no va agradar al Tribunal de la Secció de Pintura de l'Acadèmia. Van considerar irreverent el tema que havia escollit, ja que sembla que esperaven una pintura menys compromesa i dramàtica com aquesta. És a dir, esperaven una obra on el tema s'adherira millor als gusts encara conservadors del sector acadèmic durant la primera dècada del segle passat.

A l'informe, però, van afegir que no podien rebatre res pel que feia a la tècnica pictòrica. Efectivament, es tracta d'una peça en la que evidència el seu bon saber fer com a pintor. Ací Navas evidencia d'una forma ben clara i evident que és un gran dibuixant en el sentit estrictament academicista de la paraula. Ha definit bé els volums, ha emprat les lleis de la perspectiva de forma correcta i ha realitzat un dibuix anatòmic exquisit. Tot açò, acompanyat d'una coloració molt encertada, en la que ha demostrat seguretat i destresa.

Aquesta és pot ser l'obra més cèlebre del corpus d'Enrique Navas Escuriel. Ha estat exposada en reiterades ocasions i sempre ha despertat admiració per part de la crítica, salvant l'episodi de la Secció de Pintura l'any en el que l'artista va remetre'ls la peça. Per aquest motiu, la Diputació de València, institució que custòdia el quadre, ha prestat sempre una especial atenció en la seua conservació, que és idònia.

“Casamiento en artículo mortis”

Medalla de 2.ª en la Exposición de Bellas Artes Hispano-Francesa

Enrique Navas Escuriet*Casament in articulo mortis*

1908. Oli sobre llenç, mesures no identificades

Parador desconegut

INSCRIPCIONS: No identificades

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 3; YVARS CASTELLÓ, J. Francisco (com.), 1994, p. 330 i ROCA CABERA, María. A: GIL SALINAS. R *et al.* (com.), 2017, p. 353

Oli sobre llenç d'Enrique Navas conegut com *Casament in articulo mortis*. Es tracta d'una obra de la qual en desconeixem la majoria de les dades, més enllà del seu aspecte visual per aquesta reproducció fotogràfica i el seu títol. Així doncs, no sabem exactament la data en la que es va realitzar l'obra, tot i que va ser premiada amb la Medalla d'Argent a la Exposició Hispano-francesa de Zaragoza celebrada l'any 1908. També desconeixem les seues mides i, allò més important, el seu parador actual.

Tal i com indica el seu nom, l'escena mostra un succés tràgic. Un ancià agonitzant seu en roba de dormir sobre una butaca a la que li han acomodat una gran quantitat de coixins cobert per una manta. Subjecta la seua mà esquerra una dona, també d'avançada edat i que vist a l'antiga, la qual plora desconsoladament recolzant el rostre al

genoll de l'ancià, que deduïm és la seua parella sentimental. L'altra mà del ancià és subjectada per un altre individu que, degut a la qualitat de la reproducció no podem identificar per complet, tot i que sembla un sacerdot. Observen la trista escena altres personatges que tampoc no aconseguim distingir.

L'argument de l'obra és l'indicat pel títol. Per tant, es tracta d'una parella d'ancians que ha viscut i compartit afectes, fins i tot, haver tingut descendència, sense haver rebut el sagrament del matrimoni. Açò no era un fet habitual a la societat tradicional, tot i que en comptades ocasions es donaven casos. Aquest acte es realitzava per tal que un dels contraents, en aquest cas la muller, en previsió de que el seu company sentimental anava a faltar, poguera⁷ gaudir dels privilegis del matrimoni, especialment poder heretar i administrar legalment la hisenda i

subsistir després de la defunció del seu espòs.

Com també ocorre amb les altres obres d'Enrique Navas que coneixem mitjançant les reproduccions fotogràfiques publicades al número 17 de la *Ribalta* l'any 1945, són moltes les incògnites al voltant d'aquesta important peça. Ni tan sols sabem si encara existeix avui en dia. Per tant, tampoc no podem fer afirmacions rotundes al voltant

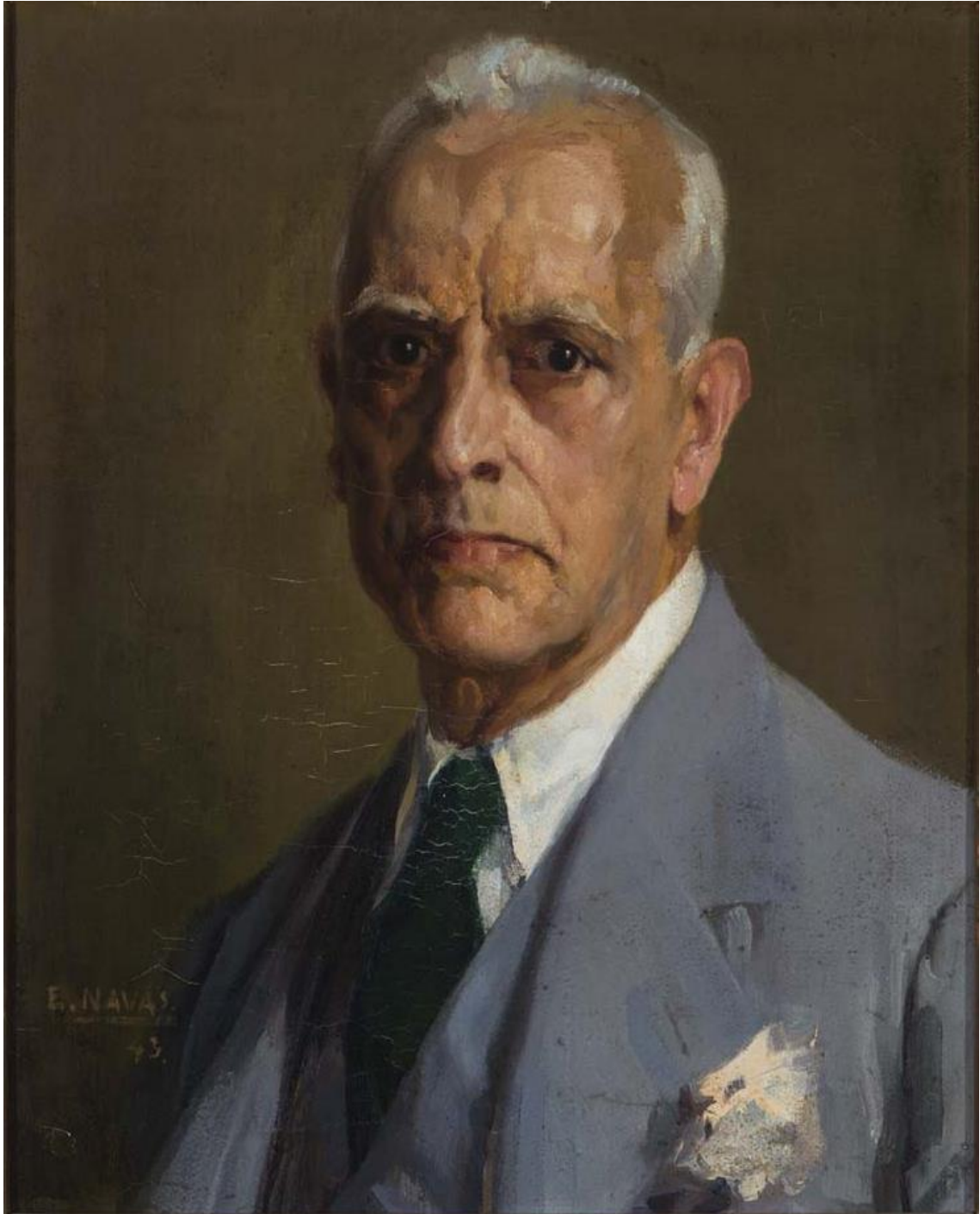
d'aquestes. Però si volem expressar ací que seria idoni poder localitzar-la i que aquesta formés part d'alguna institució cultural pública, ja que es tracta d'una obra que va tenir una importància a la vida del pintor i que va ser premiada. A més, que es tracta d'un exemple que ens permetria estudiar una faceta molt original del pintor.

OBRES DOCUMENTADES A PARADOR DESCONEGUT

70 *Llàtzer i el ric Epuló, interpretació moderna de la paràbola evangèlica*, 1903, oli sobre llenç. Provenent dels exercicis d'oposició a la Pensió de Pintura de la Diputació Provincial de València.

71 *Fugint del perill*, 1905, oli sobre llenç. Provenent dels exercicis d'oposició a la Pensió de la Diputació Provincial de València.

AUTORETRATS

Enrique Navas Escuriet*Autoretrat*

1943. Oli sobre llenç, 51×41 cm

Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, n.º inventari 823

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior esquerre de la part davantera “E. NAVAS / 43”

BIBLIOGRAFIA: BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1945, p. 2; GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe M.^a, 1955, p. 237; BAYARRI HURTADO, Josep Maria, 1957, p. 188; ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1970, p. 252; CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel, 1978, p. 110 i ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1998, p. 146

Autoretrat d'Enrique Navas Escuriet amb 68 anys. L'artista s'ha representat a sí mateix seguint la tipologia més convencional de la seua producció retratística, de la que ja hem parlat amb anterioritat. Així doncs, s'ha enquadrat de bust, posant de tres quarts, decantat a la seua esquerra i pràcticament de front sobre un fons neutre de color marró. Va vestit amb una americana i un jupetí de color gris mareny, amb un clavell blanc a la solapa esquerra. Sota llueix una corbata de seda de color verd fosc nugada al coll d'una camisa blanca. Mira directament i amb una expressió vibrant i decidida a l'espectador, amb uns ulls obscurs. El pas dels anys es nota al seu rostre, pel fet que ja presenta arrugues i algunes faccions són flàccides. A més, el seu curt cabell és tot canós.

Aquesta és l'única efigie coneguda que sabem amb certesa que

representa al pintor del nostre estudi. No sabem si es tracta d'un autoretrat idealitzat o no, tot i que per l'aspecte i per la natura planera i humil de la personalitat de Navas, ho dubtem. De fet, considerem que el pintor s'ha representat a sí mateix d'una manera versemblant i amb una gran modèstia, sense envanir-se de la seua posició.

La tècnica és la mateixa que a la resta de les seues pintures d'etapes a les que presenta una autodeterminació artística. Així doncs, ha partit d'un minuciós estudi de les seues faccions per fer un dibuix subjacent. A sobre d'aquest ha acolorit la imatge amb les pinzellades divisionistes que tan el caracteritzen.

Allò que, amb tot, més ens crida l'atenció és el retrat psicològic que ha aconseguit fer el pintor de sí mateix, partint d'un profund estudi i

autoconeixement. Així doncs, es presenta com un cavaller madur i seré, fet a sí mateix. La seua expressió facial i els gestos deixen intuir una personalitat introvertida i, fins i tot, nerviosa, aparentment amant de la tranquil·litat i amb un cert recel per aquelles persones que no formen part del seu grup d'amistats, el qual, com hem vist, era relativament extens.

Aquesta obra, actualment conservada a les pintes dels magatzems d'obres del Museu de Belles Arts de València pertany a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles. El propi pintor va donar la peça a la dita institució a les darreries de 1944, un any després d'haver-la executat, quant fou nomenat acadèmic de número i després de llegir el seu discurs d'agraïment durant l'acte d'investidura al seu càrrec.

Enrique Navas Escuriet*A l'estudi*

Ca. 1905-1910. Oli sobre llenç, 99×60 cm

Museu de Belles Arts de València Sant Pius V, n.º inventari 826

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS”

BIBLIOGRAFIA: GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe M.^a, 1955, p. 237; ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, 1970, p. 252 i MAS IVARS, Miguel Á. (dir.), 1973, vol. VII, p. 304 i CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel, 1978, p. 110

Carismàtica pintura d'Enrique Navas Escuriet coneguda com *A l'estudi*. Es tracta d'un oli sobre llenç de mitjà format que mostra en primer terme, a l'extrem inferior esquerre del suport un home jove. Va vestit amb pantaló llarg, americana i jupetí foscos, camisa blanca de coll anglès i una corbata roja nugada al coll. Sembla distret, mentre posa amb la mà esquerra parcialment dintre de la butxaca del camal del pantaló i la dreta agafant amb decisió la cintura, pot ser el cinturó. Decanta el seu rostre cap a la dreta, dirigint fixament la mirada cap allà. La seua expressió viva, pareix indicar que presta atenció a un succés que esdevé en la direcció cap a on mira, sense ser conscient que està sent observat.

L'individu es troba a l'interior d'una estança, de la qual veiem part del sòl, de color gris i podem intuir unes parets que estàn en la total penombra.

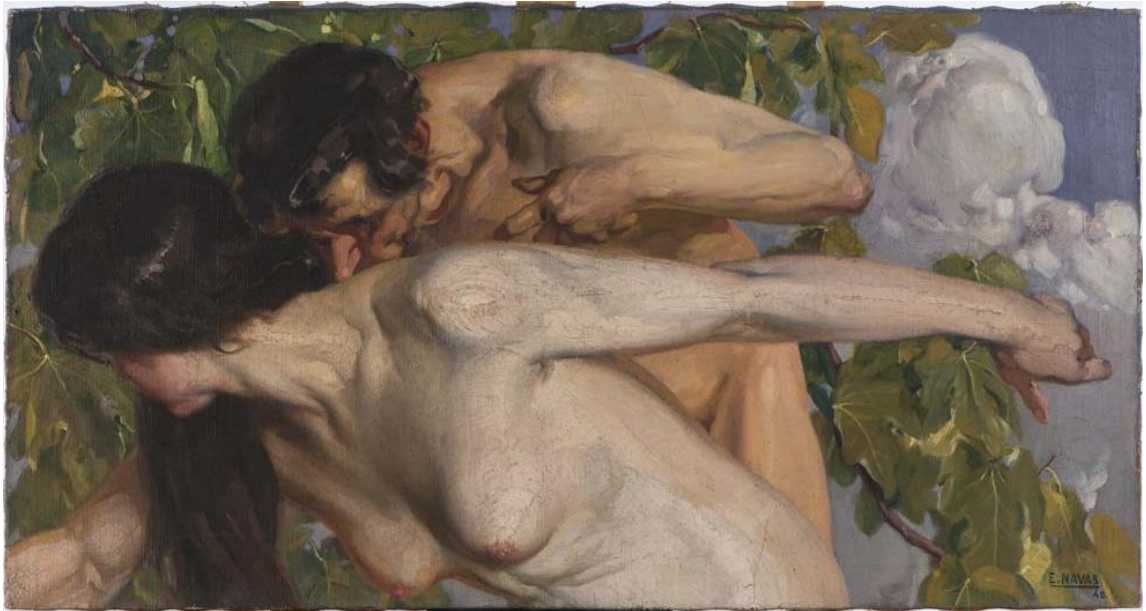
Només és il·luminada per dues finestres que es troben a la part esquerra de la composició, des d'on venen els únics focus de llum. Allí es troben tres escultures clàssiques, l'*August Prima Porta*, el retrat de *Marc Claudi Marcel* com a l'*Hermes Ludovisi* i una matrona romana. Totes les originals de les quals es troben a museus de diferents països, per la qual cosa pensem que es tracta d'un espai on hi havia diverses còpies de les originals.

Concretament, tot i que no podem provar-ho de cap manera, sospitem que es tracta del Museu Nacional de Reproducciones Artísticas. Com hem dit, es tracta d'una institució que Navas va conèixer l'any 1906, durant la seua estada a Madrid mentre gaudia del seu primer any de la Pensió en Pintura que li va concedir la Diputació Provincial de València per completar els seus estudis.

Degut a l'espai en el que pensem que s'ha representat el cavaller i pel cert paregut fisonòmic amb l'*Autoretrat* d'Enrique Navas que hem comentat a la fitxa anterior, salvant el fet de que es va realitzar aproximadament uns trenta anys abans i és més jove, pensem que novament el pintor s'ha representat a sí mateix. Si la nostra hipòtesi fora certa, aquesta peça seria una de les altres que va realitzar durant la seua subvenció per pròpia iniciativa i sense correspondre's amb cap enviament reglamentari.

Per altra part, suposaria un autoretrat amb un format molt carismàtic i original, en el que Enrique Navas es presenta com un artista liberal i com una persona culta i implicada en el seu aprenentatge personal. Veiem que, a més de la pròpia joventut del model, es pot veure al seu rostre una expressió de juvenil fogositat, una manera de demostrar les seues ganes d'autodeterminar-se com artista.

MITOLOGIA

Enrique Navas Escuriet*Faune*

1948. Oli sobre llenç, 70,3×134 cm

Museu de Belles Arts de València Sant Pius V, n.º inventari 2763

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / 48”

Una de les poques obres trobades fins al moment d'Enrique Navas que represente un tema mitològic i amb un format com aquest. En primer terme i al centre de la composició es veuen dues figures, un home i una dona, ambdós nus. La dona és jove i voluptuosa, només podem veure la meitat superior del seu cos. Intentant protegir-se del seu assetjador, inclina el seu cos cap endavant mentre intenta retirar el personatge masculí amb el braç esquerre estès. Com gira el seu cap en direcció a l'altre personatge, la seua cabellera castanya cau pel seu costat dret i deixa al descobert la seua nuca, que és olorada amb un fort desig pel personatge. Degut a la seua iconografia i el títol de la pintura, identifiquem com un faune. Aquest ha estat representat com un ser humà i no com un híbrid, com allò iconogràficament convencional. Si es vol, l'únic element que sembla donar-li una aparença zoomorfa són el que semblen dues sotils banyes d'ovicàpid al crani, tot i que poden confondre's amb

uns prominents rinxols de l'exuberant cabellera castanya. Aquest, d'edat avançada, s'inclina cap a la Nimfa per olorar-la i acariciar-la amb lascívia.

Ambdós personatges es troben davant d'una frondosa figuera, arbre del que es veuen diverses fulles i branques. Aquest element vegetal reforça el contingut simbòlic de la luxúria del Faune. Més enllà veiem un cel amb una curiosa tonalitat violàcia i amb uns prominents *cumulonimbus* de color blanc que s'aprecien a la claredat del dia.

No sabem el motiu pel qual el pintor va realitzar aquesta obra ni tampoc a qui va pertànyer. Així com tampoc si, més enllà d'una evident temàtica inspirada en l'Antiguitat, període històric que evidentment coneixia bé i admirava, va voler expressar alguna cosa més a nivell iconològic, hipòtesi que no descartem. A la fitxa del catàleg del Museu de Belles Arts de València, on es conserva avui en dia l'obra, no indica a qui va pertànyer amb anterioritat, quan

va ingressar a la col·lecció, ni el procediment mitjançant el qual ho va fer.

todocoleccion

Enrique Navas Escuriel*Faune o Bacus nen*

1948. Aquarel·la, 34×24 cm

Col·lecció privada no identificada

INSCRIPCIONS: Al cantó inferior dret de la part davantera “E. NAVAS / 48”

Bibliografia: Anónim (usuari de todocolección) “ENRIQUE NAVAS ESCURIET (VALENCIA,1875-1952) FAUNO ,ACUARELA / PAPEL (34 x 24) FDA. E. NAVAS 1948”. A: <<https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-oleo/enrique-navas-escuriel-valencia-1875-1952-fauno-acuarela-papel-34-x-24-fda-e-navas-1948~x177739634>> (27-III-2021).

Retrat ficcionat i ambientat en l'Antiguitat clàssica que representa un xiquet com un Faune o el déu Bacus. El model ha estat representat seguint les característiques més habituals de la retratística d'Enrique Navas, de bust i sobre un fons neutre, en aquest cas de color violat, i pràcticament de front. Porta el tronc, el qual podem veure a l'altura per damunt del pit nu. De fet, allò que únicament cobreix alguna part del seu cos és la corona de fulles de parra verdes. Mira fixament a l'espectador en una infantil i divertida expressió mentre somriu de forma nerviosa.

No coneixem pràcticament res d'aquesta obra més enllà del seu aspecte i les dades formals que hem referenciat a la fitxa. Únicament podem dir que hem localitzat la imatge a un anunci de la pàgina web de compravenda *on-line* coneguda com “Todocoleccion”²²³. A l'anunci el venedor identifica el personatge com un *Faune*, de fet així ha titulat l'obra, tot i que nosaltres pensem que més bé es tracta d'un nen Bacus degut a les fulles de parra que engalenen el seu cap. Segons l'anunci, peça es va vendre el 9 de març de 2020 i des d'aleshores es troba en mans de

---

²²³ Anónim (usuari de todocolección) “ENRIQUE NAVAS ESCURIET (VALENCIA,1875-1952) FAUNO ,ACUARELA / PAPEL (34 x 24) FDA. E. NAVAS 1948”. A:

<<https://www.todocoleccion.net/arte-pintura-oleo/enrique-navas-escuriel-valencia-1875-1952-fauno-acuarela-papel-34-x-24-fda-e-navas-1948~x177739634>> (27-III-2021).

particulars que desconeixem per complet.

Ens agradaria poder conèixer directament l'obra d'art, fonamentalment perquè es tracta d'una obra d'una temàtica poc habitual al corpus de l'artista. A més, es tracta d'una peça que ens permetria estudiar la

manera de treballar d'Enrique Navas en altre suport i tècnica tant diferent a l'oli sobre llenç com és l'aquarel·la. De fet, aquest darrer aspecte seria de suma importància, ja que a pesar de la dificultat d'aquesta tècnica i suport, segons sembla a la imatge, ha aconseguit resultats molt semblants a les seues obres pintades a l'oli sobre llenç.

ART EFÍMER

Agosto 1890

P. Principe Alfonso (esquina ca-
lle del Pánico,

Dentro de la pipa
Cinco figuras que representan ingleses.

Dimensiones de el plano y cultura
trés plano 3 por 6

Enrique Navas Escuriet*La pipa, Kruger i els anglesos*

1900. Monument faller

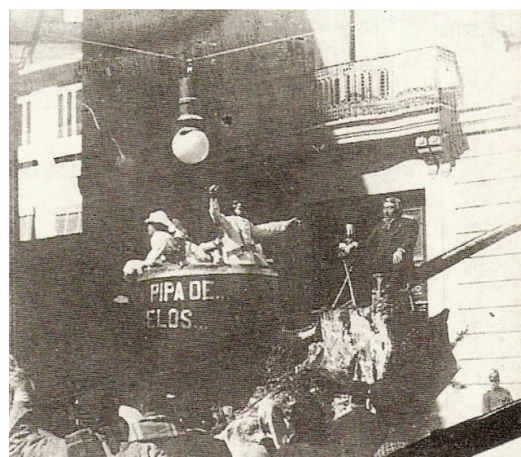
Comissió fallera Plaça del Príncep Alfons

BIBLIOGRAFIA: TRAMOYERES BLASCO, Luís, 1900, p. 55 i Valencia Noticias. “Palmarés de Premios de las Fallas”. A: <<https://valencianoticias.com/palmares-de-premios-de-las-fallas/>> (06-VII-2021).

Monument faller plantat a la Plaça del Príncep Alfons de València, actual Plaça d'Alfons el Magnànim, en març de l'any 1900. Representa al líder de la resistència bòer contra la invasió britànica i president del Transvaal, assegut a una cadira mentre es recolza sobre una taula en aire de grandesa. Als seus peus hi ha una pipa de fumar tabac gegantesca, a la cassoleta de la qual es cremen uns quants soldats de les tropes del Regne Unit, en actitud de sofriment.

Aquesta eloqüent denúncia volia posar de manifest la brutalitat de les tropes de l'exercit victorià i la il·legitimitat de les seues accions d'ocupació a territoris de la colònia neerlandesa. L'opinió pública majoritària al continent europeu es va posar de costat dels transvaalesos, un poble que va sofrir molt durant aquesta contenda.

Pot ser pel recolzament a aquesta causa, així com per l'originalitat en la que Enrique Navas va plasmar al seu disseny aquesta denuncia, la falla va obtenir el primer premi atorgat per Lo Rat Penat en aquell any. A més, per altra part, no només resultava enginyosa pel que fa al seu esbós, sinó que també era innovadora pel fet de no presentar el format tradicional de diversos ninots disposats sobre un entarimat. Com a premi li van fer entrega d'una columna llorejada que sostenia una gran paleta de

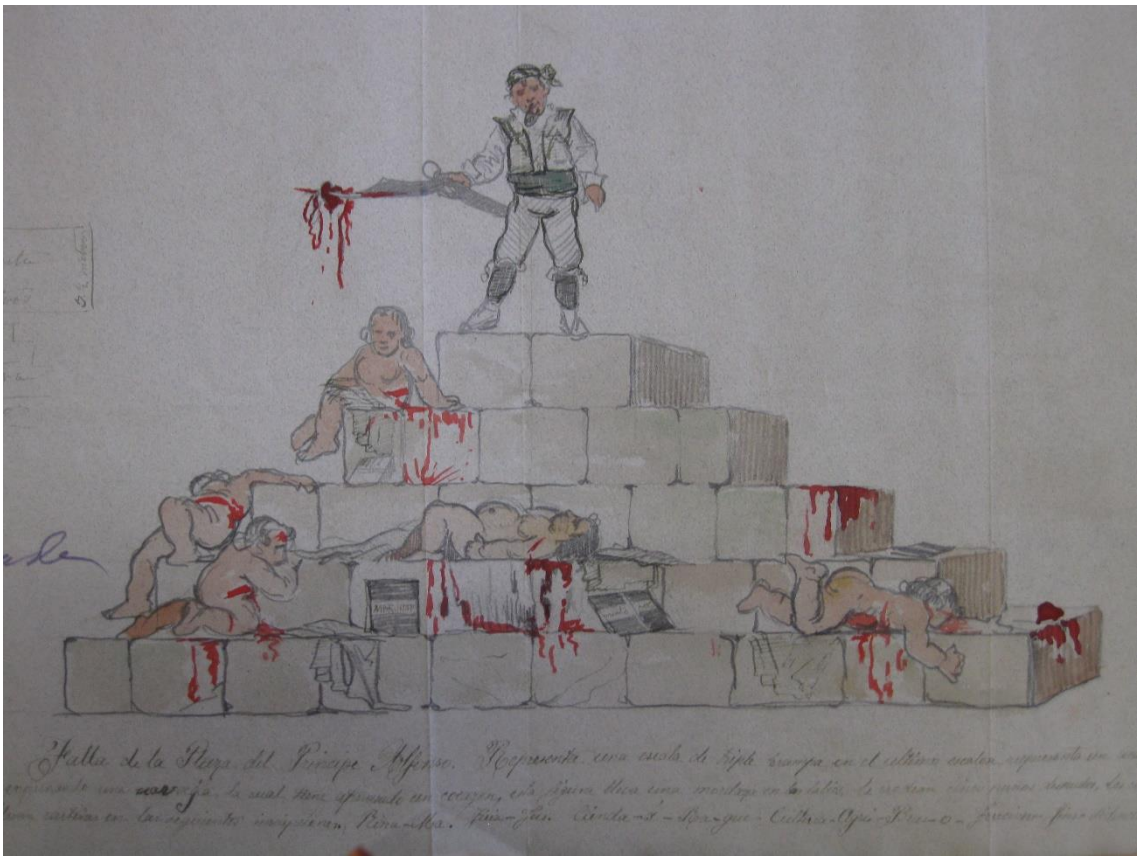

Imatge 13: Anònim. Antiga fotografia de la falla La pipa, Kruger i els anglesos. València, Plaça del Príncep Alfons, març de 1900.

pintor i que havia realitzat l'artista Pedro Ferrer Calatayud.

En tractar-se d'un monument faller, de natura efímera, fou cremat la

nit del 19 de març d'aquell primer any del segle XX. Avui en dia el coneixem gràcies a cròniques escrites, l'esbós que es conserva a l'Arxiu Històric Municipal de València i a fotografies antigues.

Enrique Navas Escuriet*Un baturro*

1901. Monument faller

Comissió fallera Plaça del Príncep Alfons

Monument faller amb el lema *Un baturro*, que va dissenyar Navas i que es va plantar seguint el seu disseny a la Plaça del Príncep Alfons en març de 1901. Pensem que degut a l'èxit obtingut l'any anterior amb *La pipa, Kruger i els anglesos*, els fallers d'aquesta comissió van demanar-li a Navas, que recordem vivia al pròxim Carrer de l'Espasa, que es tornara a presentar un esbós de la seua invenció. De fet, va redactar, signar i

presentar ell mateix la sol·licitud a l'Ajuntament de València per que açò fos possible.

La falla va consistir en una piràmide esglaonada de cinc altures, al cim de la qual hi havia un aragonès vestit a l'antiga travessant un cor amb un punyal a la mà dreta i amb una mordassa a la boca. Als seus peus, dessagnats i morts, repartits pels diversos escalons, jeien uns quants *putti* sostenint cartel·les

Imatge 14: Anònim. *Antiga fotografia de la falla Un baturro*. València, Plaça del Príncep Alfons, març de 1901.

on es podia llegir “Rina-Ma”, “Ticia-Jus”, “Cienda-Ha”, “Ra-Guer”, “Cultura-A-gri”, “Bras-O”, “Trucción-Inst” i “Sidencia-Pres”²²⁴.

No sabem exactament que volia representar amb aquest monument, però és evident que hi havia una intenció crítica i satírica darrere que el va motivar. Allò més possible és que faça referència a alguna crisi de govern que va transcendir a l’opinió pública, tot i que no n’estem segurs. Aquest colp no va rebre cap premi.

Tal i com ocorre amb tots els monuments fallers, aquest fou cremat la nit del 19 de març de 1901. Avui en dia coneixem el seu aspecte gràcies a l’esbós que es conserva a l’Arxiu Històric Municipal i que va presentar el mateix Enrique Navas junt amb la seua sol·licitud per plantar una falla seguint aquest disseny a l’Ajuntament de València, mitjançant cròniques de l’època i amb fotografies antigues.

---

²²⁴ Són les paraules “Marina”, “Justicia”, “Hacienda”, “Agricultura”, “Obras”, “Instrucción” i “Presidencia” partides per la meitat per tal de nomenar els diferents ministeris

espanyols del moment de manera sotil per tal de que el disseny no fos censurat sense renunciar a la crítica.

1. Detrás de el Banco un monton de leña
y un letrero que dice (esta llena que se va)

Enrique Navas Escuriet i Pedro Guillem Viguer

Una “agüela” colant

1902. Monument faller

Comissió fallera Plaça de la Reina

Potser el monument faller més cèlebre de tota la història d'aquesta festa popular valenciana, coneguda pel lema *Una “agüela” colant*. Finalment, després d'una modificació de lema i unes quantes censures, aquesta falla fou erigida a la Plaça de la Reina de València seguint el disseny d'Enrique Navas en col·laboració amb Pedro Guillem Viguer, al març de 1902.

El resultat fou la figura d'una anciana de 5,5 m d'alçada vestida com les dones modestes de certa edat a finals del segle XIX, mentre va renovant amb l'ajuda d'un pitxer de terrissa l'aigua bullint mesclada amb cendra per fer la bugada a l'interior d'un cossi d'Utiel. A l'interior, en comptes d'haver roba, hi ha una sèrie de varons vestits a l'antiga que intenten sortir de l'interior esglaiats

Imatge 15: Anònim. *Antiga fotografia de la falla Una “agüela” colant*. València, Plaça de la Reina, març de 1902.

mentre que per la canella del cossiòl cau brutícia que és dipositada a una caldera al foc on, a més bullen una locomotora, un vaixell i similars.

La falla va centrar l'atenció de la crítica del moment, per diverses raons. En primer lloc, per l'enginy i la mordacitat amb la que els artistes van denunciar algun aspecte de la política del moment que, per ara, tampoc no hem sabut interpretar. Així com també perquè el teixit amb el que es va confeccionar la saia de l'anciana es clarejava deixant entreveure l'estructura que conformaven les cames de la colossal figura i, especialment, degut a la gran altura que per la dècada de 1900 suposaven els 5,5 m del monument.

Potser degut al seu contingut tant crític, la falla no va obtenir cap guardó oficial. Encara que degut a l'expectació que va causar tant per les seues dimensions, que eren gegantesques per les falles del moment, com per resultar còmica entre les classes populars valencianes, fou un monument molt estimat. De fet, són infinitat les fotografies antigues i les cròniques, a més de la documentació que hem consultat a la Secció de Festes de l'Arxiu Històric Municipal les que ens permeten actualment conèixer el seu aspecte. Com era d'imaginar, fou cremada la nit del 19 de març de 1902 durant *La Cremà*.

Enrique Navas Escuriet i Eugenio Carbonell Mir

Nelet i Quiqueta

1904. Conjunt escultòric colossal

Instal·lat a la Plaça de La Reina de València

BIBLIOGRAFIA: GASCÓ FERRER, Paco; MARTÍNEZ OLMOS, Pilar, 2018

Conjunt escultòric de dues figures antropomorfes conegut com *Nelet i Quiqueta*. Fou dissenyat per Enrique Navas amb col·laboració amb l'artista Eugenio Carbonell per encàrrec dels comerciants del centre de València

que volien engalanar la seua ciutat amb motiu de la celebració de la Fira de Juliol de l'any 1904. Ambdós es van ajudar de diversos companys per poder dur a terme aquest projecte, tant per a executar les figures com per plantar-les.

Imatge 16: Anònim. Antiga fotografia en la que veiem diversos artistes traslladant el cap de Nelet, d'un diàmetre superior a 2,5 m. València, juliol de 1904.

La parella de figures, que superava els quinze metres d'altura consistia en una dama vestida a l'antiga. Amb un guardapeus, gipó de màniga llarga, mocador de pit i davantal brodat amb fil d'or i lluentons, tres monyos amb pinta alta i arracades de *barquillo*, seguida a una cadira de cordeta. Mentre un jove galantejador, que recolzava la cama dreta a una de les travesses de la part de darrere de la cadira, resgüejava les cordes de la guitarra per tal d'enamorar la seua estimada i acompanyar el seu cant. Vestia amb calçons i xupa, faixa i jupetí de seda i barret d'arboços. Tal i com podem veure a la fotografia, el conjunt era d'un tamany tant considerable que entre les cames de Nelet el tramvia circulava sense cap dificultat.

La idea d'aquest conjunt era la de fer altre monument efímer de grans dimensions per commemorar la Fira de Juliol al centre de València. Tan sols quatre anys abans, en 1900, s'havia instal·lat també a la plaça de la reina una figura similar, coneguda com *El tio Nelo*.

En aquest cas es tractava només d'una sola figura amb les cames obertes per deixar passar el tramvia a través d'elles. Es tractava, doncs, d'una figura que emulava el *Colós de Rodes*, tot i que vestit com un llaurador de l'Horta de València del segle XIX.

Seguint amb aquesta tradició es va decidir fer una parella de valencians, *Nelet*, fent pot ser una versió jove i més amable del *tio Nelo* i la seua bella núvia, *Quiqueta*. Van ser una atracció molt popular i concorreguda, de fet, era il·luminada durant la nit. Va causar tanta expectació que infinitat són les targetes postals i imatges que ens permeten conèixer aquest monument efímer. Desconeixem que va passar amb ell després de que s'acabaren les festes de Juliol, tot i que suposem que va ser desmantellat i, posteriorment, destruït. Recuperant la seua memòria, en 2017 es la Regidoria de Festes de València va fer una figura gegant per cercaviles imitant a *Quiqueta* i en 2018 altra de *Nelet*, tot i que en versions mòbils i articulades.

OBRA GRÀFICA

Pensat i Fet

Mirabel-Valencia

Enrique Navas Escuriet*Portada de la revista Pensat i Fet*

1948

BIBLIOGRAFIA: ESBRI ANDRÉS, Iván. A: MORENTE MARTÍN, N. (com.), 2019, p. 65

Portada de la revista fallera i valencianista *Pensat i fet* de l'any 1948. Aquesta publicació va veure la llum totes les falles entre els anys 1912 i 1972, recuperant-se per segona volta entre el 1995 i el 2009, quant va desaparèixer definitivament. Es tractava d'una revista anual de contingut satíric i humorístic fonamentalment. Es publicava amb el pretext de les falles de València, festivitat a la que es feia referència molt a sovint. La major peculiaritat era que tot el contingut es va publicar en valencià, fins i tot desafiant la prohibició d'escriure prosa en la nostra llengua durant el franquisme. Per aquesta raó van col·laborar de manera recurrent diversos intel·lectuals valencians del moment.

En el cas de la col·laboració d'Enrique Navas, veiem a la portada dos dones joves. Ambdues han estat representades de bust i de perfil, decantant-se cap a la seua esquerra, sobre un fons neutre clar, a la manera dels seus retrats més convencionals. La

que es troba a primer terme, porta un escotat vestit de fons blanc i amb un estampat de clavells roigs saltejats. Amb la mà dreta, doblegant el mateix braç sostén una publicació de premsa o un fullet al que es pot llegir "FALLES / DE / SANT JOSEP", Mira fixament a l'espectador mentre somriu. Com adreç porta unes arracades de perles i un fermall roig al cabell de forma floral.

La seua acompanyant pareix distreta, pel fet que mira cap a endavant, inclinant el seu cos en eixa direcció mentre ignora l'espectador. Va vestida amb una brusa de color verd amb un estampat floral d'una tonalitat més obscura, tot i que del mateix color. Porta el cabell rull de color castany pentinat amb la permanent i lluíx unes arracades de fantasia.

Aquesta il·lustració és força interessant, puix que, tot i que només la coneixem a través dels exemplars impresos, sembla que l'original era una

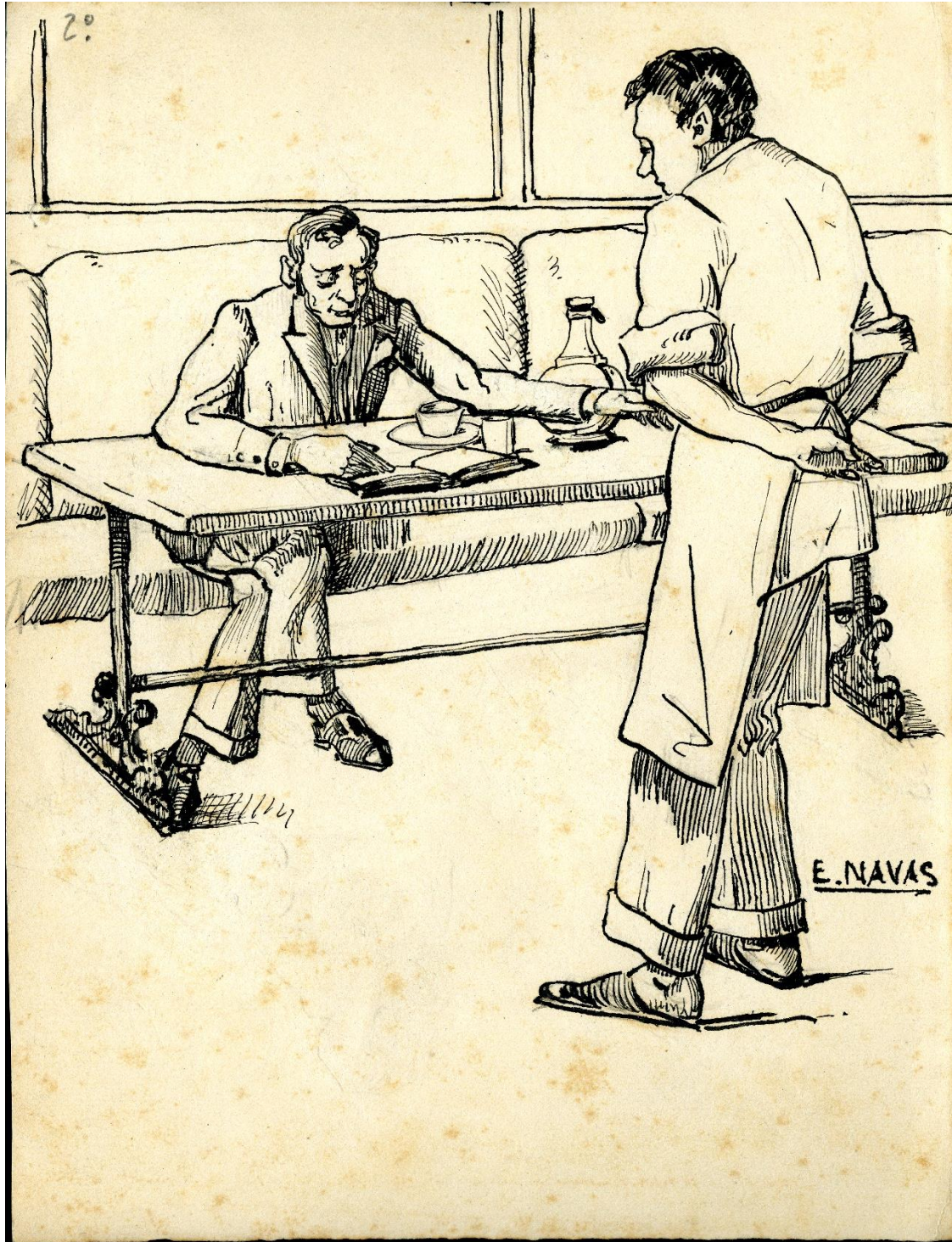
aquarel·la. Aquest fet suposaria un aspecte de gran importància, doncs, junt amb aquesta només coneixem l'obra que representa el nen *Bacus* on l'artista haja emprat aquesta tècnica. Així mateix, també resulta de gran importància per mostrar-nos la faceta d'il·lustrador.

Aquesta vessant de la seua producció, tant com a col·laborador de *Pensat i Fet* com d'altres publicacions, tenim la sospita que fou més fructífera i per aquest motiu continuarem investigant al respecte.

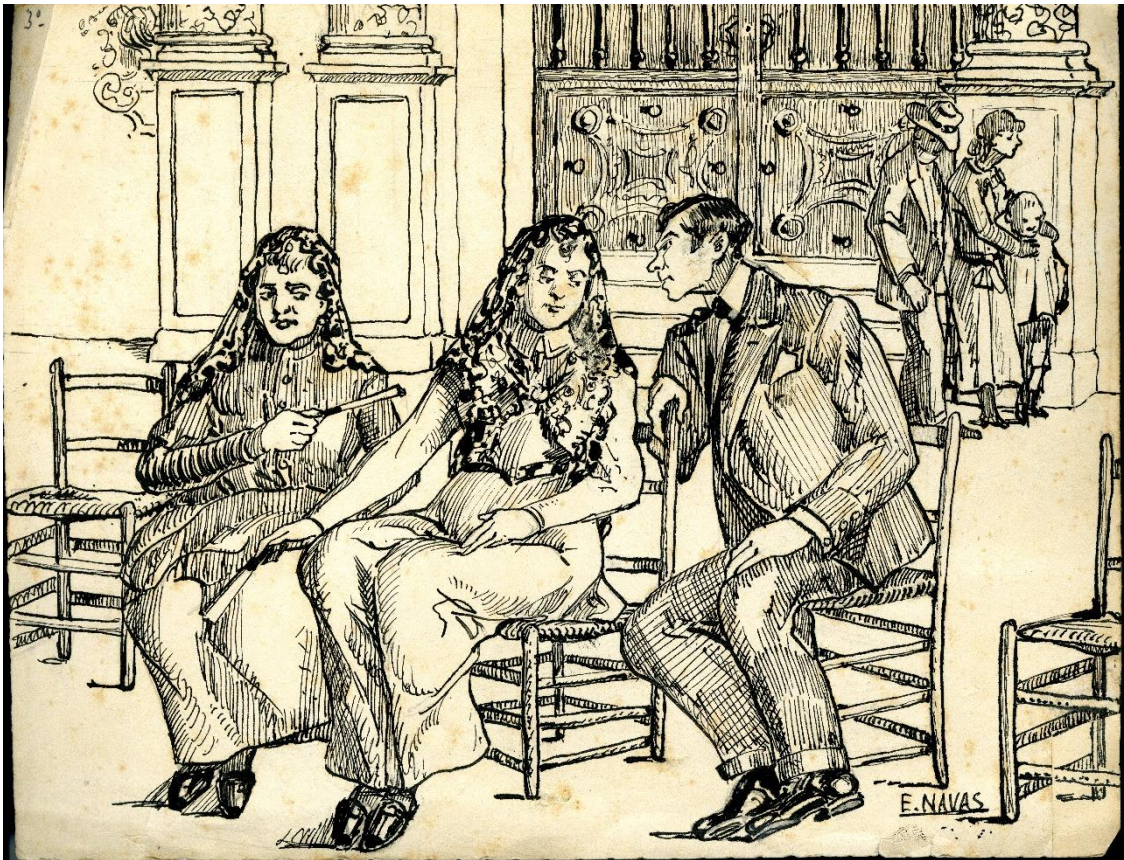

Enrique Navas Escuriet

Il·lustracions per a Llamps de Novel·les

Ca. 1940. Tinta xinesa sobre paper, 220×165 mm (format vertical) 165×220 mm (format horitzontal)

Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries “González Martí”, sense inventariar

BIBLIOGRAFIA: Museo Nacional de Cerámica y Artes Suntuarias González Martí. “La faceta literària de González Martí: projectes conservats a l’Arxiu del Museu”. A: <<https://www.culturaydeporte.gob.es/mnceramica/ca/dam/jcr:4ed8b4c5-43d6-467f-92e3-85a5e5437a63/2013diaarchivosfichaval.pdf>> (26-VII-2021)

Conjunt de tres il·lustracions, totes elles firmades per “E. NAVAS”. Foren encarregades per l’intel·lectual valencià i amic de l’artista Manuel González Martí. Aquest va estar uns anys treballant en un projecte consistent en una sèrie de relats breus que pretenia compilar en un sol volum i que ell va anomenar *Llamps de Novel·les*.

Aquest volum hauria de tenir un total d’uns quaranta relats que, com amant de la cultura valenciana, pretenia que foren il·lustrats per diversos artistes contemporanis. És ben coneguda la seua col·laboració amb Luis Dubón a *Contes del pla i de la muntanya*. El cas és que *Llamps de novel·les* hauria d’haver sigut un projecte semblant si hagués vist la llum, tot i que amb una major envergadura i amb infinitat de col·laboracions amb diferents

il·lustradors, pràcticament com un projecte coral.

El cas és que un d’aquests artífexs seleccionats per González Martí fou Enrique Navas Escuriet, amic íntim de l’artista. Hem comentat ja que ambdós eren acadèmics de número a la Reial de Sant Carles des de mitjans de la dècada de 1940 i que el pintor del nostre estudi va retratar el director i fundador del Museu Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries.

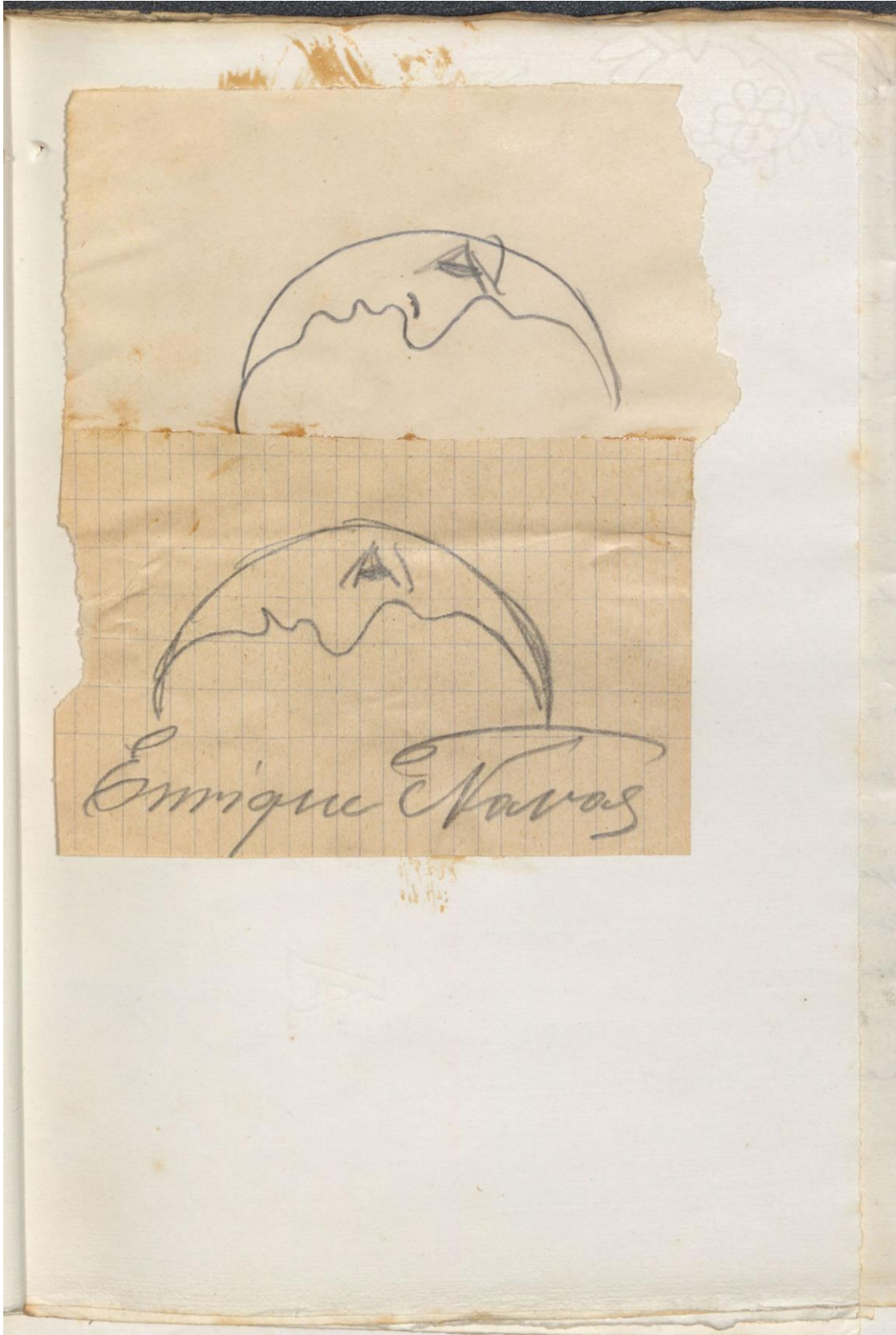
Així doncs, no és d’estranyar que novament confiara amb el pintor per encarregar-li les il·lustracions per a tres passatges d’un dels seus relats, titulat “[L’anteniment] d’un camarer de Café”. Les il·lustracions, conservades als fons del Museu de Nacional de Ceràmica, estan numerades amb llapis de carbó negre, aparentment ordenant les imatges de forma cronològica, seguint l’argument del relat. A la primera

simplement veiem un jove assegut davant d'un escriptori mentre escriu, a la segona un distingit cavaller que llig assegut a la taula d'una cafeteria quant és sorprès per un cambrer i a la tercera un parell de distingides dames que, assegudes davant la portada d'una església mentre semblen esperar el pas d'una professó, són increpades per altre home elegantment vestit.

Aquestes il·lustracions resulten també força interessants, pel fet que són les úniques de l'autor a les que ha treballat amb aquesta tècnica i suport. Al menys, que coneixem per ara. La tècnica no te parangó amb altres obres de la seua producció, ja que defineix el volum de les figures a través de diferents traços de línies rectes i d'un sol color. És possible que aquest no fora l'únic projecte d'aquestes característiques en el que va participar, per la qual cosa continuarem investigant aquesta vessant de la seua producció artística.

APUNTS

Enrique Navas Escuriet*Lemes*

1905. Llapis de carbó negre sobre paper

Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació Provincial de València. Signatura: E.8.4.2/caixa 3 Expedient 9.

Dues imatges de mitges llunes amb un rostre antropomorf. Ambdues representades de perfil i amb una inexpressiva cara amb la boca oberta. La que se situa a la part de baix porta una inscripció “Enrique Navas”, que identifica l’anterior dibuix amb el seu artífex, el pintor al que hem dedicat aquest estudi.

Com s’ha dit a la part teòrica d’aquest treball, aquests lemes es van emprar per tal de poder identificar a posteriori els primers treballs de l’oposició per obtenir la Pensió en Pintura per la Diputació Provincial de València. Aquests exercicis eren els que conformaven les proves conegudes com

“de tanteig” i l’any 1905 van consistir en fer una acadèmia de l’antic de la *Venus de Milo* i una acadèmia del natural. Aquest sistema es va emprar per tal de que les eleccions no foren arbitràries, amb la gran fortuna que, entre tots els lemes, el d’Enrique Navas va ser seleccionat per prosseguir a la següent fase.

Aquest fou el primer pas per començar una de les etapes més fructíferes, enriquidores i productives de la seua vida. Després d’aquest exercici i d’altres tants que ja hem explicat, va tenir l’oportunitat de formar-se a Madrid i als importants centres artístics d’Europa durant quatre anys.

La Columna vertebral, es un pilar formado por el conjunto de 24 huesos superpuestos.

Esta situada en la parte posterior y media del tronco, debajo del occipital y encima del sacro, entre las lobos de las Costillas, en cuyos huecos se articula.

Se divide en tres regiones, cervical, dorsal y lumbal.

La cervical consta de 7 huesos, la dorsal de 12 y la lumbal de 5.

Enrique Navas Escuriet*Examen d'oposició*

1912. Llapis de carbó negre i ploma de tinta xinesa sobre paper

Archivo General de la Administración. Secció Educació. Títulos de Escuelas Especiales. Expediente de Enrique Navas Escuriet, Carpeta 31, Lligall 5002, signatura 27. 31-5002/27.

Prova escrita de l'examen d'oposició d'Enrique Navas Escuriet a la Càtedra de professor de *Dibuix artístic i elements de la Història de l'Art* a l'Escola d'Arts i Oficis de Ciudad Real. Aquesta és una de les dues proves escrites que va haver de realitzar Enrique Navas per tal de poder accedir al seu lloc de feina com a funcionari.

l'aspirant adient per aconseguir el seu càrrec de funcionari.

En aquest cas, el tema que va sortir fou d'*Anatomia artística*, concretament sobre la columna vertebral. En aquest document, el pintor fa un breu assaig que acompanya de dibuixos sobre aquest conjunt de vertebres que es situen a la part posterior del tronc del cos humà.

Tan en allò que va deixar per escrit com pels acurats dibuixos que es poden apreciar, Navas va demostrar ser un gran coneixedor de l'anatomia humana. És per aquest motiu que el Tribunal, una volta també va superar la resta de proves, el va considerar

